

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1990

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1990

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
KNUD FANØ
LARS N. HENNINGSEN

Tryk: P.J.Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

<i>Lenhart S. Madsen</i> : Dagligliv på Nørrevold – hvad udgravninger og genstande kan berette	side	5
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Sønderjyske slots- og herregårdshaver. Et supplement	–	21
<i>Inger Biehl Hansen</i> : Kvægpesten i 1700-tallet – set fra Ørsted i Oksenvad sogn	–	37
<i>Lars N. Henningsen</i> : Penge og ånd. Flensborg-købmanden Hans Feddersens vej til brødremenigheden	–	57
<i>Uwe Steen</i> : Christian Jørgensen – den første landsbydaguerretypist i Slesvig og Holsten	–	73
<i>Hans Neerbek</i> : Omkring en fæstnings fald. A. F. Tscherning og planerne om en undsætningsekspedition til Rendsborg 1848	–	89
<i>Hans Schultz Hansen (udg.)</i> : Bondeliv på Broagerland. Gård-ejer Andreas Andresens erindringer fra Skelde	–	101
<i>Henrik Gjøde Nielsen</i> : Troels-Lund og A. D. Jørgensen	–	157
<i>Jørgen Kühn og Jens Ødegaard</i> : Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig	–	167

Anmeldelser

Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945 I-II (ved <i>Lorenz Rerup</i>)	–	175
Erich Hoffmann: Spätmittelalter und Reformationszeit (ved <i>Bjørn Poulsen</i>)	–	187
Anne-Dore Ketelsen-Volkhardt: Schleswig-Holstenische Epitaphien des 16. und 17. Jahrhunderts (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	187
Klaus Jockenhövel: Rom-Brüssel-Gottorf (ved <i>Jørgen Nybo Rasmussen</i>)	–	189
Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	–	192
Uwe Danker (udg.): Demokratische Geschichte IV (ved <i>Steen Ove Christensen</i>)	–	194
Harm-Peer Zimmermann: »Der feste Wall gegen die Rote Flut«. Kriegervereine in Schleswig-Holstein 1864-1914 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	195

Annemarie Leppien/Jörn-Peter Leppien: Mädel-Landjahr in Schleswig-Holstein (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	197
Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen (ved <i>Christian Skov</i>)	–	199
Billedhuggeren Nikolaus Wehding (ved <i>Birgitte Dohm</i>)	–	200
Svend Falkner Sørensen: »Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18« (ved <i>Eskild Bram</i>)	–	202
Troels Fink: Landbyfællesskabet i Rinkenæs (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	–	203
Peter Kr. Iversen (udg.): Revision over Gram og Nybøl godser 1761 (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	–	205
Christine Plov: Lærerhjem og lærerindliv. Erindringer fra Sønderjylland 1871-1920 (ved <i>Eskild Bram</i>)	–	207
På tur med Biehl – i Gråsten (ved <i>Verner Bruhn</i>)	–	208
Børge L. Barløse: Register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988 (ved <i>Knud Madsen</i>)	–	209

Bognyt

(Ved <i>Knud Fanø, Lars N. Henningsen, Bjørn Poulsen, Hans H. Worsøe</i>)	–	212
--	---	-----

Noter og nyt

Nekrologer – Arkiver og Institutioner – Museer	–	216
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1989	–	246
Oversigt over årsskrifter og periodica	–	278
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1989	–	281
Tillæg til medlemsfortegnelsen	–	284

Forfatterliste	–	286
--------------------------	---	-----

Historisk Samfund for Sønderjyllands amtsstyrelser	–	287
---	---	-----

Dagligliv på Nørrevold

– hvad udgravninger og genstande kan berette

Af *Lennart S. Madsen*

Nørrevold, oprindelig Arnsholm, ved Arrild, er et af de smukkeste bevarede voldsteder fra middelalderen. Udgravninger i årene 1974-80 gør det muligt at rekonstruere anlæggets omrids temmelig nøje. Men hvor meget ved vi om dagliglivet på stormandsgården? Dette spørgsmål prøver museumsinspektør Lennart S. Madsen her at besvare gennem en fremlæggelse af dele af det store fundmateriale. Samtidig diskuteres, hvor meget – eller lidt – vi egentlig kan slutte ud fra de bevarede genstande.

Et besøg på Arnsholm i 1365

Abbed Olav var ved at være træt. Hele dagen havde han redet rundt til Løgum Klosters gårde i området mellem klosteret og Roost for at tilse bedrifterne og tale med de lægbrødre, der drev nogle af gårdene. Nu var det sidst på eftermiddagen, og han var på vej til »det nye« Arnsholm ved Arrild, hvor han skulle mødes med borgherren, Valdemar Sappi. Og det ville næppe blive et helt behageligt møde. De skulle diskutere, hvem der havde retten over det område, hvor Valdemar Sappis gamle borg, der også havde heddet Arnsholm, havde ligget, indtil kong Valdemar ødelagde den i foråret 1351. Sappi dyrkede fortsat området, skønt alle vidste, at det hørte under klosteret i Løgum, og kun havde været i Sappis besiddelse, fordi han en tid havde været klosterets foged. Olav var sikker på, at den mægtige mand ville holde hårdt på sit, selv om man nu skrev 1365, og det var længe siden Valdemar Sappi havde været klosterfoged.¹

Da han langsomt kom ridende over bakken, der fra Roost strakte sig ud i Fiskbæk-lavningen, fik han øje på Arnsholm. Den lå – hævet over Fiskbækkens vandspejl – midt ude i dalen, og så stor og uindtagelig ud, som den lå der badet i eftermiddagssolen. Olav holdt sin hest an, og kiggede nærmere på Valdemar Sappis hovedborg.²

Borgens bygninger lå på tre sandbanker, der på alle sider var omgivet af vand. Bankerne var blevet forhøjet med tørv, der var sikret mod udskridning ved hjælp af nedbankede pæle. Mod syd og vest var voldstedet omgivet af en smal ydervold. Den svage østenvind fik røgen fra ildstederne på gårdens østlige forborg til at hylle selve borgbankens kvadratiske munkestenstårn i en tågedis. Men alligevel var det tårnet, der sås tydeligst her fra bakketoppen. Det var den eneste murstensbygning, såvidt Olav kunne se, og tårnet var markant

»Olav holdt sin hest an, og kiggede nærmere på Valdemar Sappis hovedborg«.

I tegneren Jørgen Andersens streg antydes Nørrevold, som den på baggrund af udgravningerne må formodes at have set ud. Det er kun på afstand, og kun med en tegning, at det er muligt at give et visuelt indtryk af borgen på en sådan måde, at der er et rimeligt belæg for de detaljer, som fremgår. Selv efter de omfattende udgravninger er der mange uafklarede spørgsmål tilbage, og derfor kan der ikke fremlægges en detaljeret gengivelse af borgen set på nært hold.

højere end alle andre bygninger på borgen. Rundt om borgbanken løb et palisadehegn, og den var forbundet med den østlige forborg med en bro.

På denne forborg lå der – i modsætning til borgbanken – adskillige bygninger. De var alle opført i bindingsværk med lerklinede vægge, med undtagelse af et større hus, der lå ud til den del af voldgraven, der adskilte forborgen fra tårnet. Denne bygning var opført i bul, kraftige vandretliggende egeplanker, og Olav tænkte, at det måtte være her borgherren boede, når han ind imellem havde stunder til at opholde sig på Arnsholm. Og det var vel også her, de skulle mødes i aften. Længst mod nord kunne Olav se endnu en stor banke med nogle bindingsværksbygninger, men det var på den østlige forborg, at der var liv. Der steg røg op fra flere af husene, og han kunne se mange mennesker

optaget af deres forskellige gøremål. Man måtte være ved at forberede aftenmåltidet. Olavs mave knurrede.

Det var til denne del af borgen, at broen over Fiskbækken gik. Men først måtte han passere de bevæbnede vagtposter på ydervolden, og de havde allerede fået øje på ham. Abbeden sporede sin hest og red ned ad bakken mod Arnsholm.

Udgravningernes vidnesbyrd

Når vi i dag har mulighed for at danne os et indtryk af, hvordan Nørrevold så ud i 1365, skyldes det de udgravninger, der i 1974-1980 fandt sted i et samarbejde mellem Nationalmuseet og Haderslev Museum under ledelse af museumsinspektør Hans Stiesdahl.³ Voldstedet er et af de største og bedst bevarede i Sønderjylland, og samtidig et af de få, hvorom der findes skriftlige vidnesbyrd. Borgen, der i samtiden kaldtes Arnsholm, opførtes af Valdemar Sappi omkring 1351 som afløser for hans ældre borg af samme navn (sandsynligvis det nuværende voldsted Søndervold, sydvest for Roost).⁴ Valdemar Sappi var, specielt i 1360'erne, en af rigets mægtigste mænd og hørte efter 1351 til i inderkredsen omkring Valdemar Atterdag. Han var søn af hertug Erik Valdemarsen (1312-1325) og halvbror til hertug Valdemar Eriksen (1325-1364) og til kong Valdemars dronning, Helvig. Til hans embeder hørte bl.a. stallerembedet i Frisland og embedet som høvedsmand på Riberhus. I 1360-61 blev han slået til ridder. Han nævnes sidste gang i 1367 og er sandsynligvis omkommet under krigen 1368-69. I hvert fald forsvinder både han og Arnsholm ud af kilderne på dette tidspunkt. Efterfølgende kilder antyder, at arvingerne har ligget i hård strid om hans gods. Borgen er sandsynligvis blevet opgivet/ødelagt, da holstenerne erobrede Jylland i 1368.

Borgen på voldstedet har altså, hvis man kan fæste lid til de skriftlige kilder, kun været i funktion i ca. 20 år, og er derfor velegnet til at give et øjebliksbillede af, hvordan der så ud på en stormandsgård i midten af 1300-tallet. Langt de fleste arkæologiske undersøgelser finder sted på lokaliteter, der har været benyttet af mennesker over en lang årrække, og hvor både bygninger og genstande kan være vanskelige at sætte ind i en snæver tidsmæssig ramme. Dette er ikke tilfældet på Nørrevold. Her må bygninger, palisader, broer og lignende være opført over en kort årrække og har sandsynligvis fungeret hele borgens levetid. Valdemar Sappi har set dem, han har boet her, og hans børn har leget mellem de bygninger, der fandtes spor efter. Det er altså muligt at digte en begivenhed, som den om abbed Olavs besøg på Arnsholm, der – selv om den ikke er en historisk begivenhed – godt kunne være foregået ved Arrild

i 1365, og sætte den ind i nogle konkrete fysiske rammer, som man på baggrund af udgravningerne på Nørrevold ved må have eksisteret dette år. Tydeligvis supplerer historie og arkæologi her hinanden på bedste vis.

Desværre levner udgravningsresultaterne os ikke mulighed for at følge abbed Olav længere end til midt på skråningen ned mod Nørrevold. Jo tættere han kommer på borgen, desto mere tåget og uklart bliver det billede, arkæologien kan fremmane af, hvad abbeden egentlig så. For det første er Nørrevold langt fra totaludgravet, så mange detaljer om borgens udseende ligger endnu gemt under det beskyttende græstæppe. For det andet har generationer af græssende køer med deres klove trampet svage bygningsspor og lignende bort. Det vil derfor, selv med vore dages avancerede udgravningsmetoder, være umuligt at genskabe et fuldstændigt billede af, hvad abbed Olav så, da han red over broen og ind på borgpladsen. Der er da også naturlige grænser for, hvad arkæologien kan fortælle på baggrund af spor i jorden. I heldigste fald er det muligt at erkende, hvilken funktion en bygning eller et anlæg kan have haft. Båseskillerum afslører stalden, en bevaret esse smedien, og – som det er tilfældet på Nørrevold – vil resterne af et bulhus med bevaret teglstengulv i fine mønstre antyde, at her lå borgens hovedbygning.⁵ Men hvordan vægge, døre og tag så ud, eller hvad de enkelte rum i en bygning blev brugt til, fortæller sporene i jorden kun meget sjældent.

Alt afhængig af hvor meget der er bevaret, er det altså muligt at antyde nogle kulisser på baggrund af de arkæologiske udgravningers resultater. Men skal man gøre disse kulisser levende, befolke dem med mennesker og inventar, kan arkæologien ikke bidrage med noget bedre end de genstande, der mere eller mindre tilfældigt er bevaret for eftertiden. Genstandene kan give os en fornemmelse af, hvad abbed Olav så på Nørrevold, og hvad han foretog sig, mens han var der. De er på mange måder det nærmeste, arkæologien kan komme menneskets konkrete, fysiske hverdag. Anlægsspor i jorden er kun sjældent mere end sporadiske rester af, hvad der engang var, og de er hyppigt åbne for tolkninger. Genstandene er derimod, skønt ofte ituslåede og omdannede til ukendelighed, de samme ting, som datidens mennesker har haft i hænderne, og dermed en direkte forbindelse til deres hverdag.

Hvis man derfor skal følge abbeden på hans videre færd denne sommerdag i 1365, må man ty til de genstande, der blev fremgravet over de seks somre, udgravningskampagnen på Nørrevold varede. Haderslev Museum modtog i 1988 de sidste ting retur fra konservering, således at genstandsmaterialet på i alt 558 numre, fordelt på ca. 2000 genstande og 1200 stk. keramik, i dag kun afventer den endelige videnskabelige bearbejdning for at kunne udnyttes i fuldt omfang.⁶

Det er imidlertid vigtigt at gøre sig klart, at disse mange genstande kun er

I 1983 konserveredes to, indtil 3 m lange stykker vævet stof, fundet som en sammenrullet bylt i voldgraven. Behandlingen, hvortil der medgik 22 arbejdstimer, blev foretaget på Haderslev Museums daværende konserveringsafdeling af konserveringstekniker Risë Taylor, og bestod i gentagne vaskninger af det skrøbelige materiale. Hertil anvendtes bl.a. kvillaya bark sæbe, et gammelt middel til vaskning af uld, samt almindelig sæbe iblandet carboxymethylcellulose, et kemisk middel der binder snavs, så dette ikke under vaskningen sætter sig på stoffet igen. Foto: Haderslev Museum.

et helt tilfældigt udpluk af de mange, mange ting, der har fundet anvendelse på Nørrevold igennem 20 år. For det første er borgen ikke totalundersøgt, så meget ligger stadig derude, og for det andet er det umuligt at vide, hvad der *IKKE* er blevet tabt eller bortkastet. De fundne genstande fortæller kun meget sjældent noget om, hvad der ellers har været. Desuden spiller bevaringsforholdene en stor rolle for, hvad der findes, og hvad der efter få år er gået til. Netop i den sammenhæng er materialet fra Nørrevold fremragende, idet voldgravens konstante fugtighed har bevaret genstande af læder, træ og stof, der ellers normalt sjældent findes bevaret.

Det efterfølgende vil forme sig som en kort præsentation af genstandsmaterialet fordelt efter disses funktion.

De fundne genstande

Våben

Nørrevold er opbygget som et forsvarsanlæg, så ikke overraskende har en del af de fundne genstande en militær funktion. Helt dominerende inden for gruppen af våben er *armbrøstboltene*, dvs. de forholdsvis tunge jernspidser,

der sad monteret på armbrøstens korte træpile. Der er fundet i alt 66 armbrøstbolte, hvoraf en del endnu sad på den bevarede træpil. De fandtes spredt over alle udgravningsfelter, hvilket muligvis kan tages til indtægt for, at borgen på et tidspunkt (1368?) har været udsat for et angreb. Armbrøsten dukkede op i Danmark i 1200-tallet, og blev hurtigt et meget almindeligt våben, ikke blot i krigsøjemed, men også til jagt.⁷ Specielle jagtpile er da også repræsenteret i materialet, bl.a. den såkaldte »klumppil«, en pil med et tykt, cylinderformet hoved beregnet til jagt på mindre pelsdyr. Da pilen ikke var spids, ødelagde man ikke pelsen.

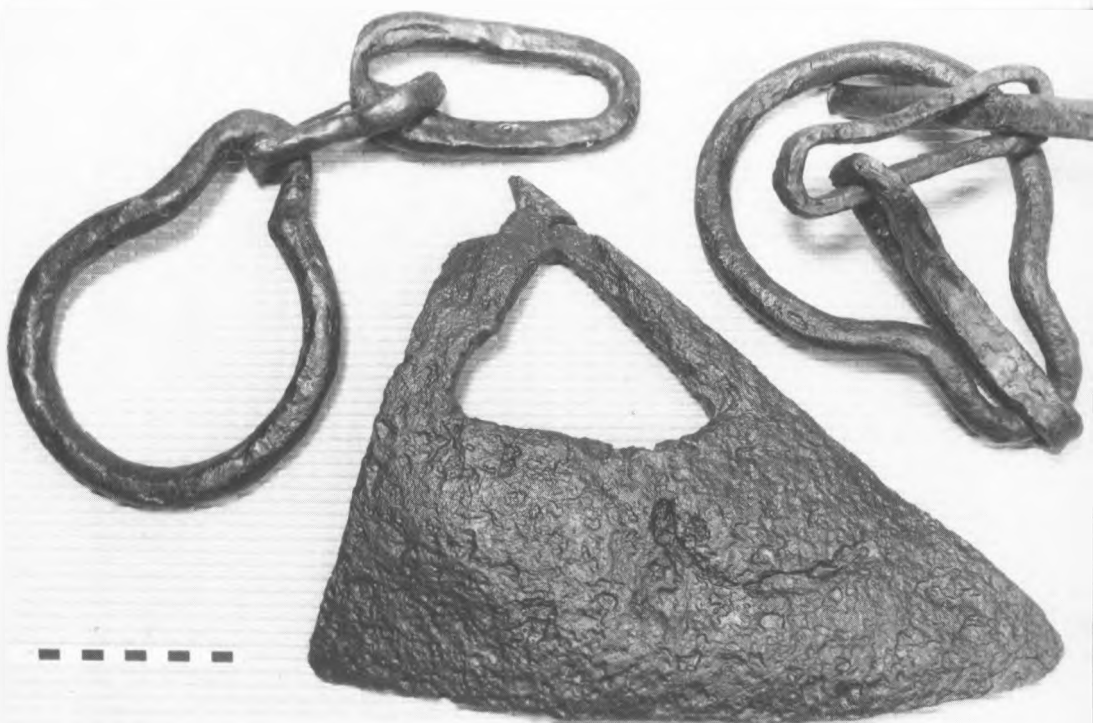
I den tidlige middelalder bestod krigernes *rustning* af små, sammenflettede metalringe, som en almindelig pil kun vanskeligt kunne gennemtrænge. Men da armbrøsten havde en betydelig større gennemslagskraft end buen, måtte man i løbet af 1200-årene udvikle en ny rustningsform, pladerustningen. Den fik igennem århundrederne utallige former, men i 1300-tallet bestod den i princippet af en mængde små jernplader, der med nitter eller tråd var hæftet på en kjortel af skind eller stof.⁸ Der er på Nørrevold fremdraget godt 20 sådanne jernplader, de fleste dog så korroderede, at deres oprindelige form er vanskelig at bestemme. Enkelte synes dog at stamme fra en brigantine, en rustning hvor pladerne sad hæftet til kjortelen i horisontale rækker.

Af øvrige våben skal her nævnes to spydspidser, et fragment af et sværd og parærpladen fra en rondel-daggert. Daggerten, eller dolken vandt afgørende indpas i krigsudrustningen i 1300-tallet. Med det kraftige, smalle blad kunne man let finde en revne i den ellers tætte pladerustning, og tildele en falden modstander nådestødet. I middelalderen kaldes disse dolke da også hyppigt »misericordia«, barmhjertighed.

Heste- og rideudrustning

Hesten spillede en stor rolle i middelaldermenneskets hverdag, og de har sikkert været talrige på Nørrevold. Der er da også fundet en del genstande med relation til heste og ridning.⁹ Ikke overraskende er der en del *hestesko* bevaret. Skikken at besko heste kommer til Danmark omkring 1100, og som med så meget andet ændrer disse også form igennem tiden. Skoene fra Nørrevold er alle af en type, der kommer frem omkring 1300, nemlig den såkaldte »højdragtssko« (tidligere kaldet spansk sko). Højdragtsskoen er forsynet med kraftige hager og er specielt karakteristisk ved, at grenenes spidser er opadbuede, således at det må have været nødvendigt at skære én til halvanden cm af hestehovens bageste hjørner for at kunne montere skoene ordentligt.¹⁰ Enkelte af skoene er forsynet med en eller to riller, hvori sømhullerne er placeret.

Andet rideudstyr er kun fundet i enkelte eksemplarer, heriblandt den ene halvdel af et massivt *trensebid*, en todelt knebel i hestens mund fastgjort i en

Plovskår og plovkæder fundet på den østlige forborg i henholdsvis 1977 og 1980. Plovskåret har siddet monteret vandret med den hvælvede side opad, som på billedet, idet man skal forestille sig ploven kørende fra venstre mod højre. Skåret lå ovenpå den korte del af den naturligt krumvoksede sule, hvis lange del foroven var fastgjort i plovens ås. Med en tap (bemærk brudfladen foroven, til venstre) var skåret fastgjort til et hul i sulen, boret ind netop hvor denne krummede. Foto: Hans Peter Jørgensen, Haderslev Museum.

ring på hver side af mulen. Heri fastgjordes tøjlen. Denne type bid benyttedes hele middelalderen og anvendes såmænd stadig. Fem *hjulsporer* er repræsenteret i materialet. Denne sporetype bliver næsten enerådende i 1300-tallet, og skønt hjulet med de mange spidse pigge umiddelbart ser farlig ud, blev det faktisk indført for at beskytte hesten. Ved en utilsigtet berøring med hestens side vil hjulet blot dreje rundt i stedet for at flænge hesten. Enestående er fundet af to stykker læder, der med al sandsynlighed stammer fra en *saddel*. Det drejer sig om to læderstykker, hvis udskæring antyder, at de har fungeret som beklædning på sadlens træsæde.

Værktøj og redskaber

Nørrevold har, på trods af dens forsvarsmæssige indretning, til daglig fungeret som en stor gård, med alt hvad det indebærer af arbejde og de dertil nødvendige redskaber. Af størst betydning var vel landbruget, men landbrugsredskaber er som sædvanlig dårligt repræsenteret i fundmaterialet set i forhold til, hvor stor en betydning de må have spillet i dagligdagen. Betydningsfuld er dog fundet af et *plovskær* og *plovkæder*, begge overordentlig sjældne i danske fund. De stammer begge fra en muldfjælsplov, og manglen på fund fra sådanne plove er desto mere beklagelig, idet meget tyder på, at netop introduktionen af denne plovtype kom til at spille en meget stor rolle for landbrugsproduktionens udvikling og landbrugets organisering på overgangen fra oldtid til middelalder.¹¹

Det trekantede, svagt buede plovskær er, på trods af et større »sparehul«, meget tungt. Det har krævet et solidt skær at pløje den græsbundne jord ved Arrild. Det har sandsynligvis siddet monteret i hjulploven ved en tap, der dog nu mangler.¹² De to plovkæder¹³ består af to store jernringe, hvori der sidder monteret en kraftig jernkæde med delvist fladtrykte led. Plovkæden har skullet fastholde hjulstellet til selve plovstangen, åsen, på en sådan måde, at plovens hældning og dermed plovfurens dybde kunne justeres.

Fund af landbrugsredskaber inkluderer også en *spade*, en *greb*, en *segl* og en *stigevange* (dvs. den ene side af en stige). Fiskbækken og voldgraven omkring borgen har medført, at beboerne var i daglig kontakt med vandet. Dette afspejler sig bl.a. i et par *håndshager* og en enkelt *åre*, samt fundet af en klump flettet snor, der kan stamme fra et net eller en ruse.

Smeden og *tømreren* må have været betydningsfulde personer på en stor gård som Nørrevold, og deres værktøj og produkter er da også til stede i fundmaterialet. Smeden kendes gennem fund af smedeslagger, dvs. kalotformede slagger, der bliver resultatet af den rensning af jernet, smeden foretager i essen.¹⁴ Derimod er der ikke fundet eksempler på hans værktøj. De produkter, der var resultatet af smedens arbejde, er til gengæld rigt repræsenteret, idet mange af de fundne jerngenstande må forudsættes fremstillet af borgens egen smed. Udover keramik udgør de mange søm, stabler og gangjern til ophængning af døre og skodder, samt forskellige andre bygningsbeslag langt den største del af fundmaterialet, og er vidnesbyrd om, at på Nørrevold havde smeden rigeligt at bestille.

Træ var, skønt det kun sjældent findes bevaret i udgravninger, nok på mange måder middelalderens vigtigste råmateriale. Teglstenshuse var endnu kun forbeholdt et fåtal, så *tømreren* var en uundværlig håndværker ved alt byggeri. Skebor, hammer, økse og båndhøvl er blandt det værktøj, udgravningen har bragt til veje, og mange af tømrerens produkter, nemlig bygningstømmer af

mange former, ligger endnu bevaret i voldgraven.¹⁵ Det eneste bygningstømmer, der er medtaget fra udgravningen, er et lille samlingsstykke med fals til et bulhus. Alt andet må være efterladt i voldgraven.

Både hvad smeden og tømmeren angår er det vanskeligt at få fuldstændig klarhed over, hvor omfattende deres produktion og virkeområde har været. Mange af dagligdagens redskaber og husgeråd var fremstillet af jern og træ, og der er næppe nogen tvivl om, at meget af det – her specielt trægenstandene er fremstillet som husflid. Husflidsarbejde har jo, specielt på landet spillet en stor rolle helt op til vore dage. Men samtidig var 1300-tallets større danske købstæder præget af en meget høj grad af specialisering inden for de enkelte håndværk, således at mange af de genstande, der indgik i hverdagen på Nørrevold, faktisk ikke nødvendigvis skulle fremstilles lokalt. De kunne købes i byen. I hvor høj grad en af rigets mægtigste mænd har benyttet sig af denne mulighed er uvist. Enkelte kilder synes at antyde, at man hos nogle af byernes håndværkerlav har været utilfredse med, at adelen beskæftigede specialiserede håndværkere på sine gårde.¹⁶ Langt størstedelen af de trægenstande, der har været anvendt på Nørrevold, er sikkert et resultat af husflid eller af tømmerens arbejde. Men er det også tilfældet med de drejede trætallerkener og små stavbægre, der skal omtales nedenfor? Fremstillingen af disse ting var et specialiseret byhåndværk, og det er næppe sandsynligt, at fremstillingen heraf er foregået på Nørrevold, og det samme gælder vel mange andre genstande. Noget af det nærmeste man kan komme på, hvilke håndværkere, der var ansat på en stormandsgård i anden halvdel af 1300-tallet, er regnskabet fra ribebispens fogedgård Brink i Ballum sogn. Det er dateret til 1388-1389,¹⁷ og heri opregnes lønudgifterne til gårdens faste personale. Det drejer sig om en bager, en bagersvend, en kældermester, to bødkere, to skræddere, en fodermester og en møller. De øvrige optræder uden tilnavn og har sikkert været medhjælpere, eller de har været væbnede svende. Tømmeren nævnes i regnskabet, men har ikke boet på gården.

Bemærkelsesværdig er fraværet af den ellers uundværlige smed, samt tilstedeværelsen af hele to skræddere. På baggrund af hvad der i dag vides, er det kun sikkert at konkludere, at en stor adelig hovedgård har befundet sig i en »grå zone« mellem landsbyernes husflid og selvforsyning og byernes markedsøkonomi og specialiserede håndværk.

Boligudstyr

Møbler og lignende er ikke bevaret fra Nørrevold, men til boligudstyr kan henregnes to fundgrupper, nemlig *låsetøj* og *lysholdere*. Alle bygninger har sandsynligvis været forsynet med lås, og til hver lås hørte en speciel nøgle.

Ejendomsretten var ukrænkelig, og opbrød tyven en lås for at udføre sit

forehavende, blev straffen fordoblet.¹⁸ Den middelalderlige lås er da også som oftest meget kompliceret, ja nærmest dirkefri, og der blev konstrueret låse til mange forskellige formål. Netop derfor er det tvivlsomt, om lås og nøgler er et produkt fra borgens smedie. På Nørrevold er der fundet fem nøgler af forskellig størrelse, dog alle af den såkaldte vridlåstype, der jo også kendes i dag. Desuden er der fundet låsehuset fra en større hængelås.

Havde man først låst sig ind i en bygning, var det ofte nødvendigt med lys, specielt hvor der ikke var lyrehul i taget, åbne glugger eller lignende lyskilder. I sådanne situationer kunne man anvende de såkaldte lysestabler, små koniske piber, hvori der kunne sidde et tællelys, fastsmedet til en, ofte dekorativt snoet spids. Stablen kunne så bankes fast i væggen eller i et bord, hvor man havde brug for lys, alt efter om spidsen stod vandret eller lodret på lysepipen. Der er fundet flere sådanne på Nørrevold, hvoraf en endda er udført sådan, at den kan monteres både lodret og vandret.

Madlavning og husgeråd

Ikke overraskende består omkring halvdelen af genstandene fra Nørrevold af ting, der på en eller anden måde har tilknytning til madlavning og fortæringen heraf. Det er naturligvis de 1200 stk. *keramik*, der er medvirkende hertil. Kander, gryder, skåle, fade og lignende i ler spillede en overordentlig stor rolle i middelaldermenneskets hverdag, og da periodens velbrændte keramik er stort set uforgængelig, udgør potteskårene ofte størstedelen af ethvert middelalderligt fundmateriale.

Keramikken er da også hyppigst det, der danner hovedgrundlaget, når arkæologen skal datere et fund. Fremstillingsteknik og mode ændrede sig, både herhjemme og i udlandet, inden for alle områder, og da keramikken næsten altid fylder mest, er det også her disse ændringer er lettest at registrere og anvende i dateringsøjemed.

En, vel at mærke overfladisk, gennemgang af keramikken fra Nørrevold viser, at den ikke adskiller sig væsentligt fra, hvad man måtte forvente at finde i Jylland i anden halvdel af 1300-tallet. De 1200 skår fordeler sig på ca. 1000 gråbrændte uglaserede skår, 111 rød- og gråbrændte skår med påført glasur og 100 skår af stentøj.

Det er typisk for Jylland, at den gråbrændte keramik dominerer så voldsomt. Ser man på sjællandske voldstedsudgravninger, udgør den glaserede keramik en langt højere procentdel af det samlede keramikfund, i hvert fald i perioden fra ca. 1200-1400.¹⁹ Der er ikke noget der taler for, at økonomien har spillet nogen rolle, men at det nærmere er tradition, der ligger bag denne forskel i anvendelsen af den glaserede keramik. Den uglaserede, gråbrændte keramik er altså klart den dominerende, og her finder man da også stort set alle 1300-

tallets karformer repræsenteret: Gryder, potter, skåle, fade og ikke mindst kander. Det meste heraf er udekoreret hverdagskeramik, men enkelte, specielt af kanderne er dog forsynet med dekoration i form af enkle stregornamenter i forskellig form. Helt speciel er nogle enkelte skår med indstemplet dekoration. Den glaserede keramik stammer udelukkende fra to karformer, nemlig udvendigt glaserede kander og indvendigt glaserede bradepander, der anvendtes til at opfange stegfedtet under spidstegning.²⁰ Nørrevolds datering til 1351-1368 gør, at man i fundmaterialet kan iagttage den glidende overgang der i anden halvdel af 1300-tallet sker inden for den finere bordkeramik. Den glaserede, og overvejende lokalt fremstillede kande forsvinder langsomt til fordel for det masseproducerede, importerede rhinske stentøj, der næsten udelukkende udfærdigedes som kander, bægre og dunke. Stentøjet dukker op i midten af 1300-tallet, da man i Rhinegnene lærer at styre de høje temperaturer, der er nødvendige for at få leret til at cintre fuldstændigt, og i løbet af et halvt århundrede udkonkurrerer det fuldstændigt den glaserede kande.²¹ På Nørrevold er denne proces i fuld gang.

Træ har i køkkenet og på bordet, som overalt, været et flittigt benyttet materiale. Bevaringsforholdene på Nørrevold bevirker, at det også er muligt at få dette belyst. Blandt fundene kan nævnes en ca. 80 cm høj bødkret tønde, der muligvis har været anvendt til opbevaring af fødevarer, et skærebrædt samt adskillige drejede træskåle og -tallerkener. Som tidligere nævnt har der næppe arbejdet en drejer på borgen, idet det er et højt specialiseret håndværk, der må have krævet adgang til et større marked. Det samme gælder for middelalderens foretrukne drikkekar, stavbægeret. Det er fremstillet af små, tynde stave, ofte i en importeret træsort, der med en notrille fastgøres til en cirkulær bund og holdes på plads af en eller flere vidjeflettede bånd på ydersiden.²² På Nørrevold er fundet bunden af et stavbæger, og ligesom tallerkenerne må det være indkøbt f.eks. i Ribe, hvor det vides, at disse håndværkere arbejdede,²³ og hvortil Valdemar Sappi havde nære forbindelser.

Af køkkeninventaret kan desuden nævnes brudstykker af malmgryder, stenmortere, kværnsten, kobberkedler og muligvis noget så specielt som en paletkniv.²⁴

Endelig har fundmaterialet også givet et lille fingerpeg om, hvad man fortærede på Nørrevold, idet nogle af *knoglerne* har været til identifikation på Zoologisk Museum i København. Der er fundet knogler fra kvæg, får, ged, svin, hest, hare, hund, gråand og kuller. Man har næppe spist hund (og hest?) på Nørrevold, hvorimod de øvrige dyr må være indgået i husholdningen på forskellig vis. Men det skal bemærkes, at ikke alle knogler er identificerede, og det er uvist, om alle de knogler, der blev fundet under udgravningerne, er bragt med til museet.

Eksempler på drejede træskåle samt en lille, 5 cm høj krukke, alle fundet i voldgraven.

Kunsten at dreje træ kendes i Danmark allerede fra før Kristi fødsel og havde i middelalderen udviklet sig til et højt specialiseret håndværk, hvis udøvere forstod at udnytte de enkelte træsorters karakteristika optimalt. Til fremstilling af træskåle er anvendt forskellige hjemlige træsorter som ask, løn, birk, el og hog, hvorimod der til spillebrikker, knivskafter og finere genstande hyppigt anvendes den importerede buksbom eller den sjældne taks. Foto: Hans Peter Jørgensen. Haderslev Museum.

Klædedragt

Efter at have set lidt på hvilke genstande, menneskene på Nørrevold omgav sig med, skal deres påklædning afslutningsvis berøres. Dragtstykker findes ikke bevaret i det hele taget er der kun meget få dragtstykker bevaret fra Danmarks middelalder – men derimod dukkede der af voldgravens beskyttende fugt tre stykker vævet stof frem. Det drejer sig om to meget lange stykker på 3,0 og 2,4 m's længde, henholdsvis 53 og 65 cm's bredde. Det tredje stykke er på 30 × 15 cm. Stoffet er vævet af et mørkt brunt (farven kan dog skyldes de 600 år i voldgraven) håndspundet uldgarn, og er udført i lærredsvævning.

Stoffet har enkelte steder oprindelige kanter bevaret. Hvad det har skullet anvendes til er uvist, men alene længden taler for, at det drejer sig om vævede stoffer, der skulle anvendes til fremstilling af tøj. Der kan næppe være nogen tvivl om, at dette stof er fremstillet på borgen. Netop fremstilling af tekstiler forblev langt op i tiden et husflidsarbejde.

Kendes der ikke noget til beboernes klædedragt, er vi til gengæld bedre informeret om deres *fodtøj*. Op imod 300 stykker læder er fremdraget af voldgraven, og heraf stammer langt størstedelen fra sko.²⁵ Skomagerhåndværket har vist sig at være et højt specialiseret håndværk, hvor skotyper synes at være nogenlunde ens over hele Nordeuropa, og der er næppe nogen tvivl om, at stort set alt fodtøj er fremstillet af skomagere, og ikke som husflid.²⁶ Skoene fra Nørrevold har et meget ensartet præg, idet næsten alle sko er lave, dvs. har en åbning, der sidder lavt på foden, og de synes alle at skulle snøres på foden over en lille trekantet udskæring foran på vristen. Et par af skoene fra voldgraven er desuden smukt dekoreret med udstemplede geometriske mønstre. Speciel er desuden fundet af en træsål med et stykke læder, sandsynligvis en del af en træsko.

Afslutning

Hvad abbed Olav så, da han bevægede sig rundt på Nørrevold hin dag i 1365, har selvfølgelig ikke været ukendt eller mystisk for ham. Dagliglivet på borgen har næppe formet sig meget anderledes end andre steder, og abbeden har umiddelbart kunnet genkende og forstå baggrunden for alt, hvad der foregik omkring ham. Han har, ved at kaste et enkelt blik ind i smedien, kunnet se hvad smeden var i færd med, og har forstået de arbejdsprocesser, der lå bag; han har kendt retterne, der blev serveret ved aftensmåltidet, og har vel også vidst noget om, hvordan de var blevet tilberedt, og hvilke ingredienser der indgik i dem. Og ikke mindst er alt hvad han så og foretog sig faldet naturligt ind i en sammenhæng. Dagligdagen har hængt sammen og givet mening, og Olav har vel ikke umiddelbart kunnet forestille sig tilværelsen meget anderledes end den var.

Her 625 år senere er det ikke længere muligt at se, og langt mindre at forstå denne sammenhæng. Vi er henvist til de tilfældige brudstykker af datidens virkelighed, der på forskellig vis har overlevet det store spand af år, og skal vi i dag forsøge at beskrive hverdagen i 1365, er det kun muligt ad omveje og med megen usikkerhed.

Det er ikke muligt, blot på baggrund af en arkæologisk undersøgelse af et enkelt voldsted, at komme tæt ind på dagliglivet på en dansk storgård. Dertil

er sporene i jorden for svage og det bevarede genstandsmateriale for tilfældigt, hvad gennemgangen af materialet fra Nørrevold med al ønskelig tydelighed viser. Ikke inden for en eneste af grupperne er der bevaret tilstrækkeligt med genstande til, at en tilnærmelsesvis udtømmende beskrivelse af blot et enkelt element af borgens dagligdag kan foretages. Selv med en totaludgravning af borgen må vi erkende, at det aldrig vil være muligt for os at følge med abbed Olav over broen til Nørrevold.

Det er derfor nødvendigt at foretage en omfattende sammenligning mellem mange arkæologiske fund, og igen sammenligne disse med skriftlige udsagn og billedlige fremstillinger, hvis vi i dag skal gøre os håb om at indkredse datidens hverdag med blot nogenlunde sikkerhed. Dagliglivet, som det levedes på voldstedet Nørrevold en sommerdag i 1365, vil vi aldrig kunne forstå, men udgravningen af Nørrevold har, i kraft af de mange bygningsspor og det store genstandsmateriale, føjet en vigtig brik til det puslespil, som den overordnede forståelse for og generelle viden om dagligdagen, som den levedes i Danmark i anden halvdel af 1300-tallet, nødvendigvis må være.

NOTER

1. Historien bygger på oplysninger i følgende to værker: M. Mackeprang: »Løgm Kloster og dets Gods« i: Sjø Årb, 1945.
C. A. Christensen: »Arnsholm og Valdemar Sappi. Et nordslesvigsk drama fra Valdemar Atterdags tid« i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, (Tønder, 1978).
2. Arnsholm (Nørrevold) er beskrevet på baggrund af oplysninger i: H. Stiesdahl: »Nørrevolde« i Nordslesvigske Museer, bd. 6, 1979. Artiklen er det eneste skriftlige, der foreligger om udgravningerne, og da den fremkom i 1979, har resultaterne fra udgravningen i 1980 ikke kunnet medtages.
3. Voldstedet er beliggende umiddelbart øst for Arrild, Arrild sogn. Hviding herred og har sognebeskrivelsesnummer 39, Arrild sogn. Det er fredet, og har fredningsnummer 3906-10.
4. Teorien fremsættes og dokumenteres i C. A. Christensen, 1978. op.cit. ss. 40-42 & 48-51.
5. H. Stiesdahl, 1979. op.cit. ss. 74-75.
6. Genstandene findes på Haderslev Museum, registreret under numrene 1019 × 1-558. Konservering er foretaget af Haderslev Museums konserveringsafdeling og Nationalmuseets Konserveringsanstalt, Brede. Det bør understreges, at konservering er en langsommelig og ikke mindst dyr proces. Derfor har en del af genstandene ligget ukonserveret så længe, at de få år på museet har været hårdere ved dem, end 600 år i voldgraven.
Haderslev Museum måtte i 1986 af økonomiske årsager se sig nødsaget til at kassere en del genstande, fortrinsvis mere almindelige genstande af jern, eksempelvis søm. Alle genstande er dog blevet beskrevet og opmålt af forfatteren i løbet af årene 1985-86.
7. Niels-Knud Liebgott: Middelalderens våben. (Nationalmuseet, 1976) ss. 25-28.
8. Bengt Thordeman: Armour from the Battle of Wisby 1361, I. (Stockholm, 1939).
9. Heste- og rideudrustning fra Nørrevold er gennemgået af mag.art. Eskil Arentoft, og materialet er benyttet i dennes specialeafhandling ved Institut for Middelalderarkæologi, Århus Universitet: Rideudstyr og ridning i Danmark gennem tiden ca. 1050-1400, især på baggrund af analyser af jordfundne oldsager. (utrykt, 1986).
10. Ibid, ss. 101-104.

»Arrild-mandene«. Et godt 8 cm højt ansigt i hårdtbrændt ler, fundet i udgravningen 1976. Foto: Hans Peter Jørgensen, Haderslev Museum.

11. Erland Porsmose: »Middelalderen o. 1000-1536« i: Det danske landbrugs historie, bd. 1. (Odense, 1988) ss. 280-286.
12. Plovskæret er undersøgt af Grith Lerche, International Secretariat for research on the history of agricultural implements, Nationalmuseet. Jvf. brev fra Grith Lerche i sagen, dateret d. 8/9-1986.
13. Cand.mag. Ole Vejebæk, Herning har gjort Haderslev Museum opmærksom på plovkæden.
14. Tove Nyholm: »Jernslugger og smedning« i: Hikuin, bd. 14 (Moesgård, 1988).
15. H. Stiesdahl, 1979, op.cit. s. 75. Niels-Knud Liebgott: Dansk Middelalderarkæologi. (Kbh. 1989) ss. 99-100.
16. Grethe Jacobsen: Håndværkets Kulturhistorie, bd. 1. (Kbh., 1982) ss. 42-43.
17. Bjørn Poulsen: »Den middelalderlige storgård. Brinkregnskabet« i: Bondens Penge. Studier i sønderjysk regnskabsmateriale 1400-1650. (Landbohistorisk Selskab, 1990). Forfatteren takkes for tilladelse til at benytte det endnu utrykte manuskript.
18. Niels-Knud Liebgott: Middelalderen, bd. 1. Danmarkshistorien, forlaget Sesam (Viborg, 1984) ss. 74-75.
19. Niels-Knud Liebgott, 1989. op.cit. s. 297.
20. Bi Skaarup: Køkkenfunktioner, køkkener og køkkentøj i det senmiddelalderlige Danmark (ca. 1400-ca. 1600). Hovedfagsspeciale i Middelalder-arkæologi, Århus Universitet, 1984. (Udgivet af »Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev«, 1989) ss. 24-26 & 99-101.
21. Niels-Knud Liebgott, 1989. op.cit. ss. 300-302.
22. Mogens Bencard: »Om Ribes rådhus, Skibbroen, en udgravning og et formodet stavbægerværksted« i: Hikuin, bd. 3 (Moesgård, 1977).
23. Se note 22, samt P. Wagner og M. Bencard: »Drejet træ fra Ribes middelalder« i: Hikuin, bd. 6 (Moesgård, 1980).
24. Om middelalderligt køkkeninventar i arkæologiske fund, se Bi Skaarup, 1984. op.cit. ss. 88-130.
25. Skoene fra Nørrevold er gennemgået af mag.art. Hanne Dahlerup Kock, og materialet er benyttet i dennes speciale-afhandling ved Institut for Middelalderarkæologi, Århus Universitet: Læderfodtøj fra 1300-tals voldstedet Boringholm. ... (utrykt, 1984). Delvist publiceret i dennes artikel: »Fodtøj af læder og dets datering ca. 1250-1500« i: Hikuin, bd. 14 (Moesgård, 1988).
26. Hanne Dahlerup Kock: »Hvad fortæller det arkæologiske materiale om skomagerhåndværket fra ca. 1250-ca. 1500« i: Land og by i middelalderen, bd. 4 (Tønder, 1986).

Sønderjyske slots- og herregårdshaver

Et supplement

Af *Peter Kr. Iversen*

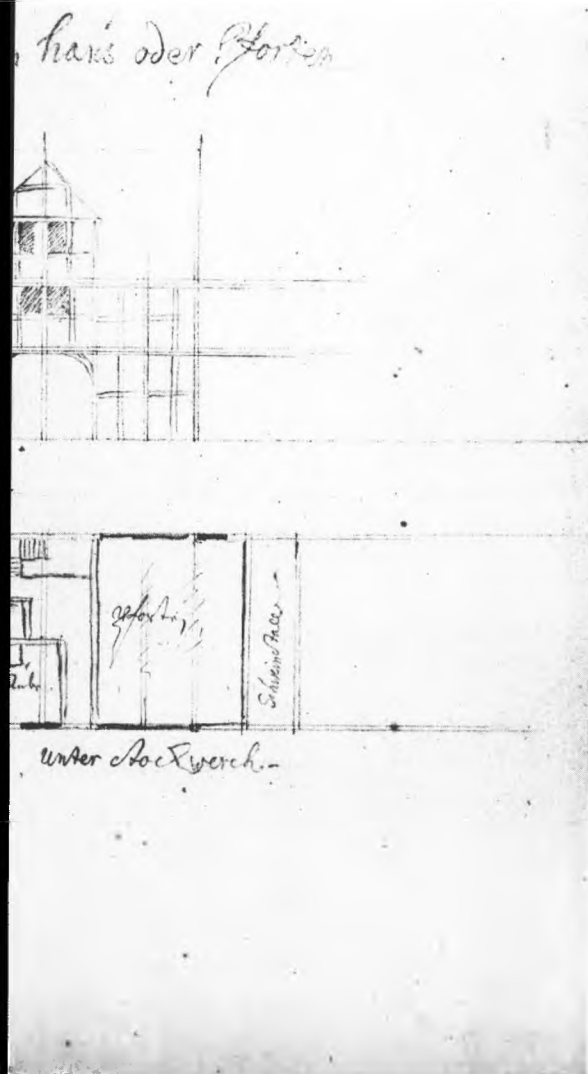
I to afhandlinger i Sønderjyske årbøger 1927 og 1929 har Johannes Tholle skildret sønderjyske herregårdshaver. På fastlandet omtales haverne på Gråsten, Schackenborg og Hansborg, medens han ikke er opmærksom på det store parkanlæg på Gram, ligesom han ved skildringen af de alsiske slots- og herregårdshaver har givet de store anlæg og planteskoler på Nordals en stedmoderlig behandling.

Gram slotshave eller park havde virkelig fortjent at få et par linier med på vejen. Grevinde Sophie Dorothea Schack, født Marschalk (1656-1707), var meget haveinteresseret, og der fandtes på Gram i slutningen af 1600-årene både en lille og en stor have, og den sidste var ikke blot noget ganske særligt for den nordslesvigske egn, men for hele landet. En engelsk rejsende, som i 1702 besøgte Gram beretter således om den, at der med stor kunst var anlagt terrasser, lavet vandfald i flere afsæt og springvand eller fontæner. For enden af midteralléen var bygget en salon med grotte »på italiensk vis med brogede vinduer«. Indvendig var salonen prydet med deviser og emblemer, på loftet var der malet et øje som symbol på forsynet. Haven var forbundet med Lunden med en allé, kaldet »Promenaden«, og Lunden blev gjort til en lystskov. Selve slotssøen var naturligvis også inddraget i anlægget. Her havde grevinden fået placeret en robåd, der var så stor, at den kunne rumme et spisebord til 20 personer.¹

Også på *Schackenborg* viste grevinde Sophie Dorothea sin store interesse for havekunsten. Omkring 1696 fik hun her anlagt den store have syd for alleen.² Denne have, »Sønderhaven« blev i tidens løb omlagt adskillige gange, 1765 således til fransk stil, som det kan ses af stikket i Pontoppidans Danske Atlas. Et par år senere, da ladebygningerne m.v. var nedrevet, anlagdes her øst for slottet nord for alleen en stor køkken- og frugthave.³

Kombineret gartner- og porthus på Gammelgård. Der findes beskrivelser, men ingen tegninger af gartnerhologerne på Nordborg og Østerholm. Fra Gammelgård findes derimod rødkridts- og blyants-tegninger af et noget mindre gartnerhus, der samtidig var porthus. Af blyants-tegninger gengives her planerne for stueetage og første sal samt nordfacaden. I en ledsagende tekst oplyses, at bygningen, da den blev tegnet ca. 1650, var meget forfalden. T.v. for den 5 alen brede port er der i stueetagen en indgangsdør, hvorfra en smal gang fører hen til et køkken med åbent ildsted. Herfra går der bilæggerovne ind til en stue og til et »vækstrum«. Endvidere er der i stueetagen et uopvarmet rum. Fra køkkenet fører en trappe op til 1. sal, hvor der ligeledes længst t.v. er et »vækstrum«, der kan opvarmes ved en kamin placeret i den seks fag store »sal«, der næppe udelukkende kan have været anvendt til gartnerens private selskabelighed, men vel også til overvintring af sarte planter. I loftsetagen har der været et par kamre. Til højre for porten har der i stueetagen været svinestald. Den otte fag lange bygning er opført i bindingsværk. Andre samtidige tegninger fra Gammelgård er gengivet i Sønderjyske Årbøger 1949 s. 102ff. og i Sønderjysk Månedsskrift 1988 s. 170.

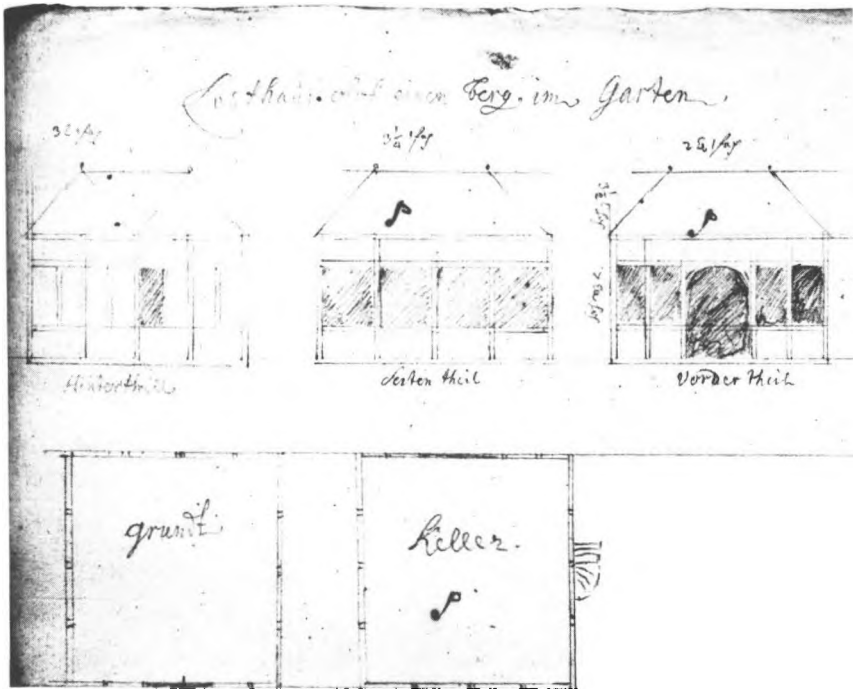
Sønderborg amtsarkiv. Sager vedr. Gammelgård II; nr. 192.

Tidlige alsiske haver

Fra hertug Hans d. Yngres (d. 1622) tid har der givetvis også været betydelige haveanlæg ved hans alsiske slotte, men kilderne er forbavsende tavse herom. Fra *Sønderborg* vides, at han på sine gamle dage har søgt at anlægge en vingård der,⁴ og det skulle derfor være mærkeligt, om denne initiativrige mand ikke også har anlagt større eller mindre haver i det nordalsiske. I hvert fald kan det af inventarier fra første halvdel af 1700-årene ses, at en del af de ældste træer må stamme langt tilbage i 1600-tallet, sandsynligvis tilbage til Hans d. Yngres tid, men det er dog efterkommerne, der for alvor foretager de store haveanlæg ved Nordborg, Østerholm og på Als' nordspids ved Augustenhof eller Augustgård, som den i 1700-tallet benævnes i arkivalske kilder. Man har tidligere tillagt Peter Vothmann, d. 1736, æren for at have anlagt den første alsiske have og planteskole ved Sønderborg slot,⁵ men dette må dog siges at være en sandhed med modifikation. Han overtog 1695 den sønderborgske slotshave i forpagtning, men allerede ca. 1680 havde hertug August (d. 1699) efter Nordborg slots brand omdannet den gamle slotsplads og anlagt en have.⁶ Hvem der har stået for anlæggelsen vides ikke, men i den nordborgske kirkebog nævnes en unavngiven »moere«, dvs. neger, der døde 1684. Han var gartner og tjente hos amtmanden. Han kan i hvert fald have medvirket ved anlæggelsen. På denne tid må imidlertid den store frugthave syd for slottet allerede have eksisteret – i hvert fald til dels. Hertug August må i det hele taget have haft ganske særlige interesser for haveanlæg; foruden det betydelige haveanlæg ved den af ham oprettede lystgård Augustenhof eller Augustgård indlagde han sig også fortjenester ved haverne og planteskolen på Østerholm.

Men også på *Gammelgård* i Ketting sogn var der tidligt et betydeligt haveanlæg, som kan være anlagt af hertug Hans den Yngre, måske af sønnen Alexander eller dennes enke Dorothea, der døde 1639. Af en rødkridtstegning fra ca. 1650 af Gammelgård og dens omgivelser fremgår, at der syd og vest for slottet har været betydelige haveanlæg, som går ned til Mjang dam, og som i hvert fald til dels var omgivet af et hegn. Af et notat i Ketting kirkebog ses, at der har været en »krudgård«, d.v.s. køkkenhave, men der har også været mange træer og en stor prydhave.⁷ Haven skulle 1669 kunne give en indtægt på op til 30 rdlr., men fraregnes gartnerens løn giver haven underskud. Den er da også, som det hedder, mest anlagt »zum plaicir«. Arbejdet i haven blev i øvrigt udført af hovpligtige kådnere. På en høj imellem slottet og søen var der på denne tid et lysthus, og gartnerboligen, hvori der var vækstrum, var kombineret med den nordre portbygning.⁸

Denne store have gik i 1700-årene i forfald og blev 1742 overladt til forpagter Hans Petersen, der omdannede den til almindelig agermark. Nic. Fr. Broder-

Lysthus i Gammelgårds have. Lysthuset stod sydvest for slottet på et »højtbjerg«, altså en høj, hvorfra der har været udsigt over park og landskab. Huset var 6 fag langt og 4 alen bredt, opført i bindingsværk med bræddetavl. Det var $10\frac{1}{2}$ alen højt, og der synes at have været ovenlysvinduer i et todelt tag, måske kombineret med en hvalving. De midterste to fag var åbne ud mod haven, og det hertugelige herskab har her kunnet sidde beskyttet mod sol og blæst. Træbygningen var opført over en hvælvet kælder, hvortil der var en udvendig nedgang. Bygningen var ca. 1650 rådden og forfalden. Sønderborg amtsarkiv. Gammelgård II nr. 192.

sen, der var forpagter fra 1749, lod derefter ved hjælp af hovfolk anlægge en have på det gamle slots byggetomt. Der var her et lysthus og en hvælvet kælder samt nogle store sten, rester fra det nedbrudte slot.⁹ En egentlig slotshave kan der dog næppe mere være tale om, og en fast gartner er ikke mere på lønningslisten.

Nordborg slotshave

Omkring 1700 begynder oplysningerne om de nordborgske haver at flyde rigeligere. Lige efter århundredskiftet oplyses, at forpagter Chr. Ernst Frøbøse fra ladegården årligt skulle levere 50 læs gødning til slotshaven, hvilket jo i

hvert fald mere end antyder, at haven må have haft en ganske anselig størrelse. Omkring 1720 har en gartner ved navn Franz Rademacher forestået det store haveanlæg, og han får 1725 fornyet sin ansættelse af hertug Friedrich Carl. I hans ansættelsesbrev hedder det, at han skal sørge for at holde jorden godt gødet, at hækkene bliver klippet, og at gangene bliver holdt rene. Hvad der er nok så interessant, er oplysningen om, at han med hensyn til køkkenurter skulle sørge for, at der til skiftende årstider var så mange som muligt. Der skulle være gode forråd af frugt, kål, roer, gulerødder, selleri, porrer og lignende, så at det hertugelige køkken havde tilstrækkelige forsyninger hele vinteren. Han skulle endvidere sørge for alle slags frø, således at man såvidt muligt kunne være selvforsynende. Mistbedene skulle holdes i orden, især skulle der drages omsorg for, at vinduerne var i orden, og han skulle holde »et flittigt øje« med orangeriet, hvor der var »louners«, oranger og rosmarin, samt andre træer og vækster, der skulle kunne overvintre i god stand. Forår og efterår skulle han sørge for, at de blev anbragt i de dertil bestemte væksthuse, og hertil ville han få anvist fornøden hjælp fra hovpligtige undersåtter. Det var gartnerens pligt at føre tilsyn med de nye plantager, hvor udgåede træer skulle udskiftes med unge, sunde, og i planteskolen skulle alle slags træer fremavles. Et ikke nærmere bestemt kvantum gødning skulle leveres fra ladegårdens stalde. I øvrigt fik han til arbejdets udførelse som hidtil anvist hove-ripligtige kådnere. Redskaber kunne han kun anskaffe efter indhentet tilladelse. Gartnerens årlige løn og kostpenge var fastsat til 80 rdlr. cour. årl., hvortil dog kom græsning i haven samt affald fra træerne.^{9a}

Haverne må have været i ganske god stand og have givet et rimeligt udkomme, thi ved Franz Rademachers død 1733 overtog amtmand over Sønderborg og Nordborg amter Holger Scheel selv forpagtningen af dem. I amtmandens forpagtningskontrakt oplyses, at 8 kådnere hver skulle yde hoveri to dage ugentligt, og at der skulle leveres 50 læs gødning fra ladegården. Amtmanden fik ret til græsning af to køer på ladegårdsmarkerne, og til gengæld skulle han vedligeholde gartnerhus og stalde. Ved forpagtningens ophør skulle have, orangehus, mistbænke og vinduer, samt frugttræer, planteskole, andre forhåndenværende vækster og redskaber afleveres i samme tilstand, hvori de var overtaget. For hele herligheden skulle betales en årlig afgift på 12 rdlr. cour. Amtmanden har naturligvis ikke selv passet gartneriet eller boet i gartnerhuset. Han må enten have haft en gartner ansat som bestyrer, eller også har han haft en underforpagter. Men herom synes kilderne at tie.

Af det nævnte inventarium fra 1733 får man et ganske godt indtryk af det store haveanlæg syd for slottet, men der kan desværre på grundlag af beskrivelsen ikke udarbejdes en regulær tegning. Haven var mod vest hegnet, mod syd af en mur af marksten og mod nord af et plankeværk af fyr. På havens

nordside var der på begge sider af drivhuset, som altså må have ligget i selve hegnet, som en del af dette, et plankeværk. Mod øst var der et 41 fag langt plankeværk og en mur af marksten. Der er ikke nævnt noget hegn mod syd.

Et gartnerhus, hvis beliggenhed ikke er nærmere angivet, må formentlig have ligget i nærheden af drivhuset længst mod nord. Det var 15 fag langt og 4 fag bredt. På husets vestside var tilbygget et såkaldt væksthuis, der var fire fag langt og fire fag bredt. På sydsiden var der et fuglehus, ligeledes fire fag på begge led. I gartnerhuset var der en dagligstue med jernkakkellovn, en pisel, et børne- og drengeskammer, køkken, spisekammer og et bagehus med bageovn. Efter tidens forhold har gartneren boet ganske komfortabelt.

Drivhuset, der som nævnt lå helt nord i haven og her udgjorde en del af hegnet, var fem fag langt og fire fag bredt. Det havde store glaseruder, men en del var dog 1733 enten skårede eller manglede helt. På hver side af drivhuset var der to mistbænke, hvor også en del af ruderne manglede.

Foruden disse faste anlæg beskrives også detaljeret havens vækster. Vi får oplyst, at på hver side af gartnerhuset var der en lille lysthave, hvor der stod to tax og var anlagt et par blomsterbede. Der var tre hovedgange, en der fulgte det vestre hegn, en det østre og en midtergang. Foran den vestre gang var der mod syd en grøn- og hvidmalet port. Endvidere var der i det østre hegn en port, foran hvilken der var inddraget noget jord til haven, og her var plantet 15 unge lindetræer. Her på østsiden uden for hegnet var der også en lindeallé bestående af 87 unge træer, men om denne er gået nord-syd eller øst-vest, fremgår ikke klart, men formentlig vest-øst. På hver side af den nord-sydgående vestlige hovedgang, var der lave, klippede ligusterhække.

Der var et par damme i den store have, og endvidere midt i den en gammel forfalden brønd sat af marksten. Til den sydligste dam førte fra den vestlige hovedgang en nøddegang af vilde hassel. Her var der på dammens vestside en lille planteskole med 260 podede og en del upodede æbletræer. Endvidere stod der her 12 hestekastanier og 32 små lindetræer. I hasselhækken stod der 6 store, gamle lindetræer og et valnøddetræ. På dammens østside var der en klippet ligusterhæk, og fra dammen, hvori der ikke var fisk, og »helt ud«, men ikke angivet i hvilken retning, dog snarest mod øst, var der en gang, som på begge sider havde en hæk med høje hegnsbøge. En anden gang, der gik fra »gangporten« og til den østre port, havde på begge sider hække bestående af liguster- og stikkelsbærbuske.

Den midterste gang førte fra drivhuset længst mod nord i haven til en andedam. Denne gang var ligeledes hegnet af klippede ligusterhække, hvori der stod 85 unge hestekastanier. Den østre gang var en allé af 18 fod høje, klippede hegnsbøge, og det samme var tilfældet med en søndre gang. Andedammen var omgivet af et 40 fag langt hvid- og rødmalet stakit, og omkring

den stod endvidere 36 unge lindetræer. Mellem de to damme var der en forbindelsesgang, som altså ikke skulle være identisk med den ovennævnte midtergang. Den var hegnet af 16 fod høje klippede bøge.

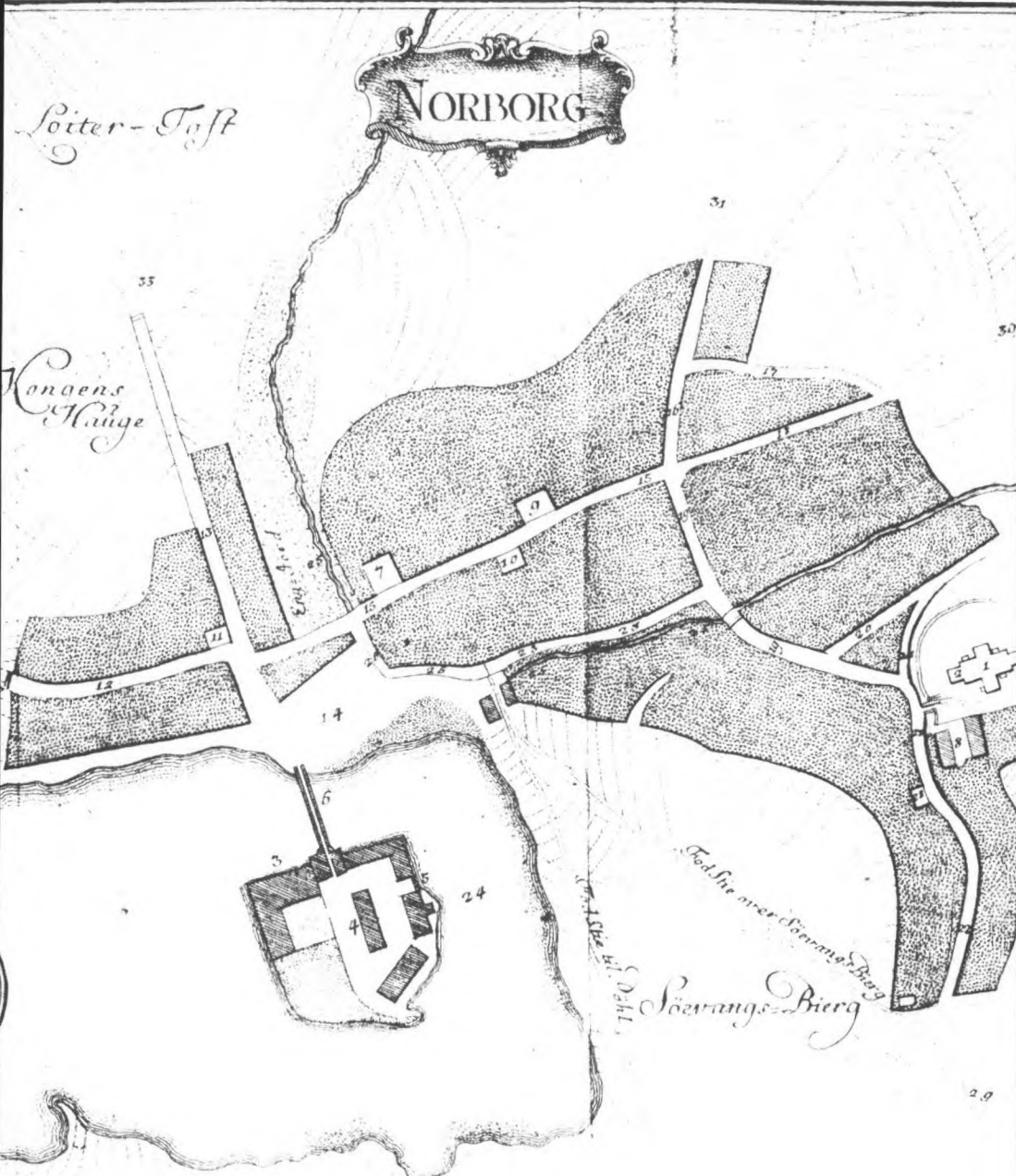
Der var i øvrigt mange mere eller mindre sjældne vækster i den store have eller park. I drivhuset var der f.eks. sydlandske træer og buske. Der opregnes seks ferskentræer, fire abrikostræer, 12 vinstokke og 6 kvædebuske. I selve haven taltes 73 kirsebærtræer, 93 pæretræer, 209 æbletræer, 11 svedskeblommer, 21 almindelige blommer og to store vilde kvæder. Endvidere var der fire laurbær i hver sin kasse og to uden kasser, to stk. nerium, d.v.s. nerier, den ene i kasse, den anden i potte, to iucca gladiosa, d.v.s. palmeliljer, en myrte, en genistra hispania, d.v.s. en storblostmret gyvel, et arbor iudæ, sandsynligvis »føde-lygte«, et sedu arborea, d.v.s. tykblad eller pengetræ, en granat, d.v.s. granatæble i kasse med laurbær, to kasser med jasmin og 27 dårlige nellikekasser.¹⁰

Det har altså været en meget varieret bestand af træer, buske og andre planter i den store have, og det er helt usandsynligt, at de mange frugter har kunnet bruges i den hertugelige og senere amtmandens husholdning. Der må givetvis have fundet salg sted.

Det må vel have været en ganske god forretning for amtmanden at have haven i forpagtning, idet den senere amtmand Schoubynacht 1747 også viste stor interesse for at få den overdraget på de samme betingelser, som Scheel havde fået den til i 1733.¹¹

Imidlertid må det have knebet for Schoubynacht at holde haven i god stand, idet det af Joh. Arndt Dyssels beskrivelse 1763 fremgår, at haven på dette tidspunkt var meget forsømt. Dyssel skriver, at vejen fra Oksbøl til Nordborg

Grundplan over Nordborg flække med slotshaven 1781. I Erich Pontoppidans Danske Atlas hind VII findes et prospekt af Nordborg set fra nord, hvor man får indtryk af den tætte beplantning syd og sydvest for slottet. Endvidere er der her en grundplan, hvor man på østsiden af Oksbøl vejen ser beliggenheden af den store have, der her kaldes Kongens Have. Den er ikke stødt direkte op til slotsoen, idet der er en mindre bebyggelse omkring Østergade og Søndergade, nu henholdsvis Storegade og Løjteroft, der har ligget mellem slot og park. Denne må have strakt sig mod syd til omkring det nuværende rådhus. Den var på dette tidspunkt i forfald; jfr. s.30. Grundplanen er tegnet af H. Michelsen. Numrene på planen er anbragt lidt tilfældigt, og kun meget få af gadenavnene er sammenfaldende med de nutidige. 1) Kirken, 2) den fyrstelige begravelse, 3) Nordborg slot, 4) Herregården, 5) den bombarderede mur, 6) Slotsbroen, 7) Amtstuen, 8) Præstegården, 9) Diakonhuset, 10) Skolen, 11) Posthus og apotek, 12) Østergade, i dag den østligste del af Storegade, 16) Kirsebørggade, 17) Søndergyde, 18) Vestergade, 19) Købingsgade, 20) Lillegade, 21) Kirkegårdsgyde, 22) Nørregade, 23) Slotsgade, 24) Slotsoen, 25) Møllebækken, 27) Ærens Port, helt mod øst for enden af daværende Østergade, i dag Storegade. I Sønderjyske Stednavne V, s.5 fejlagtigt angivet som beliggende ved landevejen til Oksbøl, 28) Organist- og degnhuset, 29) Polvej, 31) Mjelsvej, 32) Hagenbjergvej, der er en fortsættelse af daværende Østergade, 33) Vej til Oksbøl sogn.

Scala of 100 Røder & Alne.

0 20 30 40 50 60 70 80 90 100

fører gennem en skov afvekslende med enge og marker, indtil man når slotshaven på højre hånd. Der begyndte en ret prægtig og bred allé, som førte lige til slottet. Alleen var gammel, da træerne var meget tykke, men de var skammelig forhugget. Ligeledes lå den dejlige have aldeles øde og unyttig, og endvidere oplyses, at en privatmand efter sigende skulle have budt 2000 rdlr. for den, hvoraf man i nogen grad kan slutte sig til dens udstrækning. Men denne store have eller park forsvandt lige som de andre store alsiske haveanlæg.¹²

En af grundene til havens forfald er sikkert, at de nordborgske kådnere, der jo næsten alle var håndværkere, blev mere og mere uvillige til at udføre det forhadte hoveri i haven og selv undgik det ved at leje folk til at udføre det.

Forfaldet viste sig allerede stærkt i 1730'erne, hvor det store drivhus 1737 var så forfaldent, at det af generalbygmester Häuser foreslås afhændet til højstbydende ved en offentlig licitation. Rentekammeret giver sin tilladelse hertil 1739. Også fuglehuset var meget medtaget af tidens tand.¹³ Men forfaldet var dog ikke værre, end at kong Frederik V i 1750 under et ophold på Augustenborg foretog en udflugt til Nordborg for bl.a. at bese den store have.^{13a}

Augustenhof eller Augustgård

Der var også andre store haver på Nordals. Haven ved Augustenhof eller Augustgård ved den alsiske nordkyst i nærheden af fyret var ligeledes anlagt af hertug August i de sidste årtier af 1600-tallet. I den store park anlagdes en kanal, som i dens vestlige del omsluttede to kratbevoksede sneglehøje, hvor der ligesom på Østerholm avledes vingårdssnegle.¹⁴ På Augustgård var haven i 1720'erne medindbefattet i forpagterens kontrakt, og måske har han selv drevet den eller også haft en gartner hyret. I den tid blev gartnerhuset, der var 8 fag langt og 3 fag bredt, i hvert fald meget forsømt. Køkkenet angives 1730 at være meget forfaldent efter at have været ude af brug i mange år. I 1730 fik imidlertid August Petersen udnævnelse som gartner eller urtegårdsmand, som han kaldes i kirkebogen, i Augustgårds have. I hans ansættelsesbrev oplyses, at der er et orangeri, d.v.s. et drivhus, hvis vækster han skal tage vare på, ligesom der er mistbænke og en planteskole for gavntræer. Gartneren skulle ikke have kontantløn, men får fribolig, brændsel, græsning til to køer og indtægter af havens træer og jordfrugter. Hertil kom endvidere hoveri af to kådnere. August Petersen dør 1750, 62 år gl., og derefter kendes ikke flere gartnere eller urtegårdsmænd på Augustgård. De ovennævnte sneglehøje er ikke nævnt i hans ansættelsesbrev, hvilket kan tyde på, at de ikke har haft nogen økonomisk værdi på dette tidspunkt.¹⁵

Østerholm

På Østerholm må der allerede, medens slottet var anvendt som enkesæde for hertugslægten, have været betydelige haveanlæg, men også her viste hertug August straks ved sin tiltrædelse 1680 interesse for have og park. En af hans første handlinger var at ansætte Christian Karlsen som gartner med en årsløn på 60 rdlr.¹⁶ Til hjælp ved arbejdet i haverne fik han tildelt hoveriet af seks af godsets kådnere, og om foråret skulle der leveres gødning fra hollænderiet. Stort mere ved vi ikke om de østerholmske haver, lyst-, frugt- og køkkenhaven på denne tid, men de store gamle træer, der senere omtales, må have været i god vækst.

Betydeligt mere ved vi om disse haver, efter at Chr. Hansen d. 16. marts 1723 fik ansættelse som gartner.¹⁷ Han var alsinger af fødsel, idet han var født i Oksbøl 1670. Desværre foreligger der ikke oplysninger om, hvor han har fået sin uddannelse, måske har det været i en af de andre store alsiske haver. Administrationen af de nordborske godser var netop overtaget af den sønderborske amtmand v. Platen, og af hans bestalling for »mester« Chr. Hansen fremgår, at han skal holde de tre haver i god orden. Jorden skulle holdes fri for kvik og andet ukrudt, træer skulle plejes, og gange holdes rene, ligesom han skulle sørge for klipningen af hækkene. Kun efter indhentet tilladelse måtte der fjernes træer eller gennemføres forandringer i haverne. Gartneren skulle holde en god planteskole, således at gamle træer kunne erstattes med nye. Medens den tidligere gartner Chr. Karlsen havde fået en fast årlig kontantløn, bestod Chr. Hansens aflønning i fribolig i gartnerhuset og fortjeneste ved salg af frugterne fra de tre haver samt ret til græsning af to køer og hovarbejde af fire kådnere, altså en reduktion på to i forhold til 1680.

I forbindelse med Chr. Hansens overtagelse af gartnerstillingen blev der i juni foretaget syn, beskrivelse og inventering af de østerholmske slotshaver ved gartner på Augustenborg Peter Voetmann og husfoged Johann Gottfried Zoffmann, Sønderborg. Af de to mænds vidtløftige beskrivelse er det muligt i grove træk at danne sig et billede af havernes udseende.

Man begyndte med at se på lysthaven, som lå på østsiden af slottet. Fra syd kom man ind i denne have ad en solid dør eller låge. Til højre for denne var haven hegnet af et ca. 13 år gammelt plankeværk. Mod øst og nord var hegnet en mur af marksten, og mod vest ind mod slotsgraven var der et plankeværk 16 fag langt.

Lysthaven var inddelt i fire kvarterer, d.v.s. firkanter, som var omgivet af ligusterhække yderst og buksbomhække inderst. De var beplantet med alle slags almindelige blomster, og i dem stod 45 podede kirsebærtræer, 8 vilde kirsebær og 10 blommetræer. Opbundet til den nordre og østre stenmur stod

endvidere fire abrikostræer, tre kvæde-, fire kirsebær-, seks fersken-, et pære-, et morbær- og et æbletræ. I et gammelt »Immenhaus«, som her må være en slags drivhus, stod der i ti forgyldte blomsterpotter to granatæbletræer og tre små pomeranstræer. Endvidere var der her 15 små potter med forskellige ringe vækster samt to firkantede træfæde med figentræer. Midt i haven var der en gammel fyrretræs pyramideagtig bygning, hvorumkring der var placeret 60 forskellige blomsterpotter med nelliker og cypresser. I lysthavens rabatter var der hist og her stikkelsbær- og ribsbuske.

På slottets sydside, altså ned mod det senere såkaldte domestikhus, lå den store frugt- og køkkenhave, som må have strakt sig i vest-østlig retning. I det nordre 15 fag lange plankeværk var der en indgangslåge, og vest for slottet var der en køreport, der førte ud til den åbne mark. Op ad plankeværket stod to porsbuske, to abrikoser, to kvæder, to kirsebær og nogle ribs- eller solbærbuske. Her var der endvidere to store mistbænke opført af sten og med brede egetræsrammer. Syd herfor var der tre firkanter kåljord, hvori der fandtes en del beskårne ribs- og stikkelsbærbuske, nogle roser samt en del frugttræer, nemlig 13 blommer, 30 podede kirsebær, 27 vilde kirsebær, en morbær og en mispel. I denne have var der to øst-vestgående hovedgange, den ene mod nord, den anden mod syd, og begge beplantet med høje hassel. Disse gange krydsedes af to andre syd-nordgående nøddegange.

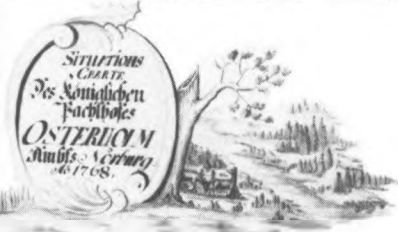
Placeringen og indretningen af de omtalte to haver kan så nogenlunde klarlægges, medens de i det følgende omtalte haver vanskeligt kan stedfæstes nøjere. En større frugthave, Vestergård, må efter navnet have ligget mod vest. I denne var der 120 gamle og unge æble- og pæretræer og et stort kastanietræ. Syd herfor var der en grøn plads, kaldet Strælbjærg, hvor der stod 12 gamle og unge æbletræer, et valnøddetræ og et kastanietræ. Mod øst var der en lokalitet, der hed Storkebjærg, og hvor der stod 182 æble- og pæretræer, og hvor der ligeledes var en planteskole med 180 små podede æbletræer. Fra Storkebjærg gav en låge adgang til marken. Her mod øst var der også en hovedtværgang eller -sti kaldet Bigang (eller Bienengang), som på begge sider havde et lægtehegn, og her ved eller i dette stod der 36 lav- og 14 højstammede

---

»Situations Charte des königlichen Pachthofes Osterholm, Amts Norburg Anno 1768«. Kortet er udarbejdet i forbindelse med gårdens udparcellering og viser, hvordan jorderne blev opdelt i nye lodder. Yderst til højre Østersøen og vindrose, som viser retningen mod nord.

Det gamle Østerholm ses forneden i midten. Man ser den østerholmske gårdsplads med bygninger (a), der har ligget vest for voldstedet og det nedbrudte slot (c), som 1768 var have. Bade gårdsplads og voldsted er omgivet af en vandgrav (b). Bogstavet (d) betegner solgte grunde, den såkaldte store og lille have. Denne strakte sig altså i 1768 vest, syd og øst for slottet, og det svarer til beskrivelsen i 1723, hvor de store haveanlæg siges især at have strakt sig mod øst og syd for slottet.

Rigsarkivet. Rentekammerets tyske afdeling. Foto Rigsarkivet.

æble- og pæretræer. Endnu længere mod øst i Rosengangen var der 35 æbletræer samt et ukendt antal roser. På et areal syd for gartnerhuset var der 10 æbletræer, 6 blommetræer og 19 valnøddetræer, og langs med østmuren var der 15 vilde kirsebærtræer og tre kvæder. Herfra mod syd var en indhegnet frugthave med 58 æbletræer, syv valnød-, tre kirsebær- og to blommetræer. Tæller man frugttræerne sammen, når man til det resultat, at der i de østerholmske haver har været 469 æble- og pæretræer samt 180 små podede æbletræer i planteskolen. Af podede kirsebær var der 84, af upodede 40, af blommer 31, af morbær 2, af kvæder 8, af abrikoser 6, af ferskener 6, af figen 2, af pors 2, af valnød 27, af mispel 1, af granat 2 og pomerans 3. Hertil kommer et ukendt antal hassel-, stikkelsbær- og ribsbuske. Selv om der har været en stor husholdning på Østerholm, ladegården indbefattet, har det været helt umuligt, at man her har kunnet bruge frugterne selv. Der må givetvis have fundet et stort salg sted. Omegnens bønder og kådnere har i planteskolen kunnet hente træer til plantning i egne haver og langs med vejene.

Indtægterne fra salget af frugterne fra de østerholmske haver og planteskoler tilfaldt som nævnt gartner Chr. Hansen, og fortjenesten har sikkert været ganske god. Han var som nævnt 53 år, da han 1723 overtog gartneriet i forpagtning, men som årene gik, synes han at have haft lidt vanskeligt ved at passe de store haveanlæg. I hvert fald gav en gartner Andreas Hansen fra København 1741 udtryk herfor. Han ville af brødnid gerne selv overtage haverne og skildrede derfor over for myndighederne haverne som ruineret, bl.a. skulle gartnerhuset være helt forfaldent. I den anledning blev der i juni 1741 foretaget syn af den sønderborske husfoged Meynardus, der dog ikke kunne give den lidt for geskæftige gartner ret. Gartnerhuset havde allerede været i dårlig stand ved synet 1723, og haven var stadig stor og skøn og kunne tåle sammenligning med den sønderborske slotshave. Andreas Hansen kunne derfor ikke få sit ønske om overtagelse af de østerholmske slotshaver opfyldt.

Men Christian Hansen, der i øvrigt havde haverne i forpagtning på livstid, var blevet gammel og svagelig, og det kom i 1740'erne også til at sætte sit præg på haver og gartneri. Han døde sidst i april 1747 i en alder af 77 år, og der skulle nu findes en afløser for ham. Allerede nogle dage efter hans død meldte Steffen Petersen sig som liebhaver. Han var født i Ketting, havde opholdt sig 18 år i Holland og kunne møde med gode anbefalinger som gartner. Han tilbød straks at forpagte de to af haverne for en årlig afgift på 15 rdlr. De skildres af ham som halvt øde, men han mente dog at kunne bringe dem i god stand igen. Rentekammeret var imidlertid interesseret i enten at sælge haverne eller at bortgive dem i arveforpagtning, og de skulle derfor afhændes ved en licitation. Denne blev afholdt i august 1747, og lysthaven med det gamle gartnerhus blev udbudt særskilt og de andre haver samlet.

Steffen Petersen blev højestbydende og overtog samtlige haver ved to købekontrakter af 7. nov. 1747. For lysthaven med det forfaldne 19 fag store gartnerhus blev købesummen 149 rdlr. cour. plus en årlig afgift til Nordborg amtstue på 2 rdlr. danske croner. Steffen Petersen fik haven med omgivende stendige og hegn, med alle frugttræer, ask, el, hassel og andre buske. Stendiget skulle som hidtil vedligeholdes af de østerholmske undersåtter.

Frugt- og køkkenhaverne fik Steffen Petersen tilslag på formedelst en kontantsum på 1100 rdlr. cour. og en årlig afgift på 4 rdlr. danske croner til Nordborg amtstue. Af købekontrakten fremgår, at haverne var omgivet dels af en ringmur og dels af et hegn, og de stødte mod øst op til slotsgraven. De må altså i det store og hele have ligget vest-sydvest for slottet. I købet var indbefattet frugttræerne og alle andre træer såvel i haver som i hegn. En planteskole, der var anlagt af Chr. Hansen, hørte ikke med i købet, men hans arvinger skulle fjerne planterne før overtagelsen til mortensdag 1747. Stendiger og hegn skulle som hidtil vedligeholdes af de østerholmske undersåtter, men kådnerens hovtjeneste i haverne ophørte, og det samme var tilfældet med gartnerens ret til græsning af to køer på ladegårdsmarken. Hermed var de østerholmske haver overgået i privateje og synes ret hurtigt at have ophørt at eksistere som haver, gartneri og planteskole.

*

Af andre store herregårdshaver på Nordals kan nævnes, at der på *Mjelsgård* 1731 var to haver med frugttræer, som dels var omgivet af et hegn af flettede grene og dels af et tjørnehegn, som de hovpligtige undersåtter måtte holde ved lige.¹⁸

Af de omtalte planteskoler produceredes frugttræer i Nordborg og Østerholm og gavntræer på Augustgård. Men der må dog være sket en ændring her siden i 1700-tallet, idet Søren Abildgård i sin rejseskildring fra Nordslesvig 1775-76 omtaler adskillige planteskoler på Als med bøg og eg og i denne forbindelse nævner, at ingen bondekarl måtte gifte sig, før han havde plantet et antal træer, bøg el. eg. Han skulle være ansvarlig for, at træerne blev passet mindst tre år efter plantningen.¹⁹

Disse oplysninger kan også gå på sydalsiske planteskoler, hvoraf de bedste og kendteste var Voetmann-familiens i Sønderborg og Augustenborg.²⁰ I Sønderborg var der foruden slotshaven også en frugthave ved ladegården. Her var der 1747 50 æble- og pæretreer af den bedste slags. På Rønhave var der 1747 kun en lille frugthave med nogle gamle æbletræer samt en lille blomsterhave.²¹ På Hjortholm på Kegnæs nævnes 1751 en have med 66 æble-, pære- og kirsebærtræer.²²

KILDEHENVISNINGER

1. Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 1926 s. 132f. Der kunne være al god grund til for en haveinteresseret historiker at gøre Gram slotspark til genstand for en nøjere undersøgelse. I Gram godsarkiv findes materiale hertil.
2. Sjø Arb. 1988, s. 163 og 198.
3. Johs. Tholle i Sjø Arb. 1927, s. 170f. E. Pontoppidan: Danske Atlas, bd. V, 1769.
4. Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans d. Yngre, 1971 s. 48 og 169.
5. Johs. Tholle i Sjø Arb. 1929, s. 100f.
6. J. Raben: Nordborg gennem 800 ars skiftende historie, 1929, s. 44.
7. LA Ab, Ketting kirkebog. Aa I, blad 63 i xerokopien.
8. Sønderborg amtsark. nr. 191. 1669, 1731. Gammelgård I, taxationen 1669 og nr. 192. 1669-1774. Gammelgård II.
9. Augustenborg-grastenske godsark. nr. 74 og 75, Gammelgård hovedgård.
- 9a. Disse og de flg. oplysninger vedr. Nordborg slotshave stammer fra Nordborg amtsarkiv, nr. 31. 1707-72. Sager vedr. Nordborg slot, Nordborg og Augustgård ladegårde samt Nordborg kirkebog 1735 9/3 og 1737 18/10.
10. cand.scient. Aksel Voigt, Løjt Kirkeby har venligst hjulpet mig ved oversættelsen af de latinske plantnavne.
11. Nordborg amts kopibog 1747, 7 2, 10 2 og 11 3.
12. Fra Als og Sundeved, hft. 62, 1984 Nordborg s. 40.
13. Nordborg amtsark. nr. 31, 1707-72. Sager vedr. Nordborg slot, Nordborg og Augustgård ladegårde.
- 13a. Nordborg kirkebog.
14. J. Raben: Anf. arb. s. 63.
15. Som 13.
16. Nordborg amtsark. nr. 36. 1680, 1707-77. Sager vedr. Østerholm slot og ladegård. Oplysningerne vedrørende Østerholm er almindeligvis hentet fra denne pakke.
17. Nordborg amtsark. nr. 23 1722-47. Sager vedr. embedsmænd.
18. Smst. nr. 38. 1692-1767. Sager vedr. Frederikshof og Mjølsgård, Beskrivelse 16/5 1731.
19. M. Mackeprang i Sjø Arb. 1906, s. 144f.
20. Se nærmere herom i Sjø Arb. 1929, s. 100ff.
21. Sønderborg amtsark. nr. 200, 1747 Inventarium og beskrivelse af Rønhave og Sønderborg ladegård.
22. Sønderborg amtsark. nr. 193. 1710-88. Hjortholm på Kegnæs.

Kvægpesten i 1700-tallet

– set fra landsbyen Ørsted i Oksenvad sogn

af *Inger Biehl Hansen*

Gang på gang blev landbruget i 1700-tallet hjemsøgt af kvægsygen, som medførte alvorlige økonomiske tilbageslag. Fra landsbyen Ørsted er bevaret en værdifuld optegnelsesbog, som viser, hvordan sygdommen påvirkede den enkelte landmand. Optegnelsesbogen var længe kun kendt i afskrift – men i 1988 dukkede originalen op. På denne baggrund berettes her om kvægsygens hærgen. Artiklen er oprindelig skrevet som historicopgave under Jysk åbent Universitets bifagsstudium.

Indledning

Ved et tilfældigt opslag i Øster Løgum sogns kirkebog 1746 løb jeg en dag på beretningen om en begravelse af et ægtepar den 22. februar 1746. Præsten skriver, at Lauritz Paulsen (svigersønnen) »beklagede ikke at kunne betale Ofret, da *Quæg og Bæster var ham afgangen*«. I samme år, igen ved en begravelse i Øster Løgum, besværede Hans Smidt sig »at deres Quæg var ganske bortdødt«, og han beder derfor om at måtte betale offeret med halvdelen til påske og halvdelen til mikkelsdag. Offeret var normalt 4 skilling, så deres økonomiske situation må have været alvorlig.

De to kirkebogsnotater vakte nysgerrigheden. Hvad var dette for en kvægssyge? Et opslag i Johan Hvidtfeldts »Handbog for danske lokalhistorikere« bekræftede, at der i 1745-47 havde været en epidemi af kvægpest i Danmark. Derefter blev jeg opmærksom på en optegnelsesbog skrevet af sandemand Anders Pedersen fra Ørsted i årene 1740-1809. Den beretter levende om sygdommens virkninger på egnen. Dermed havde jeg fået lyst til at undersøge de tre epidemier, som gennem 1700-tallet forårsagede flere millioner dyrs død. Jeg fik med andre ord lyst til at studere optegnelsesbogen og den nødvendige litteratur noget nærmere, for på dette grundlag at skaffe mere viden om den alvorlige kvægssyge.^{1a}

Ørsted-bogen blev den vigtigste kilde. Den er omtalt i R. Mejborgs kendte værk »Slesvigske Bøndergaard« fra 1892, og amtslæge H. Lausten-Thomsen har foretaget en afskrift, som findes i hans privatarkiv i landsarkivet i Aabenraa. Selve originalen var det længe ikke muligt at opspore – indtil den 1988 blev afleveret til landsarkivet.

Baggrunden

I 1700-tallet var landbruget, som det havde været i århundreder, stadig det vigtigste erhverv i Danmark, i mangt og meget konservativt og statisk. De tekniske hjælpemidler var få og primitive. Det var stadig den tunge hestetrukne hjulplov, der var den fremherskende, man skal helt frem til århundredets slutning, inden den mere moderne svingplov blev et almindeligt syn på markerne. Selv om man vidste at udnytte både vind- og vandkraft, var det dog den menneskelige arbejdskraft, der var den primære, og det var et tungt og slidsomt arbejde at være bonde.^{1b}

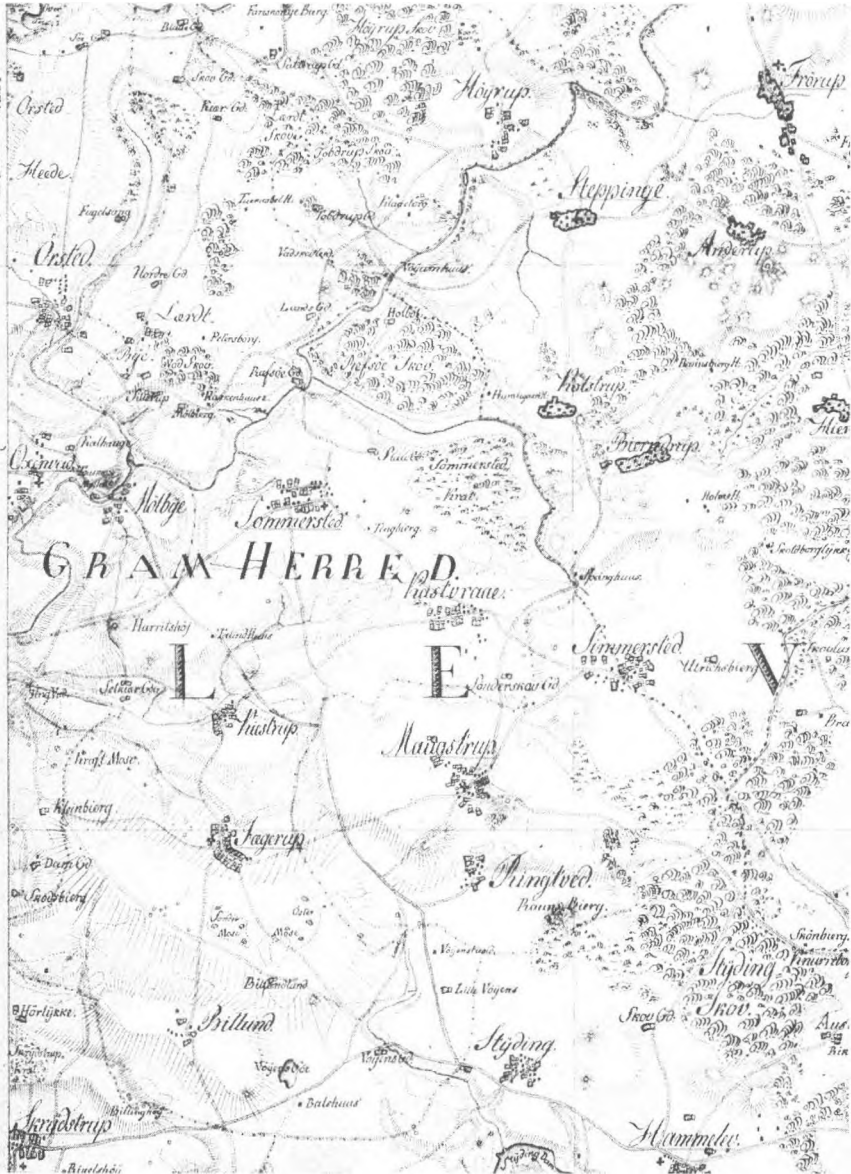
Under kriseårene i begyndelsen af århundredet havde regeringen især arbejdet på at holde landbrugets produktionsapparat intakt, indtil de stigende priser i Europa, især på korn, kunne slå igennem herhjemme, og hen mod midten af 1700-tallet syntes der da også en lysning på vej for det betrængte landbrug.

På de større gårde begyndte man nu at indføre ny afgrøder så som roer og kløver, som kombineret med en produktion af slagtekvæg og opdræt af malkekvg til hollenderierne gav en øget gødningsmængde, der gavnede den jord, der blev brugt til dyrkning af korn og andre afgrøder, og man opnåede da også et langt højere foldudbytte.² I landsbyerne var dyrkningsfællesskabet stadig det almindeligste, udskiftningen af jorderne trængte kun langsomt frem. I Sønderjylland ses dog allerede i 1710-11 en radikal reform, hvor man i landsbyen Varnæs, sydøst for Aabenraa, samtidig gennemførte både en udskiftning og en udflytning af gårdene, men det var et enestående tilfælde.³

De fleste gårde og huse i landsbyerne nord for Kongeåen var ikke indbyggernes ejendom; der var kun ca. 1000 selvejerbønder i hele landet. Langt størstedelen af jord og ejendom, op mod 80%, tilhørte i 1700-tallets Danmark adelen, kronen og kirken; borgerne og universitetet havde dog også en andel heri. De fleste bønder havde således deres jord og ejendom i fæste hos godsejeren eller kongen mod at yde afgifter i form af naturalier, pengerente og hoveriarbejde på hovedgårdens tilliggender. Det danske samfund var set ud fra ejendomsforhold et godssamfund; mens det set ud fra driftsforhold i udpræget grad var et bondesamfund.⁴

I Sønderjylland her mere præcist Nordslesvig hørte langt den overvejende del af bønderne direkte under kongen, eller, indtil 1713, under hertugen af Gottorp. Disse bønder, de såkaldte amtsbønder, havde en større frihed end deres kongerigske kollegaer. De havde frihed til at bosætte sig, hvor de ville, og der var her ingen større forskel mellem selvejere og fæstere. På de få godser i Nordslesvig havde de adelige godsejere dog en større magt over deres bønder.

Egnen omkring og øst for Ørsted og Oksenvad ses her på et udsnit af premierløjtnant Johann Heinrich Christian du Plats kort over Haderslev osteramt fra 1804-05. Udg. af Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein 1983.

Disse var livegne og var som sådan på nogle punkter dårligere stillet end den stavnsbundne befolkning i kongeriget.⁵

Oksenvad sogn hørte til det kongelige Haderslev amt. Som navnet siger, har der her været et vadested over en å (Nørreåen), og navnet Oksenvad har gennem tiderne naturligt været sat i forbindelse med de store stuedrifter på Hærvejen eller Oksevejen, som den også kaldes. Sognets beliggenhed ved de store nord-sydgaende vejstrøg har da også betydet både fordele og ulemper for befolkningen. I fredstider har stuedrifterne sydpå til de store europæiske markeder ført handel og velstand med sig, ligesom nye tanker og ideer er blevet udvekslet med de vejfarende. I ufredstider bragte vejen ofte sorg og armod. Soldater plyndrede og hærgede oplandet langs vejen, og i kølvandet på hærene fulgte ofte epidemier, som krævede ofre både blandt mennesker og dyr.⁶

I slutningen af 1700-årene var der ca. 500 indbyggere i Oksenvad sogn, og der synes ikke at være sket nogen forøgelse af befolkningstallet før hen mod midten af 1800-tallet.⁷ Sognets samlede plovtaal var 10, hertil kom de jorder, der hørte til præstegården, til møllen og Tovskovlund samt til skovfogedboligen. Omkring 1710 havde kronen 48 gårde i Oksenvad sogn. Hertil kom 10 toftogodser, dvs. gårde, der rangerer mellem de egentlige gårde og de mindre landbolssteder, kådnersteder eller husmandssteder. Desuden var der 23 landbolssteder, fordelt på landsbyerne Oksenvad, der var kirkebyen, Mølby, der som navnet siger, var vokset op omkring møllen, Stursbøl og Ørsted. Ørsted er den nordligste landsby i sognet. Den ligger i det område, hvor den bedste jord er, og det er her, man finder de fleste gårde og landbolssteder. Det var også her de »rige« bønder boede. Endnu den dag i dag er der forskel mellem »de Ørsted bønder« og »de andre«.⁸

I 1740 begyndte den kun 16-årige Anders Pedersen, en søn af fæstebonden Peder Paulsen i Ørsted at nedskrive sine iagttagelser om stort og småt i landsbyen Ørsted; han indleder med at fortælle, at han i dette år havde været til overhøring hos pastor Lorenzen i Oksenvad.⁹ Hans far, Peder Paulsen havde en halv kongelig fæstegård i Ørsted, han var en gudfrygtig mand, og var i mange år præstens medhjælper.¹⁰ Efter faderens død overtog Anders Pedersen garden i fæste, selv blev han sandemand* og tolvmand** i landsbyen¹¹ ligesom hans søn og eftermand på garden, Matz, senere blev sognefoged

* *Sandemand*: gardmand udnævnt af kongen på livstid til på herredstinget at deltage i bedømmelsen af grovere forbrydelsessager. I hvert herred var der 8 sådanne sandemænd.

** *Tolvmand* eller *sognemænd* blev valgt af gardmændene i hvert sogn for en 3-6 årig periode. De var menighedens repræsentanter og sognets lokale styrelse. De forestod sammen med præsten og kirkejuraterne kirke-, skole- og fattigvæsen.

Altertavlen i Oksenvad kirke er et renaissancearbejde, anskaffet i 1638. Med mellemrum trængte den i de følgende århundreder til istandsættelse. Sidst i 1700-årene påtog Anders Pedersen sig at dække udgifterne. En optegnelse beretter herom under året 1789 følgende: »Anders Pedersen, Sandemand i Oehrsted har bekostet Alterets Malning Religionen til Ære og Kirken til Prydelse«. Kirkens kor og altertavlen ses her på en gammel optagelse fra før 1914 i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

i Ørsted.¹² Familiens halve kongelige fæstegård var en solid ejendom med god jord, vel på ca. $\frac{1}{6}$ plov.

Selv om skolegang og undervisning måske var bedre udviklet i hertugdømmerne end i kongeriget, var det dog ikke alle beskåret at kunne læse og skrive. Anders Pedersens halve fæstegård var ikke den største i sognet, han var ikke den mest velhavende bonde der.¹³ Alligevel ser man, at der i familien var tradition for, at de mandlige medlemmer tog del i det lokalpolitiske arbejde. Det er da også kendetegnende for mange af 1700-tallets bondeoptegnelser, at de er skrevet af folk, som på en eller anden måde kunne hævde sig i sognet.¹⁴ Og Anders Pedersen mestrede både at læse og skrive. Han formår også at se ud over sognets snævre grænser. I 1772 skriver han således: »I Januar var den store Oprør i Kjøbenhavn, da Dronningen for sin Utroskab mod Kongen blev aresteret og Græve Struensee sat i Fængsel, Laaes og Jern med flere af Adelen«. ¹⁵ Og der var dog langt fra København til Sønderjylland! De urolige tilstande i Europa bliver også kommenteret. Sognets beliggenhed nær ved

Hærvejen betød, at bønderne blev udskrevet til krigskørsel med materialer og mandskab. I 1762 måtte de således ud på en tur med soldater fra Haderslev til Meldorf »som er mellem Hamborg og Lübeck«, en rejse frem og tilbage på i alt 18 dage.¹⁶ Selv om bønderne fik nogen godtgørelse for deres kørsel, må det alligevel have været en stor belastning for dem. Anders Pedersen interesserer sig for de kirkelige og sociale forhold i byen, men naturligvis er det de nære ting, der optager ham mest. Vejr og vind, afgrødernes tilstand, priser på korn og kvæg, alle de ting, der havde betydning i hverdagen for hans gård og landsby, skriver han om. Den frygtede kvægpest, som med mellemrum hærgede landet i 1700-årene, har også optaget ham, og det er disse, hans fyldige beskrivelser om sygdommens hærgen i Ørsted by, der gør det muligt at følge den på nærmeste hold i det lille landsbysamfund.¹⁷

Kvægpesten

Kvægpesten, der i 1700-tallet gik hen over hele Vesteuropa, havde sit hjemsted i Mellemøsten og i det sydlige Rusland. I de første årtier af århundredet havde der været spredte udbrud af sygdommen syd for de danske områder, og i Nordslesvig hører man om den i 1716, hvor smitten blev bragt fra Hamborg til Tønder af to handelsmænd, brødrene Peter og Hinrich Henningsen. Der blev indført meget strenge forholdsregler med nedslagtning af det smittede kvæg og afspærring af de gårde, der var berørt af sygdommen, og det lykkedes at hindre en større epidemi.¹⁸ Sygdommens optræden så tæt på kongeriget førte til, at der den 5. februar 1717 blev udsendt en resolution angående foranstaltninger imod »den i det Slesvigske og Holstenske blandt Hornkvæget grasserende Sygdom.«¹⁹ Epidemien kom til gengæld i 1744 og lod sig ikke stoppe hverken af afspærringer, nedslagtninger eller forbud. Den bredte sig hastigt fra marskegnene til resten af Nordslesvig og videre til kongeriget, og den rasede med større eller mindre kraft frem til 1751. På Øerne samt i Århus og Viborg stifter nåede tallet på døde kreaturer i denne periode op på 3-400.000 stykker, et tal der antageligt er for lavt, idet det tog nogen tid, inden indberetningerne til amtmændene indløb regelmæssigt hver uge. Efter nogle års pause brød sygdommen ud igen i 1762-63, og den tredje store epidemi kom i 1779-81.²⁰ Fra Sønderjylland findes der ikke noget samlet tal for tabene, men i Slesvig og Holsten opgives det i 1747 til 170.000 stykker kvæg – også dette tal er lavt sat.²¹

Kvægpesten er fremkaldt af en bakterie, og symptomerne er manglende ædelyst, udfådd fra øjne og næse, høj feber og en stinkende diarré, hvorefter dyret dør i løbet af 3-8 dage. Smitten overføres direkte fra dyr til dyr eller

ved overslæbning af mennesker, men også huder og lignende fra smittede besætninger kan forårsage udbrud af sygdommen. Den adskiller sig således fra den anden, meget smitsomme sygdom, mund- og klovsygen, ved ikke at smitte over store afstande. Til gengæld har kvægpesten en langt højere dødelighedsprocent, op til 95% af de smittede dyr må bukke under for den, hvor ca. halvdelen af de dyr, der bliver angrebet af mund- og klovsyge har chance for at overleve. Med den viden, vi nu har om smitteudbredelsen og om sygdommens art, kan kvægpesten forebygges; men i 1700-tallets Danmark stod bønderne og myndighederne magtesløse og kunne kun se til, mens pesten rasede og efterlod marker og stalde tomme.²²

At det var et emne, der optog samtiden meget, vidner den samtidige litteratur om. Både læg og lærd blandede sig i debatten, gav gode råd og forklaringer. Der blev skrevet en ny åndelig Psalme, og Holberg udgav en »Kort Betænkning over den nu regerende Qvæg-Syge«.²³

Bønderne, som oplevede pestens rasen på nærmeste hold, var naturligvis også optaget af den. Det vidner de skriftlige notater i dagbøger og optegnelsesbøger om. Det var en udbredt antagelse, at det måtte være guds straf over den syndige menneskehed, og der blev forordnet særlige bods- og bededage med gudstjenester i kirken.²⁴ Man mente også, at sygen kunne være forårsaget af giftige dampe fra en komet, som var blevet observeret på himlen, og det vidste man jo, at et sådant himmelsyn varslede ulykke. Om himmelsynet beretter blandt andre Jef Thygesen fra Emmerlev²⁵ og Anders Pedersen fra Ørsted. Den sidstnævnte skriver om året 1743, at en usædvanlig stjerne lod sig se på himlen hver aften efter solens nedgang og var »et Tegn for den et Aar derefter paafølgende svare Fæe Sygdom som begyndte her i Landet.«²⁶ Anders Pedersen fortsætter i 1744 med at berette, at »sidst i dette Aar antændtis den grasserende Fæe Sygdom her i Landet«.

Kvægpesten i Ørsted by

I Haderslev amt hører man om kvægpesten i foråret 1745. I en indberetning fra herredsfoged Martini på Brøns Mølle af 23. april 1745 hedder det, »at alt hornkvæget gud ske lov er sundt i herredet« (Gram herred);²⁷ men allerede en uge senere indberetter forpagter Outzen i Roost til herredsfoged Martini, at den grasserende fæ-syge nu har ytret sig hos en mand i sognet, og at smitten skulle være kommet med nogle købmænd fra Tønder.²⁸ Det er også i år 1745, at Anders Pedersen fra Ørsted begynder at fortælle om den frygtede pest.

Den begyndte i Ørsted by lige inden kornet var indhøstet. På landsbyens 28 ejendomme²⁹ var der inden epidemien over 300 stykker hornkvæg; men da

den havde raset ud, var der kun 15 stykker, der var i live, nemlig 6 køer og 9 ungræ; heraf var der fire, som ikke blev syge og 11, der stod sygdommen igennem. »Det var alt levende Fæe i Øhrsted Bye,« skriver Anders Pedersen.³⁰ På hans fars gård havde de 13 stykker kvæg, hvoraf de 11 døde, »og fik det med en stærk Giennemgang, hvorefter det gemeenlig døde efter 4 a 5 dage.« Anders Pedersen slutter året med at lovprise Gud for den nåde, at »vi beholdt 1 Koe og 1 Stud, som gik Sygdommen igennem«.

Det døde kvæg blev takseret til 47 rigsdaler og 16 skilling.³¹ Alt kvæget blev hver uge takseret af beedigede tilsynsmænd og indberettet til amtmanden i Haderslev. Af disse indberetninger kan man se, at der i tre på hinanden følgende uger, fra den 30. juli til den 20. august 1745, i alt døde 53 kreaturer i Oksenvad sogn, og at takseringssummen var 296 rigsdaler og 32 skilling.³² Stude og køer blev takseret højest, til ca. 8-9 rdl stykket, kvier og kalve fra 5 og ned til 1 rigsdaler.³³ Desværre opgives det ikke, hvor store besætninger, der var på de enkelte gårde; men ud fra Anders Pedersens tab må man formode, at tabene har været betydelige, og der kan ikke herske tvivl om, at kvægpesten har været et alvorligt slag for bønderne i Oksenvad sogn.

Nu stod staldene tomme, og mange bønder havde ikke tålmodighed til at vente, til epidemien havde raset helt ud, inden de indkøbte nye besætninger for den erstatningssum, de havde fået. Resultatet blev i mange tilfælde, at de nys indkøbte kreaturer også måtte bukke under for sygdommen. Meget naturligt steg priserne på det kvæg, der havde overstået sygdommen; en et-års kvie kostede således nu 16 rigsdaler, og i 1747 kunne Peder Paulsen, Anders Pedersens far, sælge sin stud, som havde gennemgået sygdommen, for en pris på 22 rigsdaler.³⁴

Der blev holdt meget streng vagt om de smittede gårde. Hverken folk eller fæ måtte passere, hvis de ikke var i besiddelse af bevis for, at de kom fra et sted uden smitte, men, skriver Anders Pedersen: »... det var alt forgieves, hvor for sligt ophævedes, thi der fandtis ingen Raad mod samme Sygdom.«³⁵

I de næste år hører man stadig om sygdommen, som nu har bredt sig til kongeriget, og i 1747 skriver Anders Pedersen: »... eftergav Kongen alle Restanter ved alle Undersaatter som havde mistet Fæe, enten de havde mist lidet eller meget.« Men, tilføjer han, måske med en anelse misundelse, »Vi som ingen Rest. havde, bekom ikkun saa meget som 4 Maanedes Skatters Eftergivelse i Landgilden.«³⁶ Det ser ud, som om familien har siddet ret godt i det, trods alt!

Endnu i 1749 var der et enkelt udbrud af kvægsygen i Ørsted omkring Mikkelsdag, hvor der døde en 10-11 stykker kvæg, men ellers hører man kun lidt om sygdommen i de følgende år. Eksporten af stude, der på grund af den formindskede kvægbestand var gået næsten i stå, steg atter og nåede i 1758

op på samme niveau, som den havde haft i 1745, inden kvægpesten brød ud.³⁷ Stigningen i eksporten kan ses i lyset af den præjisiske syv-års krig, der udspillede sig syd for de danske områder. Denne bliver også omtalt af Anders Pedersen, som i 1758 skriver: »I samme Aar høredes meget om Krig, særdeles mellem Preysing og Ungarn. Alt vort Lands Krigsfolk baade af Danmark og Norge, blev allesammen indquarteret her, udi Holdsteen, fra Flensburg og langs Synder paa, saa langt som Kongens Lande gaaer.« Til denne indkvartering måtte bønderne på Haderslev-egnen levere hø, ligesom hver gård måtte stille to rytterægter til krigsfolkets befordring.³⁸

I 1763 kom pesten igen til Ørsted by, hvor den inden udgangen af februar havde ramt 7-8 gårde. Hos Anders Pedersen, som nu havde overtaget sin fars fæstegård, døde den første ko i den første uge af maj efter at have været syg i fem dage. Seks dage efter fulgte den næste og snart efter yderligere en ko, en kvie og 2 spædekalve, kun 12 uger gamle. Køerne blev takseret til 9-11 rigsdaler stykket, kvien til 7 rigsdaler, og for de 2 spædekalve lød beløbet på 2 rigsdaler og 32 skilling. De fik dog lov at beholde 3 stykker kvæg og en spæd kalv på gården. Med Anders Pedersens egne ord lyder beretningen sådan: »Den 1. Maj døde den første af vore Køer af Fæe Sygdommen, da den havde været syg i 5 Dage; blev af Byens tilsyns Mænd taxeret til 11 Rigsdaler. 6. Dagen blev en anden Koe syg og døde, taxeret for 10 Rigsdaler. Strax derpaa den tredie døde, tax. 9 Rigsdaler. Imidlertid en fjerde Aars Quie, tax. 7 Rigsdaler og 2de spæde Kalve 12 Uger gamle, 2 Rigsdaler 32 Skilling. Da vi saaledes af samme Pest 6 Stykker Fæe mistet, 39 Rigsdaler, 32 Skilling, men derved beholdt 3de Stykker og et spæd Kalv.«³⁹

Man sporer en lille nedgang i besætningens størrelse, hvis man sammenholder dette tal med tallet på 13 stykker fra 1745.

Igen blev tabene uge for uge indberettet til amtmanden, og i disse indberetninger fremgår det, at fra den 10. maj – 31. maj 1763 mistede Anders Pedersen i alt 7 stykker kvæg. I alt døde der i Ørsted by i perioden fra den 8. februar til den 26. juli 1763 208 stykker kvæg, og i hele Oksenvad sogn var tabene fra 26. november 1762 til 26. juli 1763 i alt 365 stykker hornkvæg.⁴⁰

I 1763-64 skriver Anders Pedersen: »Qvæget blev ud ad Aaret saa gandske dyre, at et par 3de Aars Stude koster 24 a 26 Rigsdaler og en Koe 18 eller 20 Rigsdaler, hvilket Qvæg dog ikke havde været syg.« »En Skiklig Koe, der har gået Sygdommen igiennem, koster 30 Rigsdaler og over.«⁴¹

Epidemien ebbede langsomt ud, men sporedes rundt om i landsdelen i de følgende år. Anders Pedersen skriver i 1769: »Den grasserende Fæe Sygdom er hist og her over alt Landet, før Midsommer begyndte den her i Byen ved Ungkre-hjorden, og siden inden Høstens Tiid ved Koehjorden, hvoraf ikkun faa Stykker blev levende. Imidlertid var mange som beholt en Deel Køer, som

1763

først i dte aar kom for sig lovningen for til bygn
 for inden febr. Maanedt indgav Man for Thil 8 skodder
 af forrige Tidenes Auling solde ind Afhønden Lige
 at tønde 8 1/2 forre i alt gion — 32 1/2
 og 5 tønder bygg at tønde 6 1/2 i alt — 32 1/2
 1 Skippe saar lafor 9 til 10/ nu Skippe bogat
 lige saa, thi det Man frifor paastønde i Mies
 d 5 febr Mar Mi i luet Toge uend Gion, uundt
 15 Lot af Toge, 1 ny. Thak gen 35 tønde i gte
 saar Mi luvend med de saarstød indgav den
 Skiffen, f dte aar gion inden ordreindførere
 ge og Magasinen kom.

d 19 febr blev ind forordent til forvejen
 for dag. Davind at fæst Døe i Mølling, Kæring oke.

d 1 Kog døde den første af kom kom, af for
 sig lovningen, da den fæst kom d 5 dage
 kom af bygn siggub Monu da xeret til 11 nel
 6 dage kom kom døde kom døde, da xeret for 10 nel
 kom der saa døde døde døde da xeret 9 nel
 i uend døde nu fæst kom døde da xeret 7 nel
 og 2 de fæst kom 12 uger gænde 2 1/2 3/4
 da xeret af saar d 16 døde for 39 1/2 3/4
 kom den med fæst 3 de døde og at fæst kom

Side i Anders Pedersens optegnelsesbog gengivet i naturlig størrelse. Under året 1763 berettes om »sæsygdommen«, og der er notater om kornsalg, udskrivning af høg og korn samt om forskellige tillidshverv.

Separeret var i Tyre, da en Deel hver paa sin Grund havde sine Køer for sig. Vi miste 2de og Moder 2de Køer, som gik for Hyrde. Men Gud være lovet for sin Naade, at vi havde 1 Koe, 1 2de Aars Quie og 2de smaa Quie Kalve, hvilcke 4re Stykker gik Sygdommen igiennem, og 2de Køer blev ikke syge i dette Aar, som vi havde i Tyre.«⁴²

Mange reddede således en del af deres køer ved at holde dem adskilt fra de andre kreaturer. I stedet for at sende dem ud på det fælles græsningsareal, holdt de dem nu hjemme i tøj på deres egne tofter.⁴³ At myndighederne også havde øjnene åbne for det gavnlige i at adskille besætningerne, fremgår af en skrivelse af 18. august 1763 fra amtsforvalter Petersen, herredsfoged Holm og husfoged Lassen til amtmanden i Haderslev. Heri hedder det bl.a.: »... alt efter som markfællesskabet ophæves og kvæget adskilles fra hinanden, kan det sunde kvæg med sikkerhed drives bort og fjernes og sælges fra det område, hvor sygen indtræder« (her oversat fra tysk).⁴⁴

For at holde sygdommen nede blev mange dyr nu slagtet, og handelen med kvæg gik næsten i stå af angst for smittefaren. Priserne gik ned, så en ko nu kun kostede 9-10 rigsdaler, og da der i disse år samtidig var misvækst i kornet, var der stor fattigdom i landet. Anders Pedersen udtrykker det således: »Alt landet nu er næsten nedsunket i Armod, saa forefalder mange Concurser, Gaardene koster ikkun lidet. De fattiges tal er utallig som betler, mange lider stor Hunger, den ene kand ey hielpe den anden.« Disse tilstande førte til, at mange forsætlig nedbrændte deres huse og gårde og til en opblussen af tyverier og røverier.⁴⁵

Der kommer nu en række år, hvor pesten ikke flourer; men ved læsning af optegnelsesbogen fornemmer man frygten for en ny epidemi. I 1775 skriver Anders Pedersen, at hele landet var overmåde fuldt af kvæg⁴⁶ og toldregnskaberne fra Toldsted ved Hærvejen viser også en stor nedgang i toldindtægterne til det laveste beløb, siden Danmark i 1718 med toldloven af 15. marts havde forhøjet tolden fra 2 specier til 3 specier pr. stud, eller næsten en femtedel af studens værdi.⁴⁷ Selv om tallet steg igen i de følgende år, nåede det aldrig op på højde med indtægterne fra århundredets begyndelse. Denne nedgang i studeeksporten førte til en revision af den tidligere lovgivning i retning af en mere liberal handelspolitik.⁴⁸

Året 1779 bragte et nyt udbrud af kvægstygen til sognene omkring Oksenvad, hvilket »gav stor Frygt overalt, i samme Byer blev alt Qvæget efter Forordning slået ihjel baade det syge og det sunde, og nedgravet med Hud og Haar, som Kongen betaldte efter Taxation, og i 6 Uger blev Vagt holden af Bønderne her omkring, rundt om de syge Byer.«⁴⁹ I et nota bene skriver han: »Ved Kongeåen var 600 Soldater Vagt, saa at ingen nogensteds uden allene giennem Colding, Follingbroe og Gridstedbroe maatte passere.«⁵⁰ Frygten fik mange

til at sælge op til halvdelen af deres besætning til en »let pris«, og Anders Pedersen fortsætter med at fortælle, at smitten nu havde nået Revsø i Sommersted sogn, et nabosogn til Oksenvad. Her blev de største og fedeste dyr straks slagtet og saltet i tønder, som blev »af udenlandske Skibe henført, den øvrige Deel døde undtagen 5 til 6 Stykker.«⁵¹

I november 1780 var smitten nået til Oksenvad sogn, og af indberetningerne kan man se, at epidemien startede ganske småt, først omkring juletid tog den for alvor fat, og igen blev Ørsted by ramt hårdest. Ifølge indberetningerne samt en liste over alt kvæg i Ørsted, Fogelsang og Søgaard fra 1780-81 var der i alt 230 dyr, fordelt på 102 køer, 39 stude, 42 kvier og 47 kalve. Heraf døde i perioden fra den 27. november 1780 til den 6. marts 1781 82 stykker hornkvæg, mens 98 gik sygdommen igennem. I hele Oksenvad sogn døde under epidemien 184 dyr, mens 218 af de smittede overlevede.⁵² Anders Pedersen havde i efteråret 1780 4 køer, 2 stude og 3 kalve, skriver han, kvæglisten siger 4 køer, 2 stude og 2 kalve, men den kan jo være skrevet på et andet tidspunkt.⁵³

I samme år blev der gjort forsøg på at bekæmpe sygdommen ved at tage materie af det kvæg, som gik sygdommen lettest igennem: »Endelig udfandt Synder paa at fordeele Fæe-Sygdommen paa 2de Maader, nemlig at der toges Materie af det Qvæg som gik Sygdommen letteligst igennem, saa som Melk, Gøde og nogen Ayle, hvilket sammenrøredes, og indgaves det sunde Qvæg, som da mestensdels efter en 8, 9 a 10 Dages Tiid blev syge, ligesom af Fæesygen. Paa samme Maade gik den største Del Sygdommen igennem, særdeles ledige Qvæg, hvilket bedre og meere blev ved Magt end Køerne. Sidst i Aaret begik vi det saaledes med vores Qvæg. Vi havde samme Tiid ikkun 4re Køer, 2de Stude og 3de halv Aars gammel Qiue Kalve, ialt 9 Stykker. Deraf døde de 3de bedste og stærkeste Køer, 1 Stud og 1 Kalv, saa vi ikkun beholdt 1 Koe, 1 Stud og 2de Kalve.«⁵⁴ I foråret 1781 måtte han købe nye kreaturer, som havde klaret sygdommen. For dem måtte han betale følgende: »En Koe som var med 3die Kalv, 20 Rigsdaler, en gammel Koe, 18 Rigsdaler, 2de to-Aars Kvier, 22 Rigsdaler og et lidet Stud Kalv for 5 Rigsdaler.« Hvordan det gik denne nye besætning, meldes der desværre ikke noget om, men epidemien var forhåbentlig overstået for denne gang.

En ny kur blev forsøgt i 1781. Nu gik en podemester fra stald til stald og podede materie fra sygt kvæg på de raske besætninger. Kvæget skulle så efter 9 dages forløb blive lettere angrebet af sygdommen, »men sligt fik onde Følger, thi inden den virkelige Sygdom kom, war meget som døde af Svolst og Forådelse, saa at end ogsaa det giennemsygt Creperede, hvor for sligt ophævedes.«⁵⁵

Den sidste bemærkning, Anders Pedersen har om kvægsygen, er fra 1783,

hvor han skriver: »Fæ-Sygen er nu i Landet stille.«⁵⁶ Anders Pedersen nåede ikke at opleve den sidste epidemi, som ramte Nordslesvig i 1813-14. Han døde, mæt af dage, 85 år gammel, den 25. september 1809 og blev begravet på Jegerup kirkegård.⁵⁷

Bekæmpelsen af kvægpesten

I det foregående afsnit har Anders Pedersen fortalt om nogle af de foranstaltninger, man forsøgte sig med for at hindre kvægpestens udbredelse og om nogle af de kure, man prøvede for at helbrede og forebygge sygdommen; men i realiteten stod bønderne magtesløse over for sygdommens rasen.

Myndighederne var allerede inden den første epidemi indtraf klar over de alvorlige følger, kvægpesten kunne få. Den 21. december 1729 udsendes et kongeligt patent »at i Danmark og Norge maa intet Qvæg eller dets Huder, Kiød e.c. fra fremmede Steder indføres.«⁵⁸ Patentet er, så vidt man ved, det første eksempel på, at en dansk regering har forbudt import af kvæg. Forbudet blev imidlertid hævet igen ved placat af 24. november 1732,⁵⁹ da man vel mente faren var overstået. Men man var dog stadig på vagt, og i 1740 fik amtmændene i et reskript af 5. april besked om at sørge for, at alle tegn, der tydede på kvægsyge, skulle indrapporteres til overretten og kommercekollegiet.⁶⁰ Det blev også bestemt, at kvæg, der førtes gennem Sønderjylland, skulle være forsynet med sundhedsattester udstedt af herredsfogeden, samt at kvæget kun måtte drives langs Hærvejen, hvor man skulle forevise attesten ved det første toldsted, der skulle passeres.⁶¹

Da epidemien ramte Nordslesvig i 1744, fandtes der ingen uddannede dyrlæger i Danmark, så det blev lægerne, der kom til at forske i sygdommens art og i bekæmpelsen af den. I Sønderjylland blev denne opgave varetaget af fysikus Fabricius fra Tønder, en af landets dygtigste læger. På Fyn blev den samme opgave pålagt stiftsfysikus Museus i Odense.⁶²

Det var skrappe midler, man tog i brug. Foruden åreladning, som var tidens mest brugte kur for alskens sygdom, behandledes det syge kvæg med diverse ild-, røg- og krudtkure. En apotekerregning fra Store Apotek i Tønder giver et indtryk af hvilke ingredienser, der indgik i behandlingen. Der blev leveret »Balsam Sulphuris, 4 pund krudt, talværge til at rense med, Theriae, pulver til at ryge med, olie til bestrygning, 20 poser til at hænge under halsen på kreaturerne, saxerende drikke, d.v.s. medicament til at opløse blæresten, dyvelsdræk, 1 pund terpentin, 1 pund bjergolie og 1 pund »Schwartzte Deger«.⁶³ Det må have været en pinefuld omgang for de stakkels dyr, og desværre hjalp de forskellige kure lige så lidt som bønner og salmesang.

Mand og mand imellem blev der også gjort forsøg på at komme pesten til livs. Et middel var at trække det syge dyrs tunge så langt ud af halsen som muligt, omvikle det med en gammel klud, hvorpå et ungt menneske med skarpe tænder skulle bide det yderste stykke af tungen af.⁶⁴ Denne og lignende kure må have været ubehagelige for både mennesker og dyr.

Så har de forordninger, regeringen med mellemrum udsendte, nok været til større nytte. Den 5. februar 1745 udsendtes fra Gottorp en »Placat und Allgemeine Verfügung wegen Der in einigen Districten des Herzogthums Schleswig unter dem Horn-Vieh sich eräugeneten Seuche, und desfalls zu nehmenden Präcautionen.«⁶⁵ Heri opregner myndighederne i 20 punkter de forholdsregler, der skulle iagttages med hensyn til kvægsygen. Der kan nævnes følgende: Løsgående hunde og katte skulle slås ihjel, det syge kvæg skulle omgående slås ned og enten begraves 3 alen under jorden eller brændes, der skulle opføres afsides liggende stalde til kvæget. På gårde, hvor smitten fandtes, var det forbudt at omgås andre. Hvis flere store gårde i landsbyen var ramt af sygdommen, skulle der etableres vagt om hele landsbyen. Tjenestefolk, som færdedes uden husbondens tilladelse, kunne straffes med tugthus og fortabelse af deres løn. Selv om det ville være gavnligt helt at forbyde kvægmarkeder, mente man dog ikke, at det ville være nødvendigt, at al handel med kvæg skulle ophøre; men alle kreaturer skulle nøje kontrolleres og være forsynet med sundhedspas fra amtmanden, godsejeren eller anden lokal øvrighedsperson. Placaten skulle ophænges ved alle passager, på kroer og ved toldsteder og i øvrigt publiceres over alt, dvs. blandt andet oplæses fra kirkernes prædikestole.⁶⁶

Det var fornuftige bestemmelser, når man betænker, hvordan sygdommen smittede; men det var også mange forbud at skulle overholde, og at de ikke alle blev respekteret, vidner en livlig korrespondance mellem myndigheder og bønder om. Således skriver ridefogeden fra Trøjborg den 11. marts 1745 til bolsmand Christen Mamsen: »Det gør mig hjertelig ondt, at Eder saa stor Ulykke er tilslaaet ... Ellers haver jeg igaar med største Forundring fornummet, at I ikke efter Hans Kongelige Majestæts Forordning og efter min derpaa grundede Ordre saa strax haver ihjelslaget det syge Kvæg, mens ladet samme leve, indtil det af sig selv er dødt.«⁶⁷ Et andet eksempel på en bondemands efterladenhed med at melde om tegn på kvægpesten, ses af en rapport til kancelliråd og herredsfoged Daue fra sognefoged Termansen i Øster Lindet, dateret 27. november 1780. Han skriver om Hans Nielsen i Røjbøl: »... at denne ikke vidste i nogen Maade, hvorledes Fæ-Sygdommen ved hannem havde kommet videre end hand for 14 Dage stod paa hans Mark noget fra hans Fæ, som gik paa Marken, og som det aller bedst gik i sin Orden, gav sig til at se mod Øster ...« og han slutter med at sige: »... at han befrygtede sig at det var Sygdom som fløj i Luften, og Kreaturerne kunde formærke det.«⁶⁸

1745. Har den første Løn Bygdoerne
 Løn i Byggen. af 300 fl. - Løn i Byen 15 Lønner
 Na næsten 11 fl. - og anguldet 2 Lønner
 1763. faldt den første ind for i Byen, den
 af Byens Bygdoerne 6 fl. - Løn. 3 Lønner
 og 3 Lønner
 1769. Wiſte vi af første for Byen 2 Lønner
 og sine Moders gode Lønner af Byens Lønner
 1780. Løn for Bygdoerne for sine, af nogen
 Løn 3 Lønner gode Lønner. 1 Løn og 1 Løn
 anguldet i Byen 1 Løn 1 Løn og 2 Lønner.

Engang efter 1780 opgjorde Anders Pedersen i optegnelsesbogen sine samlede tab ved kvægsygen gennem de foregående 35 år – der var tale om tab i årene 1745, 1763, 1769 og 1780.

Herefter opremses hele forløbet af epidemien, og det viser sig, at det meste af hans besætning bliver ramt og dør; en gammel ko, der for 10 år siden havde gennemgået sygdommen, overlever dog. Sognefogeden slutter med at indføre de tidligere nævnte forbud på ejendommen.

I 1770-erne var der efterhånden kommet mere hold på bekæmpelsen af kvægpesten. Det offentlige indskærpede med jævne mellemrum de gamle bestemmelser og søjede nye til. Der var blevet nedsat en kvægkommission med den senere grundlægger af Veterinærskolen P.C. Abildgaard som sekretær. Abildgaard havde høstet megen anerkendelse ved at eftervise, at smitstoffet ved kvægpesten ødelægges ved opvarmning til 65 grader og ved udtørring. Han havde også gjort forsøg med indpodning ved at lægge et snit i koens hale og trække en uldtråd eller lignende, der var vædet i smitstof fra smittede dyr gennem såret. Et sådant forsøg blev bl.a. gjort på en besætning på 700 dyr. Heraf døde de 250; men det var dog et betydeligt fremskridt, når man ellers var vant til en dødelighedsprocent på op til 95.⁶⁹ Også sognepræsten til Hjort-

lund og Kalvslund sogne i Ribe amt eksperimenterede med indpodningen, og han redegjorde for sine erfaringer dermed i et Promemoria, indsendt i 1770 til Det kgl. danske Landhusholdningsselskab.⁷⁰ Når Anders Pedersen ikke synes at have større tiltro til indpodningsmetoden, kan det måske skyldes, at denne bredte sig næsten hurtigere end kvægpesten og ikke altid blev udført af kyndige folk og under tilstrækkeligt hygiejniske forhold.

Epidemien i 1778-81 synes ikke at have haft så stort et omfang som de to foregående, selv om de bønder, der blev ramt, har følt det slemt nok. I 1785, den 21. oktober udsendtes en Placat, som ophævede de »i Anledning af Qvægsygen hidtil udgangne Forordninger ... indtil denne Syge igen ytrer sig da de strax skal være i deres fulde Kraft.«⁷¹

Det sidste, man hører til kvægpesten, er i 1814, hvor den med de allierede tropper føres over den danske grænse.⁷² Sygdommen blev dog hurtigt standset ved hjælp af en afspærring med soldater tværs over Slesvig og ved omgående nedslagtning af det smittede kvæg. Desuden havde man på det tidspunkt faguddannede dyrlæger, som hurtigt kunne stille diagnosen.⁷³

Konklusion

Med denne undersøgelse har jeg med Anders Pedersen fra Ørsted ved min side søgt at skildre kvægpesten i den lille landsby med de 28 gårde i en 40-årig periode i 1700-tallet.

Hvis man vil prøve at sammenligne de tre epidemier ved hjælp af talmaterialet fra indberetningerne, støder man på vanskeligheder, for tallene kan ikke umiddelbart sammenlignes.

Indberetningsmaterialet fra 1745-47 er meget spinkelt, og det eneste tal vi har for besætningens størrelse i Ørsted er fra Anders Pedersen, som siger, at der var over 300 dyr, inden pesten kom og kun 15 i live bagefter; det giver en dødelighedsprocent på over 95. Det samme billede ses på hans fars gård, hvor kun 2 dyr overlever af en besætning på 13.

Indberetningerne fra 1761-63 er fyldigere, men her får vi ikke noget samlet tal for, hvor mange dyr der var i Ørsted by, heller ikke fra Anders Pedersen. På hans egen gård var der 10 dyr, hvoraf de 6 døde, altså en dødelighedsprocent på 60.

De sidste indberetninger fra epidemien i 1780-81 fortæller, at der da var 230 stykker kvæg i Ørsted by. Heraf døde de 82, mens 92 af de smittede dyr stod sygdommen igennem; en dødelighedsprocent på 35,7. Hos Anders Pedersen selv ser det lidt mere trist ud, han mistede over halvdelen af sine dyr.

Der synes således at være en fremgang at spore i bekæmpelsen af kvægpesten,

og selv om den i 1700-tallet var en katastrofe for de danske kvægdyrbrugere og årsag til, at udviklingen af det danske landbrug næsten gik i stå, fik den dog på lidt længere sigt en positiv virkning.

Kvægpesten var med til at reducere en lidet producerende kvægbestand, og det mindre kvæghold gav bedre muligheder for, at græsningsarealerne og skovene kunne komme til kræfter. Det mindre husdyrhold betød også, at det var muligt at fodre og pleje de reducerede besætninger bedre, og med udgangen af 1700-tallet skabtes således et fundament for en sundere og mere produktiv kvægbestand i Danmark.

Kvægpesten fik også en vis betydning for moderniseringen af det danske landbrug. Der havde allerede længe fra regeringens og fra godsejernes side været ønske om at ophæve det gamle dyrkningsfællesskab, men mange af 1700-tallets bønder kunne ikke gå ind for sådanne nymodens tanker. Kvægpesten viste imidlertid, hvad Anders Pedersen også nævner, at faren for smitte var mindre, hvis man holdt sine dyr adskilt fra naboens, så de store epidemier i sidste halvdel af 1700-tallet var medvirkende til at ændre mange bønders holdning i en positiv retning over for tankerne om udskiftning af landsbyens jorder.

Sidst, men ikke mindst blev kvægpesten den direkte anledning til oprettelsen af Veterinærskolen. Under kvægpestepidemien i 1762 fik den medicinstuderende P.C. Abildgaard et kongeligt stipendium til at studere ved Veterinærskolen i Lyon i Frankrig. Da han vendte hjem efter ca. 3 års studier i 1766, var epidemien imidlertid stilnet af, og interessen for veterinærvæsenet kølnet, men Abildgaard mistede ikke interessen for veterinærvidenskaben. I 1770 udgav han en lille bog: »En dansk Heste- og Qvæg-Læge. Efter kgl. allernaadigst Befaling forfærdiget til Bøndernes Brug og Nytte«, og i 1771 en bog med kongelig understøttelse: »Unterricht von Pferden, Kühen, Schaafen u. Schweinen«, en vejledning i bedømmelsen af husdyrene og lære om deres avl og pleje.

Bogen førte til, at Struensee blev opmærksom på sagen, og der kom forhandlinger i gang om skolens oprettelse. Ved Struensees fald blev sagen midlertidigt henlagt og først genoptaget i 1773. Samme år fik Abildgaard ved kgl. resolution lov til, på egen regning, at oprette en veterinærskole på Christianshavn.

NOTER OG HENVISNINGER

1a. Som *almindelig baggrund* er benyttet:

Ole Feldbæk: Gyldendals Danmarkshistorie bd. 4 (1982) (Feldbæk) –

F.Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800 (1978) – Dansk Socialhistorie bd. 4 (1979)

H.V.Gregersen: Slesvig og Holsten før 1830 (Politikens Danmarkshistorie 1981).

Om *kvægets historie og kvægpesten* er benyttet:

- Axel Appel: *Kvægets historie*, i: K. Hansen: *Det danske Landbrugs Historie* bd. 3 (1924–32).
 Philip Hansen: *Kvægpesten på Fyn i det 18. århundrede* (Fynske Årbøger 1941 s. 355ff.).
 H.P. Kristensen: *Fra kvægpestens dage* (Arkiv og Museum IV 1909 s. 254ff.).
 E.J. Ipsen: *Kvægpestens hærgen i Danmark*, i: *Sortbroget Kvæg*. Udg. af Avlsforeningen for sortbroget Malkekvæg i Danmark (1983) (Ipsen).
 Peter Kr. Iversen: *Fysikus Fabricius og kvægpesten i Tønder amt 1744-48*, i: *Festskrift til Johan Hvidtfeldt* (1978) s. 177ff. (Iversen 1978).

Trykte kilder:

- Register til Fogtmans reskripter. Quægsygen s. 758ff.
 Register til Schous forordninger. Quægsygen s. 43ff.
 Chronologische Sammlung der ... Verordnungen ... für die Herzogthümer Schleswig und Holstein.

Utrykte kilder:

- Landsarkivet i Aabenraa: (LaAa)
 Anders Pedersen Sandemands årsoptegnelser 1740-1809, privatarkiv Acc. nr. 1436 (A. Pedersen)
 H. Lausten-Thomsens privatarkiv. Kløfter og dokumenter, heri afskrift af sandemand Anders Pedersens årsoptegnelser (A. Pedersen)
 Haderslev amtsarkiv. Kvægsygdomme 1745-47, 1761-63, 1778-81 (Had. amt)
 Haderslev østre amtstuearkiv C I 3. Pk. 159. Einzelne Steuer und Abgaben. Contributionsregister 1734-1828 (Contributionsregister)
 Haderslev østre husfogedarkiv. Pk. 91. Forskelligt. Retsbetjentarkiver. Gram herred. Fæstebreve på krongods 1738-1843 (Gram herreds fæstebreve)
 Præstearkiver:
 Jegerup kirkebog 1763-1860. – Oksenvad kirkebog 1648-1763. Øster Løgum kirkebog 1591-1748.
 Oksenvad Ba 2. Reskriptbog 1648-1742. Oksenvad H 1. Forskelligt 1754-1892. Korntienderegister.
 Folketællinger: Oksenvad sogn 1803, 1840, 1845.
 Løse trykte forordninger, kronologisk ordnet.

- 1b. Dansk Socialhistorie bd. 4, s. 24f.
2. Feldbæk, s. 29ff.
3. Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, 1941 s. 86f.
4. Feldbæk, s. 24f.
5. Iversen: *Landbrug i gamle dage*. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland, 1983 s. 14ff.
6. Trap: *Hertugdømmet Slesvig 1864*, Oksenvad sogn samt Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 1775*, Oksenvad sogn.
7. *Folketællinger 1803, 1840, 1845*. Oksenvad sogn.
8. Trap: *Hertugdømmet Slesvig 1864*, Oksenvad sogn samt Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 1775*, Oksenvad sogn.
9. A. Pedersen 1740.
10. Oksenvad kirkebog, dødstillførsel 26/5 1754. LaAa.
11. Oksenvad præstearkiv. Reskriptprotokol 1775 samt Gram herreds fæstebreve 1738-1843. LaAa.
12. Oksenvad kirkebog, dødstillførsel 4/6 1828. LaAa.
13. LaAa. Contributionsreg. A. Pedersen betalte 24 mark 6 skilling; den højst betalende i Ørsted 46 mark 6 skilling.
14. Schousbo, Karen: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, 1980 s. 10ff.
15. A. Pedersen 1772.
16. *ibid* 1762.

17. *ibid* passim.
18. Iversen, 1978 s. 177.
19. Fogtmans reskripter. reg.
20. Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56 s. 330.
21. Iversen, 1978 s. 178.
22. Ipsen, s. 89 samt Hansen Ph. s. 355f.
23. Ole Krarup Petersen: Dansk Landbrugsbibliografi, 1958, s. 384ff.
24. Fogtmans reskripter. reg. 26.marts 1745 samt Hansen Ph. s. 371.
25. Mejborg, R.: Slesvigske Bøndergårde, 1892 s. 203.
26. A.Pedersen 1743.
27. LaAa. Had. amt. vedr. kvægysgen 1745-47.
28. *ibid*.
29. Oksenvad præstearkiv H.1, 1754-1893. Forskelligt. Korntiendereg. samt Had. østre amtstue: Contributionsreg. LaAa.
30. A.Pedersen 1745.
31. *ibid*. 1745.
32. LaAa. Had. amt. vedr. kvægysgen 1745-47. Indberetninger.
33. *ibid*.
34. A.Pedersen 1747.
35. *ibid*. 1745.
36. *ibid*. 1747.
37. H.V.Gregersen, Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 184 og 193.
38. A.Pedersen 1758.
39. *ibid*. 1763.
40. LaAa. Had. amt vedr. kvægysgen 1761-63. Indberetninger.
41. A.Pedersen 1763-64.
42. *ibid*. 1769.
43. *ibid*. 1769.
44. LaAa. Had. amt. Østre husfogeds arkiv, pk. 91. Forskelligt.
45. A.Pedersen 1771.
46. *ibid*. 1775.
47. Appel, A. Kvæggets Historie s. 267.
48. Gregersen, Toldsted ved Hærvejen s. 193ff.
49. A.Pedersen 1779.
50. *ibid*. 1779 samt Schou: Forordning af 13.jan. 1779.
51. A.Pedersen 1780.
52. *ibid*. 1780 samt LaAa Had. amt vedr. kvægysgen 1778-81.
53. *ibid*.
54. *ibid*. 1780.
55. *ibid*. 1781.
56. *ibid*. 1783.
57. LaAa. Jegerup kirkebog, dødstillførsel 25.september 1809.
58. Ipsen samt Schous forordninger. Reg.
59. *ibid*. s. 89.
60. Iversen, 1978 s. 178.
61. *ibid*. s. 178.
62. *ibid*. s. 179f.
63. *ibid*. s. 184f.
64. Kristensen, H.P. s. 271.
65. LaAa. Love og forordninger vedr. Hertugdømmerne. Kronologisk ordnet.
66. *ibid*. Her uddrag i dansk oversættelse.
67. Mejborg R. s. 203
68. LaAa. Had. amt vedr. kvægysgen 1778-81.

69. Hansen, Ph. s. 373ff.
70. Kristensen, H.P. s. 307.
71. Schous forordninger.
72. Kristensen, H.P.s. 308.
73. Hansen, Ph. s. 374.

Penge og ånd

Flensborg-købmanden Hans Feddersens vej til
brødremenigheden

af *Lars N. Henningsen*

Om Flensborg-købmændene sagde man i ældre tid, at de kun var optaget af én ting: penge. Dette er dog ikke hele sandheden. Pietismen og senere brødremenighedens tanker vandt fodfæste i byen, og måske fik handelslivet ny kraft gennem denne inspiration. I artiklen her fortælles om Hans Feddersen (1739-1813). Han hørte til Flensborgs handelselite, men endte sit liv som »missionsmand« – åndeligt set ret langt fra udgangspunktet.

I begravelsesregistret for Løjt sogn ved Aabenraa årgang 1813 står følgende at læse: »Død den 8. oktober 1813 *Hans Feddersen*, Bohlsmand i Kirkebye, var en Søn af den kongel. Commerz. Assessor Martin Feddersen og Adelheit fød Løit i Flensborg, gift med Mergreth Sophie fød Carstens af Husum, han efterlader denne sin Hustrue og 2de Børnebørn, navnl. Mergreth Sophie og Ellen af hans afdøde Datter Dorothea, som var gift med Nis Holmann. Alder 74 Aar 8 Maaneder«¹.

Dette virker egentlig ikke særlig påfaldende. En gårdmand er død i høj alder efterladende hustru, børnebørn og en svigersøn blandt sognets kendte familier. Og dog – man læser også, at afdøde var født i Flensborg, hvor faderen tilsyneladende var noget ud over det almindelige, »kommerceassessor«. Nysgerrigheden er vakt, og går man sagen efter, viser det sig, at Hans Feddersen faktisk var alt andet end en typisk løjting. Den gamle mand havde haft en ret usædvanlig karriere. Han var født ind i et af Flensborgs rigeste købmandshuse og sad gennem en årrække i firmaets chefstol – indtil han fik nok af denne pengeverden. Han opgav forretningen – blev landmand – og en ivrig forkæmper for herrnhuter-brødrenes sag. Han startede med at »jagte penge«, og sluttede med at »jagte sjæle«.

Familien Feddersen

Feddersen-familien hørte i det meste af 1700-tallet til Flensborgs absolutte handelselite. Stamfaderen *Nis Feddersen* var født 1631 i Sillerup i Store Vi sogn vest for Flensborg. Som mange andre energiske unge fra landet drømte han om at komme frem i verden uden for bondestanden, og da Karl Gustav-

krigen i 1659 havde efterladt hjemegnen fattig og plyndret, drog han til egne, som var skånet af krigen. I 1664 tog han borgerskab i Rudkøbing som kræmmer. Heldet fulgte ham. Han handlede med vin og fremmed øl, fik skibe i søen, blev rådmand, erhvervede adskillige huse i byen, og da han døde 1691 var det som byens største skatteyder².

Af børnene vendte sønnen *Peter Feddersen* tilbage til familiens hjemstavn. Han var født i Rudkøbing 1664. 13 år gammel blev han sendt til Flensborg for at lære tysk og finde en levevej som købmand. Enken efter den ansete købmand og silkehandler Heinrich Meincke optog drengen i sit hus, og han besøgte byens skoler et år. Derefter samlede han gennem 7 år erfaring som lærling i fruens betydelige købmands- og manufakturhandel. Enkefru Lucia Meincke var tilfreds, og den unge mand fortsatte endnu to år i forretningen som købmandssvend. Derpå begyndte han at lægge grunden til en selvstændig forretning. Talrige rejser til Hamborg, Lübeck, København, Norge og Holland knyttede kontakter til leverandører og kunder, således at han i 1692 kunne slå fast rod i Flensborg. Den 3. oktober 1692 stod brylluppet med Lucia Sühling, datter af Flensborg-købmanden Detlef Sühling. Forretningen udviklede sig, først gennem 16 år i kompagniskab med konens svoger, rådmand og silkehandler Iver Petersen³.

Peter Feddersens virke blev frugtbar – 13 sønner og 5 døtre voksede op i købmandsgården, og da han døde 1732, var familien godt på vej til at spille en fremtrædende rolle i flere grene af byens handelsliv. 5 af sønnerne blev købmænd i hjembyen, men kun de tre oplevede en længere karriere, og det var for alle tre i faderens branche, altså som tekstilkøbmænd.

Sønnen *Martin Feddersen* (1706-74) oprettede selvstændig forretning 1732 i ejendommen Holm 7 – i denne ejendom indrettedes 1852 den danske appellationsret, og 1883 flyttede byens rådhus ind her. Broderen *Friederich* (1703-75) åbnede sin forretning i huset Holm 70-72 og *Johann Gerhard* (1712-87) fulgte efter med en selvstændig en-gros handel med lærred og uldvarer i 1745 på adressen Holm 41. Dog holdt han ikke åben butik således som brødrene. De tre brødre var alle placeret på det mest forgyldte strøg af Flensborgs hovedgade⁴.

Mange år senere, i 1777, skrev Johann Gerhard sin selvbiografi, og den giver et fint billede af en storkøbmands uddannelse i de dage. Oprindeligt ville forældrene holde Johann Gerhard til bogen, og han nåede også 3. klasse i latinskolen. Men en rejse til Sjælland, Falster, Lolland og København i 1728 for at inkassere store beløb for faderen gav ham en sådan lyst til rejse- og købmændslivet, at kursen blev lagt om: »herefter blev købmændskabet stedse mit hoved-temperament«, skrev han. I 1729 rejste brødrene Friederich og Johann Gerhard sammen til Amsterdam, hvor broderen Peter da opholdt sig.

Købmand Peter Feddersen i Flensborg havde fine kunder i sin forretning – bl.a. hertuginde Christiana på Glücksborg. I årene fra 1710 til 1721 leverede han varer for mere end 3.300 mark til hoffet – tekstiler, strømper, fiskeben, knapper, kamme, the, snustobak m.v. Men det var svært at vriste kontanter ud af den slunkne hertugelige pengekasse. Peter Feddersens segl, som er gengivet her, findes på et af mange rykkerbreve til hertuginde Christiana. Seglet bærer et bomærke og købmandens initialer P og F (sidstnævnte ødelagt).

Rigsarkivet. Glücksborg 90 II. Rigsarkivet foto.

Her tjente Johann Gerhard en kort tid hos en urtekræmmer. Et par år senere foretog han den helt store rejse. I Amsterdam studerede han livet på Børsen, handel og fabrikker, i Bordeaux besøgte et sukkerraffinaderi, flere handelshuse og de store vinhuse, som havde betydelige leverancer til Flensborg. I London stiftede han bekendtskab med handelslivet og foretog udflugter på landet. Hjemkommet fra denne »grand tour« overtog Johann Gerhard fra 1734 en del af rejseaktiviteterne for brødrene, især hvad angår indkøbene. Han besøgte

årligt messerne i Braunschweig og var gennem flere år den 11.juni og 11.december i Danmark. Med varer fra messerne rejste han til Norge. I 1741 opnåede han aftaler om levering af udrustning til 4.800 soldater. Lige indtil 1766 berejste han messerne, først for brødrene, siden som led i sin egen forretning⁵.

De tre brødre Martin, Friederich og Johann Gerhard drev med andre ord beslægtede forretninger. Det var i 1740'erne de største tekstil- og kramhandler i Flensborg. De handlede med mange slags lærreder; fine udenlandske fra Warendorf, Bielefeld og Schlesien, hjemmevævede hør- og blårlærreder, sejl-dug og dynevår og drejl, huer og strømper og fynske handsker. Desuden mange slags klæde og uldstof, rask, serge, kamelot, baj, kalemanke, barkan, flonel, chalong, multum, etamin, fries, kinesisk silketøj og bomuldsvarer. Militæret var en stor kunde. Flensborg-grossererne havde leverancer af telte, bluser, skjorter og anden mundering. Endelig var der masser af småting i forretningerne – bånd, spænder, knapper, lommestørklæder, og hos Martin Feddersen også the, hos Friederich Feddersen hør, vin, landbrugsvarer og mange andre købmandsvarer. De fremmede varer blev købt på messerne i Braunschweig eller ved årsmarkederne i Flensborg, hvor handlende fra Hamborg, Lübeck, Bremen, Westfalen, Altona osv. mødte op med fyldte kramkister. En gang imellem blev varerne importeret direkte fra England eller Holland. De hjemlige varer kom enten fra de lokale fabrikker i Slesvig, Rendsborg, Husum og Glückstadt eller fra håndværkere og husflidsarbejdere i byen og på landet. Fra disse lokale producenter fik købmændene bl.a. de betydelige leverancer til militæret. Salget skete i byen og oplandet, til Danmark og Norge og til de mange skibe, som anløb Flensborg⁶.

De tre brødre lod sig imidlertid ikke nøje med tekstilerne. I 1753 overtog Johann Gerhard direktionen for det grønlandske kompagni. Selskabet var oprettet 1749 for at drive handel og hvalfangst på Grønland, Svalbard (Spitzbergen) og Davis Strædet. I 1755 oprettede han og broderen Friederich desuden et »Handlungsgesellschaft auf St.Croix in Westindien«. Også Martin Feddersen fik en part i selskabet og dets skibe. Skibene sendte levnedsmidler, slaveudrustning, byggematerialer m.v. over Atlanten. 1762 udvidedes aktiviteten med anlæggelse af Flensborgs første sukkerraffinaderi i Jørgensby på havnens østsiden. Familien Feddersen tegnede sig for over halvdelen af anparterne i raffinaderiet⁷.

Den unge købmand

I dette udprægede forretningsmiljø kom *Hans Feddersen* til verden i 1739 som søn af Martin Feddersen og Adelheid født Loyt. Moderen var datter af

I 1714 købte Hans Iversen Loyt en statelig ejendom på Holm i Flensborg – i dag nr.45. Tidligere residerede først St. Knudsgildet og derpå familien Ahlefeldt fra Søgård her. Husets store kældre gav plads for Loyts omfattende lagre af vin. I 1726 lod vinhandleren arkitekt Chr.Händel ombygge facaden i den senbarokke form, som stort set er bevaret den dag i dag. Foto ca. 1904 i Städtisches Museum, Flensborg.

borgmester og vinhandler Hans Iversen Loyt (1678-1764). Han var som navnet antyder tilflytter i Flensborg. Faderen var diakon på Løjt, og han havde selv arbejdet sig frem i købmandsverdenen. I Husum, Hamborg og Aabenraa og på mange rejser havde han samlet erfaring og kapital, før han i 1709 slog sig ned i Flensborg som vinhandler. Posten som borgmester i årene 1748-64 dannede slutstenen i en heldig karriere⁸. Giftermålet i 1737 mellem frk. Loyt og Martin Feddersen skabte forbindelse mellem to velrenommerede firmaer. Handelsbetjenten i Martin Feddersens forretning, præstesønnen Lorentz Jessen fra Bov (1720-98), blev i øvrigt nogle år senere gift med en anden af borgmesterens døtre⁹.

Ved ægteskabet med Martin Feddersen kom Adelheid ind i et velsitueret og anset hjem. I 1743 blev husherren desuden »kommerceassessor«. Den fine titel erhvervede han ved direkte henvendelse til kongen, og han blev derved en af de få rangspersoner i Flensborg, med forrang forud for byens borgmester og andre rige købmænd¹⁰. Der kom ti børn i ægteskabet, og der var råd til at sørge godt for dem. Det var ikke svært at give døtrene et pænt udstyr – tekstilerne kunne købmanden blot hente i butikken. I 1761 fik datteren Lucia ved giftermål med købmand Rudolf August Cramer i Flensborg (1736-62) således værdier for 5.156 mark 4 skilling. Der var et overdådigt udvalg af tekstiler, deriblandt kostbare udenlandske stoffer: fineste drejl, 1 bordduk med 12 damaskes servietter, 31 håndklæder, 19 sengelagner, 5 senge, deraf den bedste seng med edderdunsdyne, 1 himmelseng, 19 $\frac{3}{4}$ alen kostbare Brabanter kniplinger og 41 alen mere almindelige kniplinger, 18 manchetskjorter og 6 skjorter uden manchetter, nathuer, lommelærklæder, masser af forskelligt hør-, uld- og silkestof – også 14 alen lærred til to ligskjorter og bryllupsudstyr til henholdsvis to tjenestedrenge og piger var der tænkt på.

Møblerne omfattede bl.a. 26 stole med ryslæder, 4 træstole, 4 lænestole, 1 stort indlagt skab, 2 dragkister, theborde og indskudsborde samt 2 små og 2 store forgyldte spejle. Dertil alskens køkkentøj i messing, kobber, tin, blik og ler. Finere bordservice var der selvfølgelig en del af: 18 porcelænstallerkener, 30 hvide engelske porcelænstallerkener, 18 par kaffe- og 18 par thekopper, 6 par gule thekopper og forskellige skåle og andet bordtilbehør. Endelig var der mere kontante værdier, 200 stk. ducater lig 1.200 mark, 1 guldur til 120 mark, varer fra juveleren for 45 mark 8 skilling samt 6 sølvskeer. Dette fine udstyr blev senere fulgt op af tøj til Lucias børn. Adelheid Feddersen hjalp datteren med en ny dragkiste og en indlagt vugge fyldt med alskens udstyr af lagner, pudevær, kraver, skjorter, huer, bånd og meget andet børnetøj, en del fint udstyret med kniplinger¹¹.

I alt 10 børn kom som nævnt til verden i ægteskabet, men de 6 døde som små eller i ung alder. Det har måske været med til at styrke den stærke

På adressen Holm 7-9 i Flensborg ligger i dag stormagasinet Herties firkantede bygningskompleks. Ejendommens storhedstid ligger imidlertid før indretningen til stormagasin o. 1964. Dengang var der tale om to selvstændige bygninger på grunden. Her husedes efter 1852 regering og domstole, fra 1883 byens rådhus.

Indtil 1852 var husene domicil for to købmandsgårde. Set bagfra viste bygningerne de typiske træk i den flensborgske storkøbmandsgård forhus og udstrakte rækker af side- og baghuse. I Holm 7 ejendommen til højre – residerede Martin Feddersen og derefter sønnen Hans i årene 1737 til 1779. Städtisches Museum, Flensborg, foto o. 1906.

religiøsitet, som Adelheid bragte med fra barndomshjemmet. I den ånd opdrog hun også den ældste søn Hans. Han kom i skole og fik desuden privatundervisning, og det var naturligt, at faderen ønskede ham inddraget i forretningen – så meget mere som »førstemanden« Lorentz Jessen havde indrettet sin egen manufakturhandel i 1750 samtidig med giftermålet med fru Feddersens søster Maria født Loyt.

Så snart Hans var konfirmeret, blev han derfor sat i lære i familiefirmaet,

og uddannelsen blev lagt til rette med tanke på, at han en dag skulle overtage forretningen. Martin Feddersen tog sønnen med på de årlige indkøbs- og salgsrejser til messerne i Tyskland og Jylland. Efter nogle år rejste han også alene. Unge Hans blev opdraget som »juniorchef«, og han måtte love at sørge for firmaet til gavn for moderen og de yngre søskende, hvis Martin Feddersen skulle falde fra¹². På faderens ældre dage fik han vigtige hverv overdraget. I 1772 påtog han sig f.eks. at varetage sin afdøde morbroder Hans Iversen Loyts forretninger ved Viborg-omslaget¹¹.

To år senere blev det aktuelt at opfylde løfterne. Kommerceassessoren døde, og Hans overtog nu firmaet på sine egne, moderens og de yngre søskendes vegne.

Det kunne synes en ønskestilling. Men i modsætning til onkel Johann Gerhard blev købmandskabet ikke Hans Feddersens »hoved-temperament«. Det var i stedet landlivet, som trak, og det var kun af pligt, han fortsatte i chefstolen. Så snart moderen var død den 11. august 1779, gik han derfor i gang med at opløse firmaet. Huset på Holm 7 blev solgt til tekstilkøbmand Johann Braack. Varelager og løsøre blev solgt for 15.900 mark. Der blev truffet bestemmelser om de mange mellemværender med kreditorer og debitorer i hertugdømmerne og det meste af Danmark og Norge, og også skibsparterne blev gradvist afviklet. I sukkerraffinaderiet i Jørgensby beholdt han og broderen Martin foreløbig 1/10 part. En pæn arv blev børnene til del. Til hver af brødrene Hans og Martin Feddersen blev der en lod på knap 18.000 mark¹³.

De vakte i Flensborg

Hans Feddersen opgav storhandelen »af modvilje mod købmandskabet« – og trods nære slægtnings indstændige råd. Hvorfor? må vi uvilkårligt spørge. Svaret skal nok søges i det åndelige klima i Flensborg. Her herskede på én gang en udpræget materialisme og samtidig en følsom kristendom. Sidst i 1500-årene skrev en rejsende, at alle Flensborg-borgernes gøren og laden kun gik ud på at tjene penge¹⁴. Holberg beskrev i 1725 flensborgerne som en sparsommelig slægt, ivrig efter at samle, og påholdende med det indsamlede¹⁵. I Flensborg herskede mere end nogetsteds »esprit de commerce«, og luksus havde endnu ikke rigtig fundet indpas, mente Kommercekollegiets udsending Matthias Lunding i 1787¹⁶.

Dette gik imidlertid pænt i spand med både pietismen og senere herrnhuter-nes tanker, som bl.a. indebar mådehold, uvilje mod verdens fristelser og fornøjelser og en praktisk indstilling til tilværelsen. Samtidige penne prøvede at vise, at religion og handel ret forstået kunne befrugte hinanden. I 1766

kunne man læse i Flensburger Adresse Contours Nachrichten, at religionen var uundværlig for handelen, i modsætning til hvad man kunne tro i første øjekast. Religionen bød nemlig købmanden at undgå bedrag, at vælge »billige« priser, at være tjenstvillig og venlig, og følgen af en sådan religiøs betinget optræden ville være forøget tillid hos kunderne, større omsætning og gevinst i forretningen!¹⁷

Et tilsvarende billede af normerne blandt byens velstående købmænd i 1700-årene gav præsten Georg Wilhelm Valentiner i 1822 i sin bog »Chronik von Flensburg vom Jahr 1820«: »Af jordiske ting søgte og agtede man kun penge, og dem forstod man at erhverve ved flid og sparsommelighed, begunstiget af lykken. Byens egne unge og de som var sendt hertil, oftest fra landet, blev opdraget til at bede og arbejde; ... Man var barmhjertig og gjorde det gode mod andre. Man agtede kyskhed og var from. Man frygtede Gud og ærede hans bud. Man læste i Bibelen ...«¹⁸.

I de første årtier af 1700-årene blev pietismen en magtfuld faktor i byen, og den fandt støtte i nogle af byens rigeste købmandsfamilier. Vajsenhuset fra 1725 – i dag Flensborghus – er bevægelsens synligste resultat¹⁹.

Siden midten af 1730'erne var der også herrnhutisk vakte kredse i Flensborg, og fra 1755/56 oplevede man næsten en vækkelse. Agtede folk som tobaksfabrikant Johann Valentin Ritter, købmændene Peter Andreas Lorenzen, Jakob Lorenzen, Andreas Lorenzen, Jakob Bischoff, tobaksfabrikant Schmidt og urtekræmmer Franz von der Pahlen blev bevægelsens trofaste hjælpere, og hos Peter Andreas Lorenzen var der i årene 1763-99 indrettet en regulær forsamlingsaal. Fem rejseprædikanter fra Brødremenigheden havde i disse år bopæl i Flensborg²⁰. Herfra betjentes »societeterne« i den sydlige del af Slesvig indtil Ekernefærde/Kiel, Rendsborg, Frederiksstad og Bredsted, og de berejste Sundeved og Als. I 1789 talte det herrnhutiske samfund i Flensborg 53 voksne og 31 børn²¹.

I dette miljø har Hans Feddersen formentlig som ung modtaget afgørende påvirkninger. Barndomshjemmet har nok også spillet en rolle. Især moderen Adelheid lagde megen vægt på den religiøse opdragelse, og det har sikkert medvirket til at drage sønnen bort fra det ensidige forretningsliv. En anden impuls til at opgive forretningen kom fra en søsters giftermål. Søsteren Maria var gift med Thomas Julius Seyfert von der Merwede på Friedleben i Rodenæs sogn syd for Tønder. Den landlige egn vakte Hans' lyst til landlivet. Så da Kixbølgård i nærheden kom til salg, købte han gården med tilhørende 159 demat jord for 4.900 rdl. I 1781 flyttede han ind²². På den måde kom Hans Feddersen til en egn, som lige fra begyndelsen af 1700-årene havde givet grobund for først pietismen og senere brødremenighedens vækkelse.

Storkøbmanden var blevet landmand, og nu giftede han sig, med en råd-

mandsdatter fra Husum. Alvorlige stormfloder i 1792 fik dog Feddersen til at bryde op igen. 1794 flyttede han og konen Margrethe Sophie Carstens til sognefogedgården i Løjt Kloster. Det var en anselig gård, og prisen var også 6.000 rdl. Samtidig solgte han sin andel i sukkerraffinaderiet i Flensborg²². Flytningen til Løjt var en tilbagevenden til morfaderen, Hans Iversen Loyts fødesogn. Slægtstilknytningen har nok været med til at fremkalde Hans Feddersens beslutning om at flytte til Løjt. Som landmand tog Feddersen aktivt fat på gårdens drift – man fortalte senere, at han var den første i sognet, som forbedrede jorden ved at strø mergel¹¹.

Snart gik hans tanker dog andre veje. I Løjt oplevede han en religiøs krise, som for alvor styrkede forbindelsen til herrnhuterne, og det banede vej for ønsket om endelig at komme helt ud af alle forretninger. 1802 solgte han derfor det meste af Kixbølgård, og gården i Løjt Kloster overdrog han til svigersønnen Nis Hohlmann. Feddersen gik på aftægt – en meget rundelig aftægt i øvrigt. Årligt skulle han have 3 tdr. rug, 2 ½ tdr. malt, 3 tdr. boghvede, 3 skp. byggryn, 3 skp. byg, 12 pund humle, 2 skp. salt, 2 lispund hør, 6 lispund røget spæk, 6 lispund røget flæsk, 1 ½ lispund talg til lys, 5 lispund smør, 2 stige æg, 1 kande sødmælk daglig, 2 får på græs samt deres lam, 24 læs tørv, 1 favn brænde. 3 rdl. i lommepenge, fri vogn til kirke hver anden søndag og ligeledes fri transport til byen 12 gange om året. I haven skulle de nyde udbyttet af 2 æbletræer, desuden kål og grøntsager. Skulle de blive gamle og svage, var svigersønnen forpligtet til at stille dem en pige til rådighed²³. Hans Feddersen var altså godt sikret, efter landbosamfundets typiske normer. Var han forblevet i Flensborg, ville alderdomsforsørgelsen have formet sig noget anderledes.

Man må imidlertid ikke tro, at Feddersen levede et ganske asketisk liv uden denne verdens nydelser. Fra Andreas Christiansens store sukkerraffinaderi i Flensborg købte han sukker, melis, kandis og sirup, og i anledning af datterens bryllup i 1802 blev der købt godt ind: Hos vinhandler H.I.Loyt i Flensborg 4 flasker gammel rom og et helt anker af den bedste medoc vin. Fra klædehandlerne Hans Cordt Göttig i Flensborg og Andr. Andresen i Aabenraa kom et bredt udvalg af klæde, lærred, bånd, strømper, fiskeben og andet klædningstilbehør²⁴.

Da Feddersen havde overladt gården til svigersønnen og havde opgivet de fleste forretninger, kunne han hellige sig de åndelige sysler. Herefter blev han en ivrig støtte for det kirkelige vækkelsesarbejde, med nære kontakter til brødremenigheden.

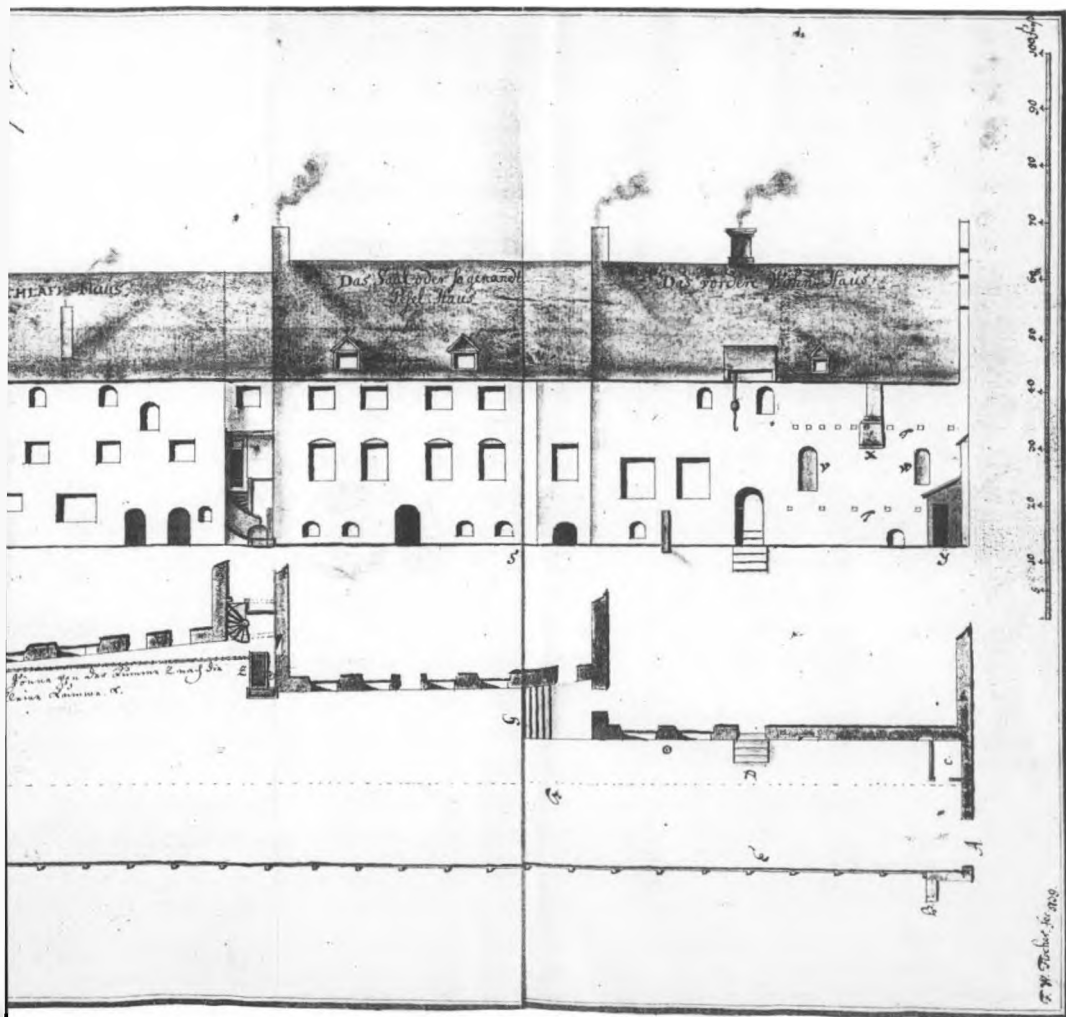
Brødremenighedskredse

I årtierne omkring år 1800 havde brødremenigheden sympatisører blandt ikke så få præster i Sønderjylland og på Fyn. Omkring dem trivedes et levende forsamlingsliv, og udsendinge fra brødremenigheden havde vide kontakter. I Vilstrup samlede Niels Jensen Windekilde og de to sønner Hans Nielsen Windekilde og Jens Peter Nielsen Windekilde fra o. 1780 til 1820'erne mange – op mod 80 – om møder i præstegården; de holdt bibeltimer og oprettede en bibelforening. Sidstnævnte var først præst i Fjelstrup 1799-1817 og virkede også her i herrnhutisk ånd. I Skærbæk kunne pastor Johs. Gjelstrup de første to årtier efter 1800 samle op mod 300 vakte til lignende forsamlinger²⁵. På Fyn hørte pastor Jens Frederik Boesen i Vigerslev (1788-1839) og Rasmus Balslev i Hårslev (1789-1840) til samme kreds. År 1800 gjorde de med de tyske bibel- og traktatselskaber som forbillede et fremstød for kirkelig fornyelse og vækkelse. De oprettede »Det danske Selskab til Udbredelse af Evangeliet og sand praktisk Kristendom«, også kaldet »det fynske Selskab til Udbredelse af Evangeliet«. Selskabet var en art præstekonvent med deltagelse af enkelte lægmænd. Det udgav tidsskriftet »Evangelisk Magazin for danske Sandhedselskere« og en lang række større og især mindre religiøse skrifter. Nogle få eksempler er nok til at karakterisere typen: »Børnebibel eller bibelske Sprog med korte Opmuntringer for Børn«, R. Balslevs »Betragtninger over Kristendommen«, K. Knudsens »En fattig Synders Følelser ved Jesu Opstandelse«, R. Balslevs »Opbyggelige Betragtninger for Syge«. Mange af skrifterne kostede blot få skilling. De blev solgt eller uddelt af selskabets medlemmer, gennem kolportører og de herrnhutiske udsendinge. Enkelte blev også oversat til tysk, og især toldkontrollør H. W. Hansen i Slesvig var flittig til at udbrede de tyske oversættelser. Selskabet fik hurtigt sit tyngedepunkt i Sønderjylland, hvor en række lægmænd sluttede sig til præstemedlemmerne²⁶. Den rige borgmester Carsten Richtsen i Tønder støttede hvert år kassen med 150 rdl., og mindre bidrag kom fra bl.a. Johannes Boisen i Tønder, rådmand Vieth og guldsmed Johann Adolph Møller i Haderslev og fabrikant V. Ritter i Flensborg²⁷.

Feddersen og vækkelsesarbejdet

Også Løjt sogn og Hans Feddersen kom med i arbejdet, og nogle breve i Feddersens arkiv gør det muligt at kaste lidt lys over livet i de vakte kredse²⁸. Det var især efter 1802, at der kom gang i arbejdet. Løjt søgte dette år en ny diakon. Pastor Andreas Matthiesen på Nordmarsch var kandidat – og Hans Feddersen var med til at bane vejen. Da valget var truffet, takkede Matthiesen

den 1. marts 1802 ægteparret Feddersen for venskab og kærlighed og bad om, at de ville foranstalte den nye præsts traditionelle introduktionsmåltid.

I de følgende år skabte Matthiesen et levende menighedsliv i Løjt. Han og søsteren holdt møder i præstegården, stiftede en herrnhutisk kreds og en bibelforening og vakte interesse for hedningemissionen, alt i kontakt med proherrnhutiske kredse i resten af Sønderjylland og på Fyn. »Det fynske selskab« fandt en god støtte i Matthiesen, og i selskabets regnskabsprotokol dukker herefter også Feddersen og andre gode Løjtjinger op blandt bidragyder-

ne, således Marcus Schmidt, Jesper Petersen og Jesper Eschelsen²⁷. Hos egnens rationalistiske præster, især provst Peter Paulsen i Aabenraa, var Matthiesen mindre populær.

Familien Feddersen deltog ivrigt i arbejdet som Matthiesens nære venner. Den 11. april 1806 var Feddersen til et af de mange aftenmøder i præstegården og hørte, at der fra Store Vi i Sydslesvig var bud efter den populære præst. Feddersen gik bekymret hjem, og den følgende morgen skrev han til Matthiesen for at holde ham tilbage bl.a.: »De er nu en gang sat her af Herren for at drive hans værk ... Herren giver i særlig grad nåde, kraft og Helligåndens bistand til Dem ... Ak, hvor mange sjæle – mange kendte, endnu flere ukendte – er ikke grebet deraf, hvor mange planter er ikke derved plantet i nåde på Herrens vinbjerg; de har brug for daglig pleje og opsyn for at kunne vokse i Guds nåde og i erkendelsen af Jesus Kristus. Vel må den himmelske vingårdsmand selv gøre det bedste, men han benytter også tjenere og lærere, som han sender ud og udruster for at lægge menneskene det dyrebare evangelium på hjerte og for at så det guddommelige ords sæd. Ak, hvis nu en sådan lærer og arbejder på Herrens vinbjerg rejser bort, så kan de sarte planter let visne igen ...«. Matthiesen burde også betænke, at »en sand evangelisk lærer er sjælden, især i denne egn« ... »hele kleresiet ville glæde sig og gøre Herrens værk til spot. Ak, måtte den kære frelser forbarme sig, og lade sit dyrebare ord blive hos os«.

Brevet gjorde sin virkning, og brødremenigheden bevarede en fast støtte i Løjt. I 1812 blev Matthiesen endda forfremmet til sognepræst.

Feddersens breve gør det også muligt at følge arbejdet i det fynsk-slesvigske selskab til evangeliets udbredelse. Han korresponderede med flere af selskabets medlemmer, bl.a. de to præstebrødre Windekilde i Vilstrup og Fjelstrup. Den 15. marts 1803 takker pastor Hans Windekilde i Vilstrup for tilsendte bøger og glæder sig over de engelske og tyske missionselskabers og brødremenighedens arbejde. Et lærd skrift om den kristne religions sandhed og en beretning fra det engelske missionselskab blev Feddersen bedt om at lade gå videre til Matthiesen.

Feddersen hjalp også med den gratis udbredelse af det fynsk-slesvigske selskabs publikationer. I 1806 sendte han en bunke småskrifter til pastor Andreas Thomsen i Sørup, og med den flittigste fordele af skrifterne – toldkontrollør H. W. Hansen i Slesvig – stod han i nær kontakt. Selskabet holdt hvert år generalforsamling hos et af medlemmerne, f.eks. i Skærbæk hos pastor Johs. Gjelstrup eller i Fjelstrup hos Jens Windekilde, og der blev udvekslet referater fra forsamlingerne.

Med årene tog Feddersens kræfter af, og han måtte melde afbud til en del af selskabets møder. Datteren døde i 1807, trøstet ved læsning af Balslevs

»Opbyggelige Betragtninger for Syge«. Hans egen aktionsradius blev mere og mere begrænset. Han fortsatte brevkontakten med »selskabet til evangeliets udbredelse« og udvekslede mødereferater med vennerne. I stigende grad samlede tankerne sig om sjælens frelse, indtil han endelig den 8. oktober 1813 nåede sit mål.

Et levnedsløb var slut – og det må kaldes lidt usædvanligt. Feddersen voksede op i storbyen Flensborgs handelselite, og selv ledede han indtil sit 41. år et af byens store handelsfirmaer. Lysten til denne branche var dog ikke stor, og så vidt vi kan se, blev han påvirket af den brødremenighedsmission, som dengang vandt bred genklang i Flensborgs købmandsmiljø. Om de nærmere omstændigheder ved vi imidlertid i dag ikke meget. Kilderne i brødreakivet i Herrnhut og delvis i Christiansfeld er ikke tilstrækkeligt udforsket. Men det står klart, at Feddersen opgav handelen – han blev landmand, og efter nogle år kappede han de sidste bånd til forretningsverdenen. I stedet blev han deltager i det pro-herrnhutiske missionsarbejde. Han deltog ivrigt i pastor Matthiesens forsamlinger i Løjt, korresponderede med medlemmerne af »Det danske Selskab til Udbredelse af Evangeliet og sand praktisk Kristendom« og var med til at udbrede selskabets skrifter.

Landmanden J. Thaysen i Mettenwarf i Rodenæs sogn, som forvaltede Feddersens ejendom i Kixbøl efter flytningen til Løjt, skrev i 1809 til sin gamle ven: »Du lever i din alderdom roligt og tilfreds og har som en kristen overstået de storme, som du mødte på din livsbane, fordi dyd og religion er dine tro vejvisere«²⁹. Dette er vist en ganske rammende karakteristik af Feddersens biografi. Sådan gik ånd og materie til slut op i en højere enhed hos et barn af det mammon-dyrkende Flensborg.

NOTER OG HENVISNINGER

1. LA Åb Løjt sogns kirkebog Ab 2.
2. Chr. Kiilsgaard: Rudkøbing. Topografi og bystyre bd. 2, 1955 s. 15, 71, 90, 266 og 289; bd. 3, 1970 s. 133.
O.H. Møller: Genealogische Tabellen von ... Peter Feddersen u. ... Lucia Süling. Flensburg 1774.
3. Personalialia des Herrn Peter Feddersen, manus. i LA Åb E. Juhlers privatarkiv 371/IX.
Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensburg 1550-1848, 1961 nr. 135 og 139.
4. Oplysninger om husenes ejerforhold i Flensburg byarkiv XII Hs 1091 Bd. 18.
5. Flensburg byarkiv A 222. – Uddrag af selvbiografien i Das Flensburger Schiffergelag in Vergangenheit und Gegenwart, 1979 s. 75f.
6. RA Kommercekollegiet, tyske sekretariat 355. (1748). Flensburg byarkiv A 307 Bd. 1 (kræmmerlister 1774ff).
7. Theodor Link: Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807 (1959).

8. E. Juhler: Præstesønnen fra Løjt der blev borgmester i Flensburg (SJy MSkr 1935-36 s. 198-201). – H. I. Loyts ligtale i LA Åb E. Juhlers privatarkiv 371/IX. – O. H. Møller: Genealogische Tabelle von Hans Iversen Loyt. Flensburg 1769. Flensburg byarkiv XII Hs. 651a, 17.
9. LASH Abt. 167 AR Flensburg 1746 II bilag 93 og 94 (formue- og næringskat 1744). – Flensburg byarkiv A 307 Bd. 1 (kræmmerlister). – Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensburg 1550-1848, 1961 nr. 165.
10. Dieter Pust: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg, 1975, s. 57-61.
11. Privateje, jvfr. E. Juhlers privatarkiv 371/IX.
12. Hans Feddersens biografi i LA Åb E. Juhlers privatarkiv 371/IX.
13. Skifteakter i LA Åb E. Juhlers privatarkiv 371/IX.
14. Flensburg bys historie 1, 1953 s. 193.
15. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966 s. 171.
16. Matthias Lundings rejsedagbog 1787, Kulturminde 3. rk. bd. 2, 1979 s. 54.
17. Flensburger Adresse Contours Nachrichten 1767 30. september.
18. G. W. Valentiner: Chronik von Flensburg vom Jahr 1820. Altona 1822 s. 191f.
19. H. F. Petersen: Der Pietismus in Flensburg. Aus Flensburgs Geschichte, 1963 s. 7-37.
20. J. Brodersen: Fra gamle dage, 1912 s. 486-507.
21. Brødreminighedens arkiv i Christiansfeld P.A.I.R.1.A.5 e, synodeberetning 1789, jvfr. Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Århundrede IV, 1967 s. 135.
22. som note 12.
23. LA Åb Retsbetjentarkiver Aabenraa amts bibog nr. 994 s. 658-661.
24. LA Åb E. Juhlers privatarkiv 371/IX regninger til Hans Feddersen.
25. A. Pontoppidan Thyssen: Dansk præste- og sognehistorie X Haderslev stift, 1977 s. 143f. Paul Nedergaard: En dansk præste- og sognehistorie. Sønderjylland I 1972 s. 223.
26. Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede III 1, 1964 s. 50-53. Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850, 1977 s. 62f.
27. Brødreminighedens arkiv i Christiansfeld P.A.II.R.14.2 a.
28. LA Åb E. Juhlers privatarkiv 371/IX. Alle breve er på tysk, her oversat.
29. Her oversat. Privateje, jvfr. note 11.

Christian Jørgensen – den første landsbydaguerreotypist i Slesvig og Holsten

af Uwe Steen

Daguerreotypiet er den tidligste form for fotografering. Den nye kunst dukkede første gang op i hertugdømmerne i 1841, og i de første år slog det nye kun rod i byerne. På landet fandt de første forsøg sted noget senere. Maler Christian Jørgensen indrettede et atelier i Snogbæk i 1854 – og han var formentlig den første »landsby-daguerreotypist« i hertugdømmerne. Lærer Uwe Steen fra Busdorf ved Slesvig fortæller her den spændende historie – på grundlag af Jørgensens helt enestående regnskabsbog.

Malermester Christian Jørgensen blev født den 25. juni 1811 i landsbyen Ragebøl i Dybbøl sogn. I 1848 købte han hus i Snogbæk i nabosognet Sottrup, og her virkede han i sit erhverv indtil 1858¹. Politisk var han dansk. Hyppigt købte han bøger, og han abonnerede på mindst tre aviser – »Dannevirke« og »Den danske Slesviger«² og desuden det satiriske blad »Corsaren«. Man må karakterisere ham som en belæst og velinformeret håndværker.

Den 25. november 1856 giftede han sig med den 28-årige Anna Maria, født Hansen. I sidste halvdel af året 1858 flyttede han til Varnæs, og her døde han den 10. december 1878.

Sådan lyder i nøgne omrids maler Christian Jørgensens biografi. Bag disse noget uspændende data gemmer der sig imidlertid en ret usædvanlig historie. Jørgensen var nemlig langt mere end maler – han var måske den første, som på landet i hertugdømmerne gjorde forsøg i daguerreotypiets dengang ret nye kunst. Beretningen herom kan gives takket være en lille regnskabsbog, som i dag findes i landsarkivet i Aabenraa.

Jørgensen førte sin udgiftsbog i perioden fra den 1. april 1848 og indtil den 31. juli 1858. Bogen indeholder også en samlet opgørelse over udgifter i årene 1848-55³. Alle udgifter fra en halv skilling og opefter fandt plads i bogen. Der er udgifter til tobak og lampeolie, bomuldsunderbukser og gamle vinduesrammer, vejledning om tryllekunster, bergamot- og citronessenser til punch og meget mere. Spredt i denne brogede blanding findes de notater, som interesserer os her. Det er notater, som viser, hvordan Jørgensen uddannede sig til daguerreotypist – som et bierhverv.

Udgiftsbogen er derfor en bemærkelsesværdig kilde til Danmarks, Slesvigs

og Holstens fotografihistorie. Bogen gør det for første gang muligt at følge en landsbyhåndværkers udvikling til »typist«. Om mange fotografer i 1840'erne og 1850'erne i hertugdømmerne ved man, hvornår de for første gang trådte frem for offentligheden med annoncer. Langt mindre derimod ved man om, hvornår de for første gang begyndte at beskæftige sig med det nye medium. Næsten intet ved man om, hvordan deres første eksperimenter forløb.

Således berettes om Rendsborg-maleren Louis Blanc (1806-1888) – måske den allerførste daguerreotypist i hertugdømmerne – at han allerede 1841 begyndte at fotografere og i alt fald fra 1843 rejste rundt i Slesvig og Holsten og fotograferede⁴. Men først i juni 1844 tilbød han daguerreotypi-portrætter gennem annoncer⁵. Endnu mere tålmodig med sine første annoncer var »opticus« Claus Claussen i Meldorf. I et brev meddeler han, at han begyndte at beskæftige sig med fotografiet i 1842. Men først i august 1846 bekendtgjorde han det i Husum, da han var undervejs med sit kamera⁷.

Noget lignende kan berettes om andre tidlige daguerreotypister. Mange havde en længere forberedelse bag sig, før de vovede at træde frem for offentligheden med acceptable præstationer. Dertil kommer, at det udelukkende var i byerne, de lærte at tage daguerreotypier. Der havde de hovedparten af deres indtjening, og kun sjældent søgte de ud på landet.

Det er derfor temmelig usandsynligt, at der omkring 1852, da Jørgensen begyndte at fotografere, allerede et eller andet sted i hertugdømmerne fandtes en landsbyhåndværker, som drev et daguerreotypi-atelier. I alt fald var der ingen inden for oplandet omkring Aabenraa, Flensborg og Sønderborg. Jørgensen var følgelig den første landsbyfotograf i denne egn, og sandsynligvis i både Slesvig og Holsten. Så meget højere må vi vurdere hans udgiftsbog som fothistorisk kilde.

De første eksperimenter

Hvornår Jørgensen besluttede at blive daguerreotypist kan ikke siges præcist – ej heller, hvornår han begyndte at tage »lysbilleder«. Men i alt fald ejede han det nødvendige udstyr, da han den 25. april 1852 begyndte at indføre sine udgifter mere udførligt i regnskabsheftet. I perioden april 1852 til november 1853 er der intet, som tyder på køb af kamera. Han må altså allerede have

I Christian Jørgensens regnskabshog kan man følge hans udvikling som daguerreotypist i årene 1852-58. Under 29. april 1853 nævnes bl.a. indkøb af et objektiv. Den 6. og 7. maj og 1. og 2. juni omtales besøg med indkøb og undervisning hos læremesteren, den kendte Flensborg-fotograf Christian Friedrich Brandt. Landsarkivet i Aabenraa, privatarkiv Acc.1073.

April 1853	Rejstas	475	12/1.
25.	fra Padn i Neovandla	2	4.
25	Rejning med Jøge Gørn 29 3/4, for Løbmand - 12h - Rabat - 38h	4	4
29.	Et Objektiv med Mikroskop i flædt 10ff 600k. 2 flædt 10ff, i flædt 2 1/2 1/8, et Blad Galvanisk 12ff -	15.	—
30	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	1.	12.
31	Mai 2 1/2. Hlum. Pavn 18ff, 2 Linn. 12ff -	1	14.
1. Juni	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	2.	—
6 og 7	Mai til flædt byg. 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Lønna 2 1/2 12ff, 1 Bl. Pavn. 18ff, 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 17 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 6 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	27.	8.
9	Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	34.	1.
14.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	8.	12.
15.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	1.	—
16.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	1.	—
19.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	2.	1.
20.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	6.	—
24.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	3.	—
28.	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	1.	6.
29	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	1.	1.
—	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	149.	8.
1 og 2	Juni til flædt byg. 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 til Lønna 24ff, 1 Bl. Pavn. 18ff, 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	9.	14.
19	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	2.	10.
6	2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2 Jøge 2 1/2	2.	—
		1058	16/1

ejet et apparat og have udført de første forsøg, da han den 30. april 1852 hos Christian Gartner hentede »noget til daguerreot.« (dvs. til kameraet). Udgiften var 1 mark 8 skilling. Tre dage senere, den 2. maj, skaffede han sig et blødtgarvet hjortelæderskind til at polere de forsøvede daguerreotypi-plader og en spritlampe. Med lampen varmede han sikkert kviksølvet, over hvis dampe fotografierne blev fremkaldt. Alligevel må vi antage, at han ikke er begyndt at daguerreotypere meget før april 1852.

For at kunne bedømme, hvorvidt Jørgensens indkøb hænger sammen med fotograferingen, er det nødvendigt at se kort på daguerreotypi-processen. Den forsøvede kobberplade, hvor billedet skulle indfanges, måtte gennemgå seks »operationer«⁸:

1. pladen renses og poleres
2. pladen gøres lysfølsom, idet den først behandles med jod og derefter gøres følsom med brom – eller klorforbindelser
3. pladen belyses
4. pladen fremkaldes over kviksølvdampe
5. billedet fikseres i en natronopløsning
6. billedet koloreres – om ønsket – og sættes bag glas.

I maj 1852 købte Jørgensen 4 lod (1 lod = ca. 15 gram) klorjod til brug for at gøre pladerne følsomme. Desuden erhvervede han flasker og stentøjsskåle i forskellig størrelse til sit mørkekammer. Det er muligt, at køb af tre ark metalguld og to ark sølvfolie til 4 mark 4 skilling og de gentagne bogkøb hos »Møllers kone« ligeledes hænger sammen med fotograferingen. Alt i alt må Jørgensen i sin første fase som daguerreotypist have forsøgt sig med mere eller mindre vellykkede optagelser. Tilsyneladende morede han sig ved forsøgene, trods den vanskelige fremstillingsproces.

På den anden side er det nok også gået op for ham, at det næppe ville være muligt at komme videre uden fagkyndig bistand, især når han havde til hensigt at tjene penge på daguerreotypierne. Vi må gå ud fra, at han har set sig om efter daguerreotypister, som kunne hjælpe med gode råd og vejledning. Bl.a. den usædvanligt dygtige Flensborg-fotograf Christian Friedrich Brandt⁹ er sikkert blevet ham anbefalet.

For Jørgensen stod det først på året 1853 fast, at han ville være daguerreotypist. Ikke blot udvidede han fra da af stadig sit mørkekammerudstyr med flere flasker, miksturglas og Gutta-Percha-skåle, men han var også fra slutningen af januar til slutningen af marts 1853 ofte på posten, sendte bl.a. breve til Flensborg og forberedte grundigt sin første rejse til fjordbyen angående daguerreotypiet. F.eks. noterede han den 25. februar og 12. marts 1853: »Post-

Det var meget skarpe og klare billeder, som kom fra Flensborg-fotografen Christian Friedrich Brandts atelier. Her et saltpapirfoto ca. 1856 | 57 af Peter Johannes Christian Kahl (1825-58). Han var født i Treja og blev forstkandidat 1853. Foto i Landesbibliothek Kiel.

gange til Silo 3 skilling¹⁰. Hvad Jørgensen foretog sig hos »opticus« Silo fremgår ikke af optegnelserne. Tilsyneladende var han dog ikke tilfreds med Silos tilbud, og han vendte sig til konkurrenten.

Forud for sin første Flensborg-rejse lod Jørgensen også sit hus bygge om. Sandsynligvis hang det sammen med fotograferingen, og han begyndte på den måde at indrette et mørkekammer og et atelier. Ved udgangen af april indtraf der nu fragt i Snogbæk fra kunsthandler Møller¹¹ i fjordbyen. Det drejede sig om et objektiv, seks $\frac{1}{8}$ plader (81 × 72 mm), klorguld og en flaske »guldvand« (sandsynligvis Fizeau-guldopløsning, hvormed man gav de sarte daguerreotypier en brunlig tone og derved gjorde dem væsentligt mere holdbare).

Den 29. april 1853 deltog Jørgensen i en begravelse, med en udgift på 1 mark 13 skilling. Den 3. maj købte han tre knive, og rejste så den 6. maj med skipper Hansen to dage til Flensborg for at købe stort ind af fotoartikler. Hos boghandler Butnuh betalte han for en bog 5 mark. Hos Møller for daguerreotypi-portræt-rammer (selv betegnede han dem som »indfatninger«), 12 daguerreotypi-plader og bly 9 mark 9 skilling. Brandt fik 10 mark for brom, bromkalk og en alen fløj.

Uddannelse i Flensborg

To andre poster var bemærkelsesværdige. Tilsyneladende havde Jørgensen ved de første forsøg eksperimenteret med dyre nye plader, og derpå klagede hos eksperten i Flensborg over de mislykkede og også ret dyre forsøg. Brandt som erfaren fotograf har da nok foreslået, at han til eksperimenterne i stedet skulle benytte »gamle« plader, som var blevet fejlbelyst. Det var dengang almindeligt at sælge sådanne plader billigt til fornyet anvendelse. De galvaniske plader kunne modstå afpudsning af mindst to fikseringer¹² og kunne derefter uden videre benyttes til forsøg. Jørgensen slog til og tog 1¾ pund (!) af denne vare med til Snogbæk. For daguerreotypi-undervisning fik Brandt desuden 1 mark 5 skilling. I alt kostede rejsen malermesteren 27½ mark, incl. over 13% i biomkostninger.

Jørgensen var blevet grebet af det nye medium. Kun fire uger senere, den 1. og 2. juni 1853, opholdt han sig igen i Flensborg. Denne gang købte han hos Brandt for 3 mark 2 skilling et komplet udstyr til jodbehandling, bestående af en »had« jod, to kasser og det dertil nødvendige matslebne spejlglas. Desuden fik han yderligere undervisning. Jørgensen syntes sikkert om Brandts undervisningsform, for den kommende landsby-daguerreotypist betalte 2½ mark og 1 skilling i drikkepenge for undervisningen. Det sidste noterede Jørgensen udtrykkeligt.

I sidste halvår 1853 var malermesteren derefter påfaldende sjældent på posten, men begyndte på den anden side målrettet at sammenkøbe materialer til sit atelier – selv kaldte han det »glashuset«. F.eks. betalte han 5 mark 12 skilling for gamle vinduer. To stammede fra Sottrup kirke, resten fra skolen. Glarmester Boisen fik umiddelbart derefter 15 mark for ti vinduer med glas, af hvilke han så byggede atelieret. I september erhvervede Jørgensen hertil fem gipsfigurer og nogle billeder (evt. kulisser) til atelieret. 18. og 19. oktober drog han for tredje gang til Flensborg, denne gang bl.a. for at købe farveprøver. Han undlod heller ikke at se ind hos Brandt og medtog på kredit mindst to kameraer til en værdi af 50 mark 10 skilling. Beløbet overviste han den 13. november med posten. Resten af året 1853 skete der næppe noget særligt med hensyn til daguerreotypiet hos Jørgensen. Han købte billedglas til otte optagelser og indkøbte yderligere gamle vinduesrammer billigt. Den 26. december »fejrede« han med et krus brændevin, og ved årets udgang var han på auktion i Sønderborg. Desværre lykkedes det ham ikke at få hammerslag på noget – blot en skilling til fortæring blev indført i regnskabsbogen. Jørgensens årsregnskab 1853 balancerede med 1960 mark¹³. – Det er i øvrigt den eneste gang, vi erfarer noget om hans indtægter.

Men anden fase i hans uddannelse var endnu ikke slut. Fra 9.-14. januar

1854 rejste han for fjerde gang til Flensborg, og denne gang blev han der længere end sædvanligt. I forskellige forretninger købte han 100 messingøskener til ophængning af daguerreotypier, en lille tang, to flakoner klorguld – og der blev også penge til håarklipning for 3 skilling. Hos Møller dækkede han sig ind med tre dusin $\frac{1}{4}$ (108 × 81 mm) og $\frac{1}{6}$ plader, rammer (indfatninger), seks dusin guldbortor, 50 blad papir til bagklædning på daguerreotypierne og $\frac{1}{4}$ pund pudsebomuld. Også Brandt beærede han med et besøg. Hos ham købte han denne gang kun fire plader og tre rammer, dertil en pudseblok til $\frac{1}{4}$ plader, bromkalk og jod. Atter blev han undervist og denne gang tilsyneladende indviet i atelier-daguerreotypiets »højere« hemmeligheder; thi Brandt tog sig ganske godt betalt for denne undervisning – 15 mark. Flensborg-rejsen kostede Snogbæk-malermesteren i alt 87 mark $13\frac{1}{2}$ skilling. Deri er indbefattet ret betydelige biomkostninger på næsten 16%.

Atelier i Snogbæk

Jørgensen var nu godt forberedt både i teori og praksis. Han rådede over de nødvendige materialer og kemikalier og var kommet et væsentligt skridt nærmere den planlagte åbning af sit atelier. Nu fremskyndede han den med kraft. I begyndelsen af marts udbedrede murer Johann Johannsen i fem dage »glashuset«. Betalingen var 8 skilling om dagen – i alt 2 mark 8 skilling. Samtidig modtog Jørgensen flere pakkeforsendelser fra Flensborg – således den 3. marts en pakke med fiksernatron, klorguld og to kander destilleret vand. Kort derefter, den 7. marts, supplerede han lageret med endnu 50 glas til $\frac{1}{6}$ plader og fik desuden fra Møller plader og rammer til en værdi af 48 mark 14 skilling. En tid senere købte han endnu tre billeder med lakerede rammer, måske til pynt i atelieret. I slutningen af marts var der problemer med »glashuset« – glarmester Boisen udbedrede dem for 1 mark 8 skilling. Desuden fik han en hovedstøtte fremstillet hos smed Christian Gartner. Den var nødvendig, for at portrætterne ikke skulle blive ødelagt som følge af den relativt lange belysningstid på flere sekunder. Endelig kom der fra Flensborg endnu en

---

Daguerreotyp = Portraiter
afstaged meget billigt af
Christian Jørgensen,
Maler i Snogbæk.

Maler Christian Jørgensen bekendtgjorde åbningen af sit atelier med denne annonce den 22., 24. og 27. juni 1854 i Den danske Slesviger.

sending kviksølv og klorguld. Langt om længe kunne Jørgensen ved slutningen af april eller først i maj 1854 åbne sit daguerreotypi-atelier i Snogbæk. Dermed havde han afsluttet anden fase af uddannelsen til landsbyfotograf – som bierhverv.

Men på ét punkt blev han skuffet. Forventningen om at tjene investeringerne hurtigt ind igen gik tilsyneladende ikke i opfyldelse, selv om forretningen i første omgang gik blændende godt. For at kunne tilfredsstille den første efterspørgsel fik han i begyndelsen af juni og i juli sendt endnu ca. 60 $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{6}$ -plader og rammer fra Møller. Udgiften var 66 mark 2 skilling.

Åbningen af Jørgensens atelier i Snogbæk imødekom landbefolkningens behov. Indtil da havde folk måttet tage til Aabenraa, Sønderborg eller Flensborg, hvis de ville »tages af«. Det var besværligt og kostbart og krævede en, måske to dages rejse. I de tre byer havde der været bosiddende fotografer i flere år, i Aabenraa siden 1845 og i Sønderborg siden 1848¹⁴. I Flensborg var i alt otte fotografer virksomme i disse år¹⁵.

Jørgensen bekendtgjorde åbningen af sit atelier med nogen forsinkelse den 22., 24. og 27. juni 1854. Det skete i ligelydende annoncer i »Den danske Slesviger«. Meddelelsen var en lille sensation for egnen. Annoncerne kostede ham 1 mark, som han først betalte i september i forbindelse med en rejse til Sønderborg. Der købte han endvidere 100 billedøskener af stål, og han betalte en kunstner 4 mark 13 $\frac{1}{2}$ skilling for tre silhouetter.

Der var gået to og et halvt år, fra han begyndte på fotograferingen, og indtil den første annonce fremkom. Som almindelig maler måtte han temmelig ofte rejse omkring. Alligevel er det påfaldende, at hans rejseaktivitet tog til fra 1854. I udgiftsbogen er fra da af noteret mere hyppige rejser til Sønderborg,

Daguerreotyp: Portraiter

aftages i ethvert Veirlig, om Vinteren dog helst i klart Veir. For det Første til følgende Priser: for 1 Person 1 Rd. 4 ŷ — 2 Rd. 2 ŷ . 2 Personer paa et Billede 2 ŷ mere, en heel Familie paa et Billede 3 Rd. Naar mere tages af samme Slags, noget billigere. Om Løverdagen vil jeg være bedst at træffe hjemme.

Christian Jørgensen,
Maler i Snobæk.

Det eneste kendte daguerreotypi fra Christian Jørgensens hånd er dette billede, måske fra 1850'erne. Det sidder endnu i den originale indfatning. Desværre er personerne uidentificerede. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Broager og Gråsten. Sandsynligvis har han fremstillet daguerreotypier, når han deltog i brylluper, årsmarkeder og ringriderforanstaltninger dér. En tredages rejse til Als fra den 21. til den 23. december 1854 kan også have haft forbindelse med fotograferingen.*

Alligevel må vi gå ud fra, at han overvejende optog billeder i sit atelier og kun lejlighedsvis virkede som omrejsende daguerreotypist. I 1854 er det ligeledes påfaldende, at han var mere beskæftiget med at indrette sit »glashus« og med at fotografere end med at varetage sit egentlige erhverv.

Sammenlignet med 1853 reduceredes hans samlede udgifter med næsten 20% (1853: 1960 mark – 1854: 1596 mark). Investeringerne i farver o.lign. gik endnu mere tilbage – næsten 32% (1853: 828 mark – 1854: 566 mark). Derimod kulminerede udgifterne til daguerreotypiet med 274 mark, en relativt høj sum, når man betænker, at en håndværkssvend på den tid i gennemsnit på årsbasis tjente 300 mark. I 1855 ændrede billedet sig igen. Jørgensen havde igen større

* Se her også Andreas Andresens beretning s. 110f i denne årbog, om en fotograf's besøg i Skelde o. 1858.

Tabel 1. Jørgensens samlede udgifter samt udgifter til farver, husholdning og daguerreotypi 1851-55 i mark¹⁶

	1851	1852	1853	1854	1855
Udgifter i alt	1158	1460	1960	1596 ¹⁷	1692
Udgifter til farver	636	987	828	566	957
Udgifter til husholdning	215	286	354	332	309
Udgifter til daguerreotypi		42	157	235 ¹⁸	129
Andre udgifter	307	145	621	462	297

udgifter (1855: 1692 mark), han øgede udgifterne til håndværket betydeligt (fra 566 til 957 mark) og reducerede derimod udgifterne til fotograferingen til ca. 129 mark.

Hvor mange plader han belyste i 1854 kan ikke angives, da han ikke altid angav antallet. Derimod kender vi hans udgifter. Maksimalt har han afsat mellem 150 og 180 daguerreotypier i 1854.

Fra 1855 tog Jørgensen sig igen mere af sit håndværk, men forsømte dog ikke fotograferingen. To gange, i begyndelsen af januar og slutningen af september 1855, kørte han til Flensborg og begyndte at interessere sig for en anden fotografisk metode – kalotypien¹⁹. Således skaffede han sig i marts 1855 sølvnitrat fra Flensborg, hvormed han kunne gøre papiret følsomt. Og da Jørgensen den 25.-26. september 1855 sejlede med skipper Hansen til Flensborg, benyttede han lejligheden til at blive fortrolig med endnu en fotografisk opfindelse – den såkaldte nascolodium-procedure²⁰. Han købte sølvnitrat, og desuden også en lille portion kolloidium. Det viser, at han havde til hensigt at eksperimentere med den nye proces.

Endvidere købte han ½ pund kviksølv og forskellige plader med hjem, et tegn på, at han endnu benyttede den tilvante daguerreotypi-metode. Men samtidig lod han altså heller ikke fornyelser upåagtet.

Efter 1855 blev Flensborg-rejserne mere sjældne. I stedet bestilte han fotokemikalier og materialer per post – og modtog i almindelighed varen 10-14 dage efter bestillingen. Somme tider betalte han forud (f.eks. 21. juli 1855), ellers overviste han beløbene med posten.

I marts 1855 lod han indrykke en annonce i »Den danske Slesviger«. Det er den eneste som kendes, og her anbefalede han sig med daguerreotypi-portrætter. Annoncen kostede 1 rigsdaler 16 skilling, som han betalte den 16. august 1855.

Efter alt at dømme var afsætningen imidlertid på dette tidspunkt gået tilbage. Jørgensens priser lå ikke nederst på skalaen²¹, og konkurrenterne i byerne benyttede mere moderne metoder. De arbejdede billigere, hurtigere og bedre.

Jørgensen fortsatte som fotograf ind i 1870'erne. Ifølge en sikker overlevering er han mester for dette billede af Varnæs-deggen Christian Nielsen Gammelgaard (1805-90) og hans kone Anne Marie f. Thøjsen (1815-86) med deres to sønner Andreas Christiansen Gammelgaard (1843-70) (t.h.) og Niels Christiansen Gammelgaard (1840-1913) (t.v.). Billedet må være fra sidst i 1860'erne. Degnen blev dannebrogsmænd i 1853. Billedet står positivt på glaspladen. Historiske Samlinger, Aabenraa.

I alt har han i 1855 højst fremstillet 100 daguerreotypi-portrætter – i udgiftshæftet omtales 72 købte plader. Året efter var interessen for fotografiet så vidt vi kan se kølnet betydeligt. Kun nogle få gange bestilte han fotokemikalier – Fizeau-guldopløsning (?) og fiksernatron – og tre dusin indfatninger« hos Brandt og Møller. For 3 rigsdaler 2 mark – en ret høj sum – lod han objektivglassene i sit daguerreotypi-apparat efterslibe. Derimod ses ikke, at han har købt plader i 1856.

Forretningen lukkes

Den 25. november 1856 holdt Jørgensen bryllup, og han fik andet at tage sig til. Nu svandt interessen for fotograferingen helt ind. Kun én gang – i 1857 – bestilte han fire dusin $\frac{1}{6}$ plader af mærket »Prima«. På dette tidspunkt gjaldt

Tabel 2. *Jørgensens udgifter til daguerreotypiet i mark*

	1852	1853	1854	1855	1856	1852-56
<i>Udgifter i alt</i>	42	157	235	129 ¹⁸	28	592
deraf til Brandt		66	36		0	103
til Møller		57	148	68	14	289
- til andre i Flensborg	3		15	6	12	39
- til handlende og håndværkere i omegnen	38	33	34	53	0	160

daguerreotypiet allerede for teknisk forældet. Vi må antage, at Jørgensen kun har fremstillet daguerreotyper en gang imellem og vel mere for at gøre en en tjeneste end for at tjene penge. Fra maj 1857 og indtil regnskabsbogen slutter den 31. juli 1858 er der derfor praktisk talt ingen notater, som har med fotograferingen at gøre. Således endte den engagerede landsbyhåndværkers udflugt til daguerreotypi-kunsten.

I årene 1852-56 udgjorde Jørgensens samlede udgifter til fotografiet mindst 592 mark 3 skilling¹⁸. Af dette beløb faldt 431 mark 8 skilling (73%) i Flens-

Her er Christian Andresen Gammelgaard (1866-1930), degn i Stubbæk 1894-1930, fotograferet i Varnæs som 4 årig o. 1870, sikkert af maler Jørgensen. Positivbillede på glasplade. Historiske Samlinger, Aabenraa.

borg. Den største del, 289 mark (=67%), fik kunsthandler Møller, Brandt derimod kun 103 mark 4 skilling (=24%)²². For 39 mark 4 skilling kender vi ikke modtageren. Restsummen på 160 mark 11 skilling tilfaldt håndværkere og handlende i Jørgensens nærmere omgivelser. Det er påfaldende, at Brandt især leverede fotokemikalier og apparater, kunsthandleren leverede plader, rammer og objektiver. I alt købte Jørgensen næsten alle de fotografiske artikler i Flensborg²³. Mindre specielle artikler såsom flasker, glas i alle størrelser, skåle, krukker osv. i Sønderborg eller i omegnen²⁴. Særlige arbejder, således bygningen af atelieret, en trækasse til ¼ plader, en hovedstøtte osv., lod han som vi har set udføre hos landhåndværkere i omegnen. I alt havde Jørgensen fra 1852 til 1856 mindst 27 gange direkte eller indirekte forbindelse til Flensborg, det være sig, at han rejste derhen eller bestilte varer per brev, eller at han sendte penge eller lod en god bekendt besørge et indkøb. Kun fire af de 27 Flensborg-kontakter havde ikke direkte noget at gøre med fotograferingen. Syv gange rejste han med skib eller dagvogn, fra maj 1853 til januar 1854 fire gange, derpå efter et års pause, fra januar til september 1855, endnu tre gange. Men sandsynligvis har han været der mindst én gang, før de detaljerede regnskabsnotitser begynder den 25. april 1852, bl.a. for at købe et kamera og fotokemikalier. Hovedparten af ordrerne afviklede han per post. Påfaldende er det, at han ikke kunne eller ville købe fotoartikler eller kemikalier i den nærmeste by Sønderborg, skønt der allerede boede en daguerreotypist dér.

Sammenfatning

Vi har nu fulgt Jørgensens karriere som daguerreotypist. Den ikke uformuende håndværker begyndte at beskæftige sig med denne ret nye kunst i 1852. Tidspunktet var gunstigt valgt. Det var igen økonomisk gode tider i hertugdømmerne efter de politisk vanskelige krigsår fra 1848 til 1851. På landet fandtes der dengang næppe daguerreotypister. Landboerne måtte rejse til byerne, hvis de ville fotograferes – med mindre de var så heldige, at en daguerreotypist kom på gennemrejse med sit kamera. Og det skete sjældent. At rejse til byen var besværligt og dyrt. Det betød, at Jørgensen havde fundet et udækket behov. Derfor påtog han sig mange rejser og udgifter, for at gennemføre uddannelsen til daguerreotypist. En tid lang eksperimenterede han med et ganske beskedent udstyr. Senere indså han, at det var nødvendigt med fagkyndig hjælp, hvis han ville tjene penge i faget. Uddannelsen fik han hos Flensborgs førende daguerreotypist Friedrich Brandt. I Flensborg skaffede han sig også alle remedier til sin virksomhed. Efter mere end to års forberedelse åbnede han sit atelier i Snogbæk i maj 1854. Her foregik de fleste optagelser.

Varnæs-degnens to sønner Niels og Andreas Gammelgaard fotograferet o. 1860, sikkert af maler Jørgensen. Positivbillede på glasplade. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Desuden rejste han formentlig rundt med sit kamera i omegnen til årsmarkeder, bryllupper, ringridninger o.lign.

Efter alt at dømme var det økonomiske udbytte dog ringe. I de tre år, 1854-56, hvor han i første række virkede som daguerreotypist, kunne han næppe afsætte mere end 300 optagelser. Konkurrenterne i byerne var ham overlegne, og lidt efter lidt fandt han det sikkert for besværligt og dyrt at fremskaffe de nødvendige kemikalier og artikler. I sine landlige omgivelser kunne han ikke slå igennem som daguerreotypist. Og der skete hele tiden fornyelser inden for branchen. Fra 1856 svandt virksomheden derfor gradvist ind.

Alligevel er det værd at drage ham frem af glemslen i dag. Christian Jørgensen var nemlig efter alt at dømme den første, der forsøgte sig i hertugdømmerne som daguerreotypist på landet.

NOTER OG HENVISNINGER

Artiklen gengives her i oversættelse (ved Lars N.Henningsen) og let forkortet. Den fuldstændige, tysksprogede udgave findes i Nordelbingen bd. 59, 1990.

1. Christian Jørgensens regnskabsbog findes i Landsarkivet i Aabenraa, Privatarkiv Acc. 1073. Heftet er ikke pagineret. Hvor andet ikke er angivet, er regnskabsbogen kilde til oplysningerne i det følgende.
2. LA Åb, Privatarkiv Acc. 1073, 1854 29.9. Jørgensen taler om »Sønderb. Blad«.
3. LA Åb, Privatarkiv Acc. 1073. Notaterne fra 1.4.1848 til 24.4.1852 er ikke dateret. Dette er derimod tilfældet fra 25.4.1852 til 31.7.1858.
4. Itzehoer Wochenblatt 21.7.1843.
5. Kieler Wochenblatt 12.6.1844.
6. Die Heimat 1957 s. 262f.
7. Husumer Wochenblatt 21.8.1846.
8. Hermann Krone: Die für alle Zeit vom praktischem Wert bleibenden photographischen Urmethode, genoptryk VE B Fotokinoverlag Leipzig u. år. s. 9-34.
9. Vedr. Christian Friedrich Brandt (1823-91) se Uwe Steen: Friedrich Brandt. Ein Pionier der Photographie in Schleswig-Holstein. Schriften der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek bd. 10, Heide in Holstein 1989.
samme: Friedrich Brandt und die Anfänge der Fotografie in Schleswig-Holstein. Grenzfriedenshefte 1989 s. 191-198.
10. Angelo Andrea Sillo (senere kaldte han sig Silo) blev født 1.10.1802 i Lemma, provinsen Como i Lombardiet. Før 1845 kom han som omrejsende »opticus« til Flensborg og slog sig ned dér. Som handlende var han kendt overalt i hertugdømmerne og tilbød blandt andet mange af de dengang almindelige optiske artikler, således Camerae obscurae, – lucidae, panoramaglas, tilbehør til daguerreotypiapparater m.m. Måske solgte han også fotokemikalier. Han døde 30.12.1879 i Flensborg.
11. Johann Heinrich Möller (f. 1798/99 Husum, d. 1863 Flensborg) var handlende i Flensborg fra 1821. Han havde en kunst- og papirhandel og et stentrykkeri og boede Holm 525. Fra 1852 handlede han med optiske artikler og fotokemikalier, jvfr. annonce i Flensburger Zeitung 10.11.1852. Möller og Brandt var først konkurrenter, senere arbejdede de sammen.
12. Hermann Krone, anf. arb.
13. LA Åb, Privatarkiv Acc. 1073, 1853 31.12.
Udgifter: 1960 mark 12 skilling
Indtægter: 1960 mark 12 skilling.
14. I Aabenraa var det guld- og sølvarbejder og daguerreotypist Mathias Lorenz Meyer (f. 1794 Tønder, d. 1864 Aabenraa) fra 1845 (Apenrader Wochenblatt 22.10.1845).
I Sønderborg var det Johann Ludwig Stöckler (f. 1826 Sønderborg, d. 1898 Sønderborg), fra o. 1849 (Den danske Slesviger 3.10.1849).
15. 1. Frisør og daguerreotypist Eduard Theodor Adersen, fra o. 1849.
2. tandlæge Johann Christian Friedrich Besser (1803-65) fra o. 1843.
3. bogbinder og fotograf Christian Friedrich Brandt (1823-91), fra 1852.
4. økonom og daguerreotypist Heinrich Rudolph Hess (1813-69) 1849.
5. maler og daguerreotypist Mathias Kriegsmann (1808-96) fra 1852.
6. kommis og daguerreotypist Christian Frederik Mathiasen (1823/24-) 1849.
7. gravør og daguerreotypist Claus Schuldtz (1802/03-) fra 1846.
8. skuespiller og daguerreotypist Johann Friedrich Theodor Stein (1824-), o., 1851.
16. LA Åb, Privatarkiv Acc. 1073, vedlagt side.
17. 1. april 1854 indførtes møntreform i Danmark. Indtil 31.7.1854 noterede Jørgensen i mark kurant, fra 1.8.1854 i rigsmønt. Beløbene 1854 og 1855 er omregnet i mark kurant.
18. Excl. udgifter for udbygning af atelieret på 38 mark 8 skilling.

19. Museum Folkwang Essen (udg.): Verfahren der Fotografie (1989) s. 58.
Senere blev kalotypierne kaldt talbotypier.
20. Præsenteret 1851 af englænderen Frederick Scott Archer. Typen blev kaldt ambrotypi. Slog fra 1855 mere og mere igennem i Slesvig og Holsten.
21. F.eks. tog Th.J.Bloch (Rendsburger Wochenblatt 21.3.1855) 1 Rd. og mere for et daguerreotypi; Adolph Brachlow (Meldorfer Wochenblatt 14.1.1854) 4 mark = $\frac{2}{3}$ Rd. for et enkeltpersons-daguerreotypi.
22. Excl. 18 mark 18 skilling for daguerreotypiundervisning.
23. Alkohol, messing-billedøskener, brom, bromkalk, klorbromkalk, klorguld, daguerreotypi-apparater, glasplade til en jodereindretning, guldborter, guldvand, jod, joderekasse, kolloodium, metalguld og - sølv i ark, natron, objektiver, objektivglas - slibepapir, plader i forskellige størrelser, polereolie, pudsebomuld, pudseklods, kviksølv, rammer (indfatninger), fløj, sølvnitrat, destilleret vand.
24. Billedglas, billedrammer, stål-billedøskener, blomsterpotter, flasker, gaze til jalousier, gipsfigurer, glas, guttapercha-skåle, trækasse til $\frac{1}{4}$ plader, hovedstøtte, kulisser til atelier, skindtørklæde, miksturglas, polerepulver, rammer til elegante jalousier, skåle, sprit, spritlampe, stentøjsskåle, vitriol.

Omkring en fæstnings fald

A. F. Tscherning og planerne om en undsætningsekspedition til Rendsborg 1848

Af *Hans Neerbek*

Tidligt om morgenen den 24. marts 1848 blev fæstningen Rendsborg overrumplet af prinsen af Nør og hans slesvig-holstenske allierede. Det danske militær var uforberedt, selv om der længe havde været optræk til uro, og der havde været planer om en undsætning af Rendsborg kort forinden. Fhv. studielektor Hans Neerbek har undersøgt historien om, hvorfor undsætningen blev opgivet og spørger, hvordan det ville være gået, hvis Rendsborg havde fået den besætning, som først var besluttet.

Uro i februar

Året 1848 var lige fra begyndelsen en urolig periode både for Danmark og Europa.

Den danske konge Christian 8.'s mål havde i de foregående år været at bevare helstaten, dvs. Danmark, Slesvig og Holsten, og det havde politisk bragt ham ind på en siksakkurs over for hertugdømmerne, hvor også familieforhold kom til at spille ind – i fire år havde hans svoger, prinsen af Nør været general og statholder i hertugdømmerne – indtil han i protest gik af, fordi han ligesom sin ældre bror, hertugen af Augustenborg, indædt gik ind for Slesvig-Holstens uafhængighed og uadskillelighed.

Men i selve kongeriget voksede stemningen for et Ejderdanmark, dvs. Danmark og Slesvig nøjere forbundet og samtidig ønsket om en fri forfatning. Det var disse problemer Frederik 7. havde arvet, da hans far døde den 29. januar.

Samtidig var overalt i Europa borgernes selvstændighedsfølelse vokset stærkt, og dermed var der opstået et stigende krav om medbestemmelse i landenes styreform.

I slutningen af februar havde Paris' befolkning vendt sig mod »borgerkongen«, som gik af og siden rejste bort.

Men endnu sad i Kongens Kiøbenhavn de gamle gehejmestatsministre og styrede i statsrådet under devisen »Vi alene vide«.

Allerede i begyndelsen af marts var en lille inderkreds klar over, at en krig var forestående. »Den virkelige fare«, skrev afdanket artillerikaptajn Tscherning d. 8. marts 1848 i »Fædrelandet«, »kommer mod syd, fra hertugdømmerne«,¹ og det havde han en særlig grund til at vide. For nede i det

sønderjyske sad oberst Chr. Rømeling. Han havde som 27 årig i 1813 været med i slaget ved Sehested, han havde været ansat under prinsen af Nør, da denne var kommanderende general, og gennem de seneste år var han blevet mere og mere besat af en tvangstanke: »Når slesvigholstenerne gør oprør, så indtager de først fæstningen Rendsborg«.²

I brev efter brev til generaladjudanten C. Ewald, der havde den gamle konges øre, havde han bønfuldt om 5000 mand danske tropper til at besætte Rendsborg. Hans overordnede, general v. Lützwow, havde endda sagt, at prinsen af Nør blot behøvede at møde op i egen person for at tage fæstningen med dens ammunitions- og våbenbeholdninger og landets hovedkasse. Ganske vist mente Rømeling, at det var noget overdrevet, men man kunne jo aldrig vide?

Han syntes indtil nu at have råbt i ørkenen uden at få svar. Men munden på den, han henvendte sig til, var ikke lukket. Krigsmænd som Tscherning – krigsminister fra d. 22. marts – kendte godt nok ad omveje Rømelings tanker.³

...

Scenen er sen aften kort før midten af måneden på grosserer Suhrs kontor i København, hvor venen Tscherning er til stede. Etatsråd Bang, som har

Oberst A.F. Tscherning (1795-1874), krigsminister i 1848, fotograferet af M. Unna, Strieglers atelier i København. Fotografi i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

mere end et ben indenfor i regeringskredse, kan berette, at »man«, dvs. generaladjutant Schøller, mener, der vil gå mindst 6 uger for at få sendt nogle tusinde mand til hertugdømmerne.

Tscherning: »Hvis man ville give mig fuldmagt, vil jeg indestå for, at der i løbet af få dage ville være et par tusinde mand bragt til Kiel og Rendsborg«.

Bang: »Vogt Dem, at De ikke bliver sat på prøve!«⁴

Møderne i Rendsborg og København

Op så springer stikflammer fra februarrevolutionens store bål i Paris ud over det ganske fastland. Den 18. marts er en lille gnist nået op til Rendsborg.

Slesvig-holstenerne får indkaldt til et ulovligt- »forenet« stændermøde, hvor man vedtager at sende en deputation til kongen i København med krav om fællesforfatning med mere.⁵

Men hvis det ulmede i den værtshussal, hvor stændermedlemmer holdt til, så slog der formelig luer i vejret i det nærliggende skuespilhus. Her er studenter, soldater og andet godtfolk mødt op, og man vedtager det ene krav efter det andet; under særlig jubel, at Rendsborg skal gøres til en tysk forbundsfæstning!⁶

Endnu er de to hovedaktører, de augustenburgske brødre, ikke trådt åbent frem på scenen. Men prinsen af Nør sender allerede dagen efter den danske konge et brev, hvor han nærmest forlanger at blive udnævnt til general og statholder i hertugdømmerne (igen), og straks efter får han besøg af sin ældre bror, som hemmeligt er på vej til Berlin. Denne får den fremfusende lillebror til at love ikke at foretage sig noget overilet, mens han selv er bortrejst.⁷

Næste akt er i København. Der er først et artigt lille forspil i statsrådet, hvor man efter at have erfaret, at man ikke kan stole på tropperne i hertugdømmerne snakker frem og tilbage om indkaldelser og ender med d. 20. marts at befale den kommanderende general at forlægge sit hovedkvarter fra Slesvig by til Rendsborg.

Anderledes ude i byen. Da man her hører om Rendsborgmødet, indkaldes til møde i »Casino«, hvor det om aftenen d. 20. besluttes at gå til kongen for at bede om en fri forfatning og en afvisning af slesvigholstenernes krav. Det lykkes dog Tscherning at skaffe majestæten nattero ved at opfordre forsamlingens uroligste hoveder til at vente til næste formiddag.

Dagen derpå d. 21. gik så folketøget til Christiansborg. »Alt foregik i den største rolighed, og ordenen blev ikke i mindste måde forstyrret,« skrev den konservative »Berlinger«. Kong Frederik kunne da også straks udtale, at han allerede havde afskediget sit ministerium og ville gå ind på alle ønsker og

krav. Så nu gjaldt det bare om at få en ny regering, som kunne svare den slesvigholstenske deputation, som i øvrigt samme dag var rejst fra Kiel.

Næste dag havde man et slidsomt arbejde med at få sammensat en ny regering, men da man først havde fået overtalt den gamle grev A. W. Moltke til at træde i spidsen, gik det også nogenlunde godt, indtil der blev tale om Tscherning som krigsminister. »De høje herrer deroppe tog hellere Satan end mig,« sagde han samme dag til sin kone,⁸ og den kongelige rådgiver Bardenfleth skal da også have sagt: »Det er ikke Hans Majestæts hensigt at synke så dybt!«⁹ Tscherning havde da også forlangt nærmest diktatorisk magt, men der var ingen vej udenom, og hen på formiddagen d. 22. blev han kaldt op på slottet.

Mens han ventede i forværelset, mødte han en række gamle officerskammerater, og samtalen kom naturligt til at dreje sig om en undsætning af Rendsborg. Da Tscherning indvendte, at man jo ikke kunne tage alle kadrene (stamafdelingerne) fra København, svarede kaptajn Harbou, at man bare kunne stikke hele styrken af menige ind i 3 bataljoner med 10-13 særlige kompagnier.

Ingen var i tvivl om, at det skulle ske søværts, men mens kaptajn Dinesen mente, at det skulle ske over Kiel, så at kanalen kunne dække venstre flanke, foretrak Harbou Eckernførde, hvor marchen ville blive kortere, og hvor en eventuel større modstand kunne ydes ved Schiernauerpasset.

Tscherning får sagt, at han vil forbeholde sig Harbou »for den kommanderende general«, og Dinesen skal have batteriet. Læssøe nævnes som stabschef, kaptajn Neergaard som særlig terrænkyndig, og det samme gælder kaptajn Clode du Plat. Allesammen er de omkring 40 år, og næsten alle har krigserfaring fra frivillig deltagelse i udenlandske slag.

Mens nu Tscherning d. 22. gik ind til statsrådsmøde, ilede Harbou ud i byen for at tale med Læssøe og få hans samtykke til planerne.¹⁰

Hvis Harbou og de andre havde kunnet følge handlingsgangen i statsrådsmødet, ville de mildest talt være blevet noget forbløffede; selv om statsrådet fra den dag af ikke længere var »geheime«, er det dog først i vore dage, vi kan læse referaterne af forhandlingerne.¹¹

Ikke med ét eneste ord foreslår den nybagte krigsminister den undsætnings-ekspedition, man lige har talt om. Tværtimod. »Skulle man søge at henholde tiden,« siger han, »da burde det ei være for at ruste sig, men for at give den herskende exaltation tid til at lægge sig.« I øvrigt spørger han, militærmænd, som har skubbet kongen selv til side som øverstkommanderende, de gamle, civile statsråder, om de mener, at militære operationer for tiden vil være skadelige eller gavnlige! Da de efter forventning fraråder dem, beder han, om man ikke kan lade bladene omtale standsningen af dem, »da det navnlig

Netop den 24. marts 1848 – den dag, Rendsborg blev overrumplet – afbildede det satiriske blad »Corsaren« Tscherning (til højre) i kamp med en modstander, der skulle symbolisere en slesvigholstener. Bladet påstod, at Tscherning havde erklæret at ville kaste slesvigholstenerne til jorden!

var ham væsentligt at have noget at støtte sig på imod den overvejende mængde, som trængte sig ind på ham for uopholdeligen at anvende magten«.

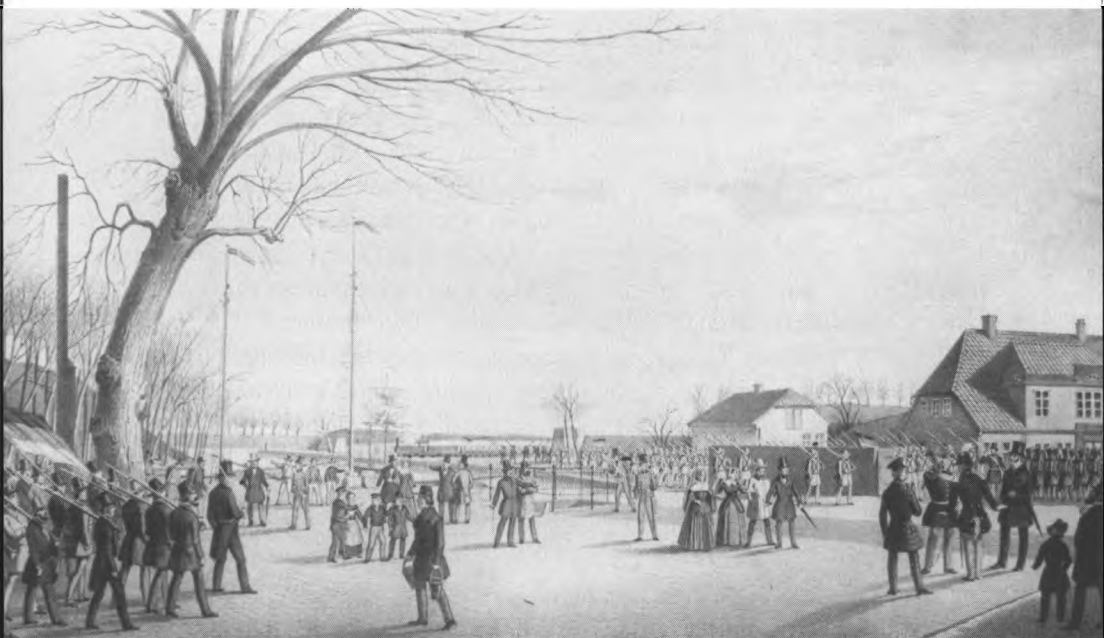
Midt i alt dette bliver han af en af kongens adjudanter kaldt ud til Harbou, som efter at have fået Læssøes tilslutning beder ham så hurtigt som muligt træffe sine dispositioner. Tscherning svarer, at der endnu ikke er truffet nogen bestemmelse, og han beder ham komme til sin bopæl senere på eftermiddagen.

»Da kom jeg også,« skriver Harbou, »jeg tror mellem 5 og 6« og fik nu den besked, at man ville afvente nærmere efterretning. »Og den bliver,« var mit svar, »at oprøret er udbrudt, Rendsborg faldet, og at De vil have at begynde en krig, der kan vare et par år.« »Nå, så er det Vorherres vilje, og så må det være det bedste,« var hans svar.¹²

Men Vorherre undte nu ikke kaptajn Tscherning fuldstændig nattero. »Ved midnat blev jeg vækket; det var kaptajn Dinesen af artilleriet, en af dem, der i dagens løb havde ivret mest for at få ekspeditionen afsendt til Eckernførde, han havde endnu ikke opgivet denne plan. Dampskibene, sagde han, havde damp oppe, og flere af tropperne var på rede hånd. Han bad og besvor mig tage følgerne af denne ekspedition på mig. Han var meget utrøstelig, næsten forbitret, da det ikke lykkedes ham at bringe mig til at gå ind på hans forslag.«¹³

Så endelig kunne den trætte minister vende sig om på sit grønne øre.

Selvsamme aften d. 22. marts sidder hertugen af Augustenborg på sit værelse

*Rendsborgs overrumpling den 24. marts 1848 er søgt anskueliggjort på dette samtidige, farvelagte stik fra fæstningsbyens Jungfernstieg. I baggrunden toget, som kl. 9 om morgenen bragte advokat Beseler og prinsen af Nør og hans folk 250 jægere fra Kiels garnison og 50 Kiel-borgere og studenter – til byen. Til venstre marcherer borgervæbningen frem med oprørsfanen. Til højre ses prinsen af Nør, advokat Beseler (med hakkenbarter) og bykommandanten.
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.*

på hotel Skt. Petersborg i Berlin. Hans fætter Valdemar, som har fulgt ham derhen, har ikke givet ham meget håb. Han er også selv bange for, skriver han i et brev hjem til sin kone, at der ikke er meget at opnå hos Prøjsen. Han havde ladet sig melde hos kongen lige efter sin ankomst, men ville først blive modtaget næste formiddag. Hvis det ikke lykkes ham at få støtte, vil han snarest muligt vende hjem igen.¹⁴

Oprøret

Om morgenen d. 23. var »Berlingske Tidende« for den foregående dag nået frem til Madam Esselbachs gæstgivergård i Slesvig med beretning om begivenhederne i København d. 21., og advokat *Beseler*, en af de slesvigholstenske hovedmænd, havde straks begivet sig til Kiel og undervejs støvnet sine bunds-

forvandrede hertil. En af dem var prinsen af Nør, som omgående drog afsted med sin gamle generalsuniform i kufferten.

De mødtes alle på advokat Bargums værelse, og her dannedes en provisorisk regering, som i sin proklamation forkyndte, at den ville styre på »den ufri hertug«s vegne.¹⁵

Samtidig enedes man om, at prinsen af Nør skulle drage til Rendsborg for at overtage kommandoen over fæstningen, og prinsen selv forkyndte nu, at han faktisk havde skrevet et brev, som på forhånd skulle overrækkes general v. Lützow og kommandanten, oberst Seyffart, hvori han opfordrede dem til at overgive fæstningen til ham.

TABLEAU! En af de tilstedeværende, godsejer Hirschfeld, protesterede på det kraftigste. Alt ville være tabt, mente han, hvis man ikke kunne overrumple de ledende officerer, og han tilbød straks at ride til Rendsborg om natten for at træffe hemmelig aftale med de tysksindede på fæstningen.¹⁶

Derved blev det, men først efter midnat kunne han komme afsted, da beslutningen om regeringsdannelsen først skulle offentliggøres fra rådhuset.

I de små morgentimer d. 24. marts ruller Hirschfeld i sit tospand ind i Rendsborg, hvor alt ligger i dyb søvn, kun en søvning skildvagt går frem og tilbage ved porten.

Han får vækket en bekendt, som er direktør for jernbanen, og der bliver sørget for, at det kommende tog kan rulle helt ind til fæstningen ad en nyopført bro, så det ikke kan ses fra voldene.¹⁷

Omkring kl. 6 om morgenen er der blevet blæst generalmarch og ringet med kirkeklokkerne i Kiel, og folk er strømmet til rådhuset, hvor proklamationen er blevet oplæst for anden gang. Midt i det hele var dampskibet »Christian 8.« ankommet, og den gode danske kaptajn ombord var blevet noget forbløffet over at høre, at man troede, han havde danske tropper med.¹⁸

Imens var prinsen af Nør, uden at afvente om der skulle være noget svar på hans henvendelse til den danske konge, steget på toget på Kiels banegård med 2-300 mand, en del kun bevæbnede med knipler. Lidt over kl. 9 kan han gå over paradepladsen i Rendsborg fæstning, hilst med jubel af soldaterne og meddele general Lützow, at han nu har overtaget kommandoen. Til stabschefen sagde han: »Gamle Rømeling, De har jo allerede forlængst forudsagt, at det tilsidst ville komme så vidt!«¹⁹

De to ældre herrer, Lützow og Rømeling, var ankommet til fæstningen den foregående eftermiddag og havde først da fået en fornemmelse af, at man måske heller ikke kunne stole på de højere befalingsmænd. Nu var disse officerer med 1200 menige, våben, ammunition, uniformer og hovedkassen med flere millioner tilfaldet slesvigholstenerne – uden at et eneste skud var blevet løsnet i vrede!

Fra Augustenborg slot skrev hertuginde på denne dag et brev til sin gemal; hun havde endnu intet hørt om oprøret i Kiel, – kun rygter om dannelsen af en ny regering i København. Hun sluttede sit brev med ordene: »Gid dog blot kongen af Prøjsen havde tid til at tale med dig, min englemænd!«²⁰

Det havde kong Frederik Wilhelm 4. da heldigvis også, men han havde ikke villet gå med til at udstede nogen form for højtidelig proklamation, men kun svare med et åbent brev på en henvendelse, som hertugen havde måttet nedskrive på stående fod. Det hed heri, at kongen ville støtte hans sag, men kun diplomatisk og det endda med den karakteristiske tilføjelse: »Jeg håber i øvrigt, at ingen alvorlig fare truer den slesvigholstenske nationalitet!« Christian August var bestemt ikke tilfreds med denne formulering, men han måtte stille sig tilfreds med den. »Det har kostet mig møje nok at få kongen så langt!« sagde den prøjsiske udenrigsminister.

Da hertugen den næste dag var kommet til Hamburg, fik han at vide, hvad der var sket i mellemtiden, og hans første reaktion var udbruddet: »Den dumme dreng har fordærvet det hele for os!«²¹

Den mening beholdt han nu ikke længe.

Kunne undsætningsekspeditionen være gennemført med held?

I det foregående er Harbous fremstilling brugt som grundlag for gengivelse af forhandlingerne på Christiansborg om undsætningsekspeditionen. Tschernings egen version er mindre explicit.

»Der fandtes forskellige andre mænd i forværelset, deriblandt daværende kaptajn Harbou, der var kommet fra Holsten med samme dampskib, der havde bragt deputationen.

– Som rygter hørte jeg – at der blev truffet nogle forberedelser til ufortøvet at sende tropper med dampskib til Rendsborg (over Eckernførde). Jeg tror også, at det allerede forlød i forgemakket, at mandskabsindkaldelser var udgåede den 20de, men at der iøvrigt herskede en del forvirring i alle retninger.«²²

Han fortæller videre, at han havde truffet aftale med Harbou om foreløbig at ansætte ham som adjutant (men *ikke* om Harbous samtale med ham under statsrådsmødet).

»Såsnart ministeriet var indsat,« fortsætter han, »begav jeg mig til Amalienborg – Jeg fik her at vide, at mandskabet var indkaldt til linjebataljonerne i Danmark, og at der var taget nogle foreløbige forberedelser til at samle det i København tilstedeværende mandskab, omtrent 1600 mand, og sende dem pr. dampskib til Eckernførde for derfra at marchere på Rendsborg. Der lod sig

ikke regne på, at de kunne blive færdig til indskibning førend tidlig om morgenen den 23. og ikke være i Eckernførde førend 24. morgen – Ved at tage mandskabet fra de københavnske bataljoner, blev disses kadrer bragt i uorden og mindre skikkede til at udfyldes med det indkaldte mandskab. Ved den hovedkulds ekspedition blev meget forstyrret for et usikkert resultat; de forholdsregler, som var taget dertil, var ufuldstændige. Jeg opgav derfor denne mere drømte end betænkte ekspedition, der måske, om den var blevet forberedt den 20. og sat i værk den 21. endnu kunne have haft udsigt til at lykkes.«

Som en slags undskyldning(?) fremfører Tscherning, at han endnu ikke d. 22. formelt havde overtaget krigsministeriet, men kun havde kongens mundtlige udnævnelse. Først den næste dag forelå en kgl. parolebefaling.²³

Mens oberst N. P. Jensen i bogen »Den første slesvigske Krig« (1898) medgiver Tscherning, at opgivelsen af ekspeditionen var »med rette«,²⁴ er generalstabens arbejde mere kritisk, idet den konkluderer, efter at have nævnt, at Tscherning bebrejder den tidligere regering, at ekspeditionen ikke var blevet afsendt d. 20. eller 21.: »Efter dette måtte man altså have ret til at forvente, at Tscherning ville handle og handle øjeblikkeligt. Men dette skete ikke –«. ²⁵

Nu er forholdet jo det, at Tscherning nedskrev sine erindringer 20 år efter begivenheden, altså i 1868, og at de først blev udgivet af hans slægtninge efter hans død. Om der har foreligget samtidsnotater vides ikke. Harbours erindringer udkom i 1870, altså endnu mens Tscherning levede (han døde i 1874), men der ses ikke at foreligge nogen indsigelse fra hans side.

Det kan jo da i hvert fald kun opfattes som en efterrationalisering fra Tschernings side, når han lader forstå, at han stoppede ekspeditionen d. 22. marts, fordi den ikke ville kunne nå at forhindre indtagelsen d. 24. Derom kunne han umuligt *vide* noget på daværende tidspunkt!

Der er imidlertid endnu et hovedvidne, hvis beretning om tildragelserne er trykt og offentliggjort allerede året efter.

Det er artillerikaptajn A. W. Dinesen, som i 1849 udsendte bogen: »Den slesvigske krig i 1848. Ved en officer af armeen.« Selv om den altså var anonymt udgivet, var det almindelig bekendt – og misbilliget i visse kredse – at det var ham, der var forfatteren.

»Vi kunne ikke tilbageholde et udbrud af dyb smerte,« hedder det, »ved at bemærke, at man fra dansk side ikke almindeligt betragtede vigtigheden af Rendsborg for den danske sag på samme måde, som insurgenterne betragtede den for deres sag, og at man intet vovede for at komme i besiddelse af fæstningen, forinden insurrektionen havde bemægtiget sig den, og de vakkende tropper var blevet forførte. For os stod det dengang lige så klart, som det står nu, at Danmarks skæbne var afhængig af, om Rendsborg blev taget eller ikke taget.

Dette kunne have været udført med Københavns og citadellets infanterigarnison, henved 2000 mand eller blot en større part af den, såsom 12 til 1400 mand og et batteri.« I en fodnote tilføjer han: »Hertil behøvede man selvfølgelig kun at have medført et forholdsvist antal befalings- og underbefalingsmænd, for ikke at blotte de i garnisonsdepotet forblevne kadrer, som måtte optage deres indkaldte frifolk, der senere ville være at oversende som en forstærkning til oprørets fuldstændige undertrykkelse.

Insurrektionen ville derved have været kvalt i fødslen, og Tysklands navnlig Prøjsens indblanding, der først viste sig så gemytlig som et mæglingsforsøg, ville da have fået et ganske andet udseende for de europæiske kabinetter og for hele verden. Den ville da have haft at begynde med belejringen af en fæstning, hvortil en belejringspark ville have været fornøden, kort sagt; der ville, såvel i politikken som i den praktiske udførelse, have vist sig så betydelige misligheder og vanskeligheder, at det er højst sandsynligt, at Prøjsen ville være vejet tilbage for det ansvar, der fulgte med et sådant skridt.«²⁶

Støtte fra Tyskland

Det har tidligere været en almindelig opfattelse, at Prøjsen allerede før oprettelsen af den provisoriske regering og indtagelsen af Rendsborg havde lovet militær støtte. Det hedder f.eks. hos Frits Holst og Axel Larsen i »Felttogene i vore første frihedsår«²⁷ at »lejligheden til en krig blev – greben med begærlighed,« så at »hertugen ikke behøvede at bruge synderlig overtalelse for at få Preussens konge til at gå ind på hans planer«, og »at d. 24. marts – lod kongen hertugen tilstille et brev, hvori han åbenlyst tilsagde oprørerne sin hjælp –«

Som det fremgår af det tidligere refererede, er dette jo ikke rigtigt. Ingen vidste i Berlin noget om oprøret, og kongens ord om, at »hertugdømmerne ikke trues af nogen alvorlig fare«, ville da også have virket helt grotesk, hvis det havde været tilfældet!

Først d. 26. marts, da man havde fået efterretning om den provisoriske regerings dannelse og oprørets udbrud, befalede den præjsiske konge, at der skulle koncentreres et korps ved Havelberg, og d. 31. blev det bestemt, at 6 gardebataljoner og 6 kanoner skulle transporteres til Rendsborg.²⁸

Takket være en hurtig offentliggørelse af kongens svar, opstod der ganske vist i København det rygte d. 27. marts, at den præjsiske hær var rykket ind i Holsten, men den første og eneste soldat, der havde meldt sig i Rendsborg på denne dato, var den førnævnte fætter til hertugen!

Hirschfeld er af den opfattelse, at hvis der d. 22. om morgenen var blevet givet befaling om undsætning og de disponible tropper indskibet samme aften,

ville »de par prøjsiske garde-regimenter Frantz og Alexander sammen med det 20. regiment ikke have kunnet udrette noget ved indtagelse af fæstningen.«²⁹

Selv om Hirschfeld jo ikke netop er uvildig i denne sag, er der vel ingen grund til at afvise hans ræsonnement. For ganske vist var den prøjsiske konge Frederik Vilhelm uberegnelig, men det er svært at forestille sig, at han ville have sat sine tropper i bevægelse i forbindelse med en aktion, som nærmest havde karakter af en vagtafløsning.

Af andre grunde ville det militære sammenstød nok have været uundgåeligt, men i så fald var det jo ikke begyndt med et sådant handicap til danskerne, som tabet af en stærk grænsefæstning m.v. måtte være.

Historikeren må naturligvis altid tage et vist forbehold overfor sætninger, der begynder med spørgeordet »hvis«. På den anden side er det ofte fristende og ikke altid omsonst at underkaste et begivenhedsforløb en undersøgelse, der munder ud i betragtninger over, hvordan det *kunne* være gået.³⁰

NOTER OG HENVISNINGER

1. Fædrelandet 8.3.1848.
2. N. P. Jensen: Den første slesvigske krig, 1898, s. 18-28 (breve til general Ewald), jvfr. Dansk biografisk leksikon 3. udg. bd. 12, s. 511f.
3. se fodnote hos N. P. Jensen op.cit. 1898 s. 18.
4. Af Anthon Frederik Tschernings efterladte Papirer I-III, 1876-78 s. 265.
5. Holger Hjelholt: Om dannelsen af den provisoriske Regering, SJY Årb 1937, s. 3.
6. Otto Fock: Schleswig-Holsteinische Erinnerungen, Leipzig 1863 s. 59.
7. Joh. H. Gebauer: Christian August, Stuttg. 1910 s. 215.
8. Af Eleonore Christine Tschernings efterladte Papirer (Memoirer og Breve, VIII, 1908) s. 198 samt Tschernings efterladte Papirer note s. 266.
9. J. G. Droysen og K. Samwer: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und das Königreich Dänemark, 1850 s. 247.
10. Johs. Harbou: Nogle Erindringer nærmest med Hensyn til Krigen 1848-50, 1870 s. 10.
11. Harald Jørgensen (ed.): Statsrådets forhandlinger, 1. bind, 24. januar-15. november 1848, 1954 s. 116-123. Referenten har skrevet »geheime«, men udstreget det!
12. Harbou, 1870, s. 11.
13. Af Tschernings efterladte Papirer s. 267.
14. Joh. H. Gebauer: Christian August, 1910 s. 12. Forfatteren har haft adgang til utrykt materiale.
15. Aug. Sach: Geschichte der Stadt Schleswig, 1875 s. 305f. Se også Holger Hjelholt i SJY Årb 1937 og H. Neerbek i SJY Årb 1956.
16. Vilh. Hirschfeld: Historische Rückblicke, Hamburg 1873-74 s. 43f.
17. ibid. s. 45.
18. Fock, 1863 s. 79.
A. Hansen: Der 24. März, Schleswig 1873 s. 30.
19. Rømelings relation er aftrykt i O. Vaupell: Læssøes Levned og Aktstykker til Krigen 1848-50, 1895 s. 37.
20. Gebauer, 1910 s. 364.
21. ibid. s. 217f.
22. Tschernings efterladte Papirer s. 268.
23. ibid. s. 272.

24. N. P. Jensen, 1898 s. 84.
25. Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848-50 udg. af Generalstaben, 1867-87 s. 49.
26. A. W. Dinesen: Den slesvigske krig i 1848. Ved en officer af armeen, 1849 s. 3.
27. Frits Holst og Axel Larsen: Felttogene i vore første frihedsår, 1888 s. 55.
28. N. P. Jensen: Den første slesvigske krig, 1898 s. 107.
29. Hirschfeld, 1873-74 s. 43.
30. (supplerende oplysninger): a) Der var tilstrækkelig skibskapacitet til overførsel 22.3. Planmæssig sejltid: ca. 12 timer. (H. Degenkolv: Opt. vedr. den da. flådes skibe i sidste årh. (1906) s. 48, 50, 52, 54, også: Jørgen Barfod: Flåden (i Tøjhusmuseets bog om treårskrigen (1945) 1. bd. s. 484. b) Strækningen Eckernførde-Rendsborg (subs. Kiel-R.) kan tilbagelægges som dagsmarch (Trap: Hertugd. Schles. 1864, s. 61. Lærebog f. Menige v. Fodfolksreg. (Udg. 1899) s. 192.

Bondeliv på Broagerland

Gårdejer Andreas Andresens erindringer fra Skelde

Ved *Hans Schultz Hansen*

Andreas Andresen fra Skelde på Broagerland levede fra 1842 til 1914 og oplevede således som barn og ungt menneske den danske tid til 1864 og som voksen størstedelen af fremmedherredømmet. Han voksede op på slægtsgården Rojhus, som han overtog i 1872. Gården var i hans tid på knap 40 ha god jord. Andresen tilhørte i udpræget grad den danske bevægelses elite af højskoleinspirerede gårdmænd. Han var således en fremtrædende skikkelse i Broagerlands og Sundeveds nationale og økonomiske organisationer, ligesom han medvirkede til oprettelsen af frimenigheden på Sundeved. I sine erindringer skildrer han dette arbejde. Den fyldige omtale af forbedringerne inden for landbruget afspejler egnens position som et foregangsområde i Nordslesvig. Endelig bringer Andresen en række skitser af befolkningens dagligliv og tænkemåde i en forandringsrig periode. Erindringerne er nedskrevet omkring 1910, og de dækker tiden frem til ca. 1905.

Slægten

Jeg har ofte tænkt paa at ville optegne de af mine Livserindringer, som muligt vil kunne have Interesse for mine Børn; men dels paa Grund af formentlig Mangel paa Tid og dels paa Grund af Efterladenhed har jeg ikke faaet begyndt paa det før nu i min fremrykkede Alder, da en Del er gaaet mig af Minde.

Jeg vil nu først begynde med at gjøre Rede for min Slægt saa langt tilbage, som jeg kan; men dette er rigtig nok ikke ret langt. Jeg ved kun med Bestemt-
hed, at min Faders Farfader, som hed Peter Andresen, levede paa den Tid, da Jordfællesskabet blev ophævet her i byen, og alle de herværende Udflytter-
gaarde, som før den Tid laa i Byen, byggedes op paa de til dem anviste
Jordlodder paa Byens Udmark¹. Det var i Aarene 1777 og 78, at dette skete.
Gaarden laa den Gang, hvor nu Jens Veggerslev boer, altsaa lige neden for
Mejeriet. Gaarden har siden den Tid været i min Slægts Eje, men om dette
har været Tilfældet ret længe før min Tid, har jeg aldrig faaet noget at vide
om. Peter Andresen maa have været en ung Mand paa denne Tid, da hans
Søn, min Farfader, Andreas Andresen, der som Fæstearving, altsaa vist nok
ældste Søn, fik Gaarden efter ham, var født 1780. Peter Andresens Hustru
hed Catharina Dorothea, født Iversen, men hvor hun stammede fra, har jeg
ingen Oplysninger om². Hvor langt deres Ægteskab har været, det ved jeg
ikke; men han er rimeligvis død noget tidlig, da hans Enke er bleven gift med

Peter Petersen fra Surlykke i Dybbøl Sogn, som blev Sættemand (Aartidsmand)³ paa Gaarden indtil Aaret 1808 ...

Som nævnt fik min Farfader, Andreas Andresen Gaarden i 1808. Han havde været Soldat i 7 Aar, nemlig fra 1798 til 1805, hvilket ses af en Afskrift af en

Andreas Andresens far Hans Chr. Andresen levede fra 1818 til 1869. Fra 1839 til kort før sin død drev han slægtsgården Røjhus på Skeldemark. Af hans bevarede dagbogs- og regnskabsoptegnelser fremgår, at han var en driftig landmand, der i løbet af 1850'erne forlod den ensidige kornavl til fordel for en mere alsidig produktion med fremstillingen af smør som et vigtigt element. Fot. af H. Kriegsmann, Flensborg, i privateje.

Ansøgning til Kongen i 1810 om at blive fri for yderligere Indkaldelse. Om han slap derfor, ses ikke deraf. Min Fader har fortalt, at han laa i længere Tid i Eiderstedt, og da fik han en Slags Feber, som blev ved at holde sig til Tid efter anden med Rysten, omtrent som Koldfeber, og som han kaldte »Irrestejs Koeld«. (Ejderstedter Koldfeber). Min Fader havde ikke sjældent en saadan Rysten paa sig, naar han gik i Seng om Aftenen, og jeg har tidligere ogsaa havt den en Gang imellem, uden at jeg kan sige, at det har havt ubehagelige Følger. Jeg nævner kun dette som et Eksempel paa, hvad der kan være arveligt i en Familie. Min Farfader døde d. 11. Januar 1839 omtr. 59 Aar gammel, efter flere Aars Svagelighed af Vandsot.

Han var 2 Gange gift, første Gang med Ingeborg Iversen, med hvem han vist nok ingen Børn har haft; anden Gang var han gift med Margretha Juhler fra Mølmark. ... Min Farfader merglede Gaarden, jeg antager før og i 1820erne. Dette maa lige som andre Steder have gjort god Virkning, for jeg har hørt af min Farbroder, Peter Andresen, at Kornet gav stærkt i Skjæppen derefter. Hans anden Kone, min Farmoder, døde d. 22.5.1849. Hende kan jeg godt mindes, og navnlig husker jeg godt den Dag, hun døde. Jeg havde været i Skole, og min Søster Sophie (5 Aar gammel) fortalte mig det triumferende, da jeg kom hjem, som en Nyhed hun vidste førend jeg. Hun sad paa sin Stol og døde af et Slagtilfælde. Min Farfader gjorde Testamente i 1838, et Par Maaneders Tid, før han døde; af dette sees, at han efter den Tids Forhold har siddet i ret gode Omstændigheder, idet han har angivet, at have 1100 Rigsdaler Courant (3960 Rigsmark) paa Renter.

I sit andet Ægteskab havde han 4 Børn, nemlig min Fader, Hans Christian Andresen, født d. 14. Februar 1818, Peter Andresen, født 1820, Ingeborg Andresen, født 1824, og Jørgen Christian Andresen, født 1834. En Søn, Jens Christian, døde tidligt.

Min Fader fik Gaarden efter min Farfaders Død i 1839. Han blev gift d. 26. Juni 1840 med Sophia Maria Tychsen, Datter af Gaardejer Tyge Tychsen og hans Kone Maria Sophia, født Iversen her paa Skeldemark. Min nys nævnte Mormoder var en Datter af Gaardejer Rasmus Iversen, som ejede Jens Peter Clausens Gaard nordligst i Byen. Min Moder var født d. 8. Maj 1820. ...

Barndom

Jeg er født den 20. Marts 1842 og er ældste Barn af min Faders første Ægteskab. Min Søster, Maria Sophia var født den 20. Juli 1844, og min Broder, Tyge, er født den 9. Juli 1848. Min Moder døde den 20. Decbr. 1850

og blev begravet paa Juleaftensdag. Hun døde af Nervefeber (Tyfus), som de fleste af Husets Folk ogsaa havde havt. Jeg var nærværende i hendes Dødsstund ligesom ogsaa min Fader og min Mormoder. Paa en Gang sagde hun: »Jeg dør, jeg dør!« Saa gav min Mormoder hende en Skefuld Medicin. Derefter blev hun helt rolig. Da sagde min Mormoder: »Er det nu bedre?« Men derpaa svarede hun ikke, og da de saa nærmere efter, var hun død.

Det er kun nogle enkelte Smaatræk, jeg kan mindes om hende: En Vinterdag stod hun og vaskede sig i det gamle Bakhuis, og inden hun kom ind, var hendes Haar frosset stivt. Det er fra dette lille Træk, hvor hun gik med det frosne Haar hængende ned om sig og saa fra hendes Dødsleje, at jeg har en Forestilling om hendes Udseende. Saa kan jeg huske en Søndag Formiddag, at hun stod og klædte mig paa, mens jeg stod paa en Stol foran nogle Billeder, som hang paa Væggen mellem Stueuhret og Vinduet ud til Blomsterhaven ved Gaardspladsen. Jeg spøjte da og sagde om et Billede, at det var Jesus, der var afbildet, hvilket ogsaa var Tilfældet. Da sagde hun: »Det maa Du ikke sige.« Dette maa have præntet sig fast i min Bevidsthed, for jeg kan godt mindes, at jeg i mange Aar ikke nævnte Jesus-Navnet uden med en vis Varsomhed og ofte kom i Tanker om min Moder derved. Hendes Mening har aabenbart været den, at vi Børn skulde vænnes til ikke at bruge dette Navn tankeløst. ...

I 1851 i August Maaned giftede min Fader sig med min Moster Anna Maria, den yngste af min Moders Søsken. Jeg husker godt deres Bryllupsdag, og jeg kan navnlig mindes, at jeg sammen med nogle andre Drengene havde drukket vel meget af Vinen, saa jeg maatte i Seng i Karlekammeret, og jeg kom ikke op før sent om Aftenen, hvilket jeg fortrød saa meget for Musikens Skyld, som jeg gik Glip af. I min Faders andet Ægteskab fødtes en Datter, Sophia Maria, den 3. Februar 1853. ...

Skolegang

Jeg kom i Skole hos Lærer Vesterlund⁴ i Foraaret 1848, men Vinteren efter blev jeg hjemme paa Grund af den lange Skolevej. Jeg fik saa Undervisning af min Fader, som fik nogen Vejledning deri af Vesterlund. Den Gang var Skolen, hvad man kalder enklasset, saa vi undervistes alle af een Lærer, skjönt Børneantallet var stort; det steg omsider til imellem 120 og 130. Saa blev Skolen bygget større og blev toklasset. Den første Andenlærer, vi havde, hed Lammers⁵ og var fra Slesvig. Det var det Aar, jeg blev konfirmeret, nemlig 1858. Lammers har senere været Lærer i Horsens.

Vi fik lidt Undervisning i Tysk ($\frac{1}{2}$ Time hver Dag), men dette ophørte

efter Krigen i 1848-49-50; men der blev ligesom tidligere givet privat Tysk Undervisning 4 Aftener om Ugen efter endt Skoletid, saakaldet »Efterstund«. Dette gik jeg stadig med til, da jeg var vokset noget til. Vi lærte ret godt at læse og skrive Tysk, men fik ikke megen Øvelse i at tale det, skjønt vi om Vinteren skulde give et Æble i Mulkt, hver Gang vi talte Dansk. Naar der saa var indkommet en Del Æbler, delte Læreren dem imellem os alle. Vi havde selv Tællelys med til Belysning. Det var gjerne fornøjeligt i disse Timer, vel mest, fordi Læreren var venligere end om Dagen, formodentlig af den Grund, at han ikke havde saa mange at arbejde med. Vesterlund var efter den Tids Forhold en ret dygtig Lærer, og han passede sin Skole med stor Omhu. Det var ham saa meget om at gjøre, at vi var godt hjemme i Religionen, og naar det ikke rigtig vilde gaa om Morgenen med Katekisationen, saa kunde han nok sige: »Jeg gider rigtig ikke snakke længere med Jer, Børn.« Eller: »Jeg er saa kjed af Jer som Kat af Sennep.« Og saa holdt han op.

Af Lærebøger havde vi, dog først efter Krigen, Balslevs Luthers Katekismus, Bircks Bibelhistorie og Bircks Læsebog (lille og store Birck kaldte vi dem), samt Ny Testamente. Af Regnebøger havde vi først en meget god, men tysk: Kroymanns Regnebog. Men i Halvtredserne blev Rigmøntberegningen og Decimalregning indført, saa vi maatte have nye danske Regnebøger, nemlig Grünfelds 1ste, 2den og 3die Del; det var ogsaa en god Regnebog. Tegning havde vi ikke noget af, undtagen hvem der vilde kunde en Time i Ugen faa Lov til at tegne Landkort efter nogle mindre Kort, som var forhaanden til dette Brug. Af denne Tegning har jeg mit meste Kjendskab til Udenlands-Geografi. I Geografi havde vi en Time i hver Uge, men det indskrænkede sig til, at vi lærte at opregne de forskjellige Landes Bjergkæder, Floder, Havbugter, Søer, Stæder m.m. Om Landenes Natur, Frembringelser, Befolkning m.m. fik vi ikke ret meget at vide. Af Vægtkort havde vi først kun et Danmarkskort, men senere fik vi et over Europa og et over Palæstina. I Bircks Læsebog var der dog ogsaa noget Geografi, som vi læste. Desuden var der ogsaa Fortællinger af Fædrelandshistorien, som vi havde en Time i hver Uge.

Det var ikke meget, Læreren fortalte os i de forskjellige Fag: det meste bestod i Gjengivelse af det, vi læste, saa det maa siges, at Undervisningen i mange Henseender var noget »tør«. Men naar Læreren en Gang imellem var i særlig godt Humør, saa kunde der dog nok vanke et og andet ud over det dagligdags. Saa var der villige Øren. I Skrivning havde vi, foruden Skjønskrivning i Skrivebogen, en Time i Ugen Stileskrivning, som vi kaldte »Opsætning«. Da skulde vi ud af Hovedet skrive om et eller andet opgivet Emne, men dette interesserede os ikke meget. Derimod havde vi en Time om Ugen Brevskrivning; dette var vi mere med paa, skjønt den traditionelle Begyndelse næsten altid var: Jeg melder dig i dette Brev, at jeg er ved god Sundhed, og det

samme ønsker jeg ogsaa at høre fra dig igjen. Al Skrivningen, undtagen Skjønsskrivningen, var paa Tavle. Skrivebøgerne syede min Fader til mig og mine Søskende af ulinieret Skrivepapir. Der var nok Skrivebøger at faa tilkjøbs, men de var dyrere og sædvanligvis af daarligere papir. Diktat havde vi ikke.

Jeg kan mindes, at Pastor Schleppegrell⁶ satte os i en pinlig Forlegenhed en Dag i det sidste Aar, jeg gik i Skole, da han holdt Eksamen i vor Skole. Han fortalte et Æventyr, som vi skulde skrive op bag efter. »Skulde jeg fortælle det en Gang til?« sagde han, da han havde endt det. »Nej, det svækker Hukommelsen«, sagde han, og saa maatte vi til det. Det var noget aldeles nyt for os. Jeg reddede mig for øvrigt godt ud af Situationen, idet jeg kun havde én Fejl, den nemlig, at jeg et Sted havde skrevet »hverandre« i Stedet for »hinanden«. Æventyret var om Edderkoppen og Podagraen. Jeg fik den Dag saa stor Ros af Præsten, at jeg næsten var forlegen derved, og jeg fik nogen Tid derefter Skjænd af min Fader, fordi jeg ikke havde fortalt ham dette. Han havde nemlig hørt det af en anden Mand her i Byen, som ogsaa havde Børn i Skolen.

Naturvidenskab fik vi kun meget lidt at vide af i Skolen. Vi lærte, at Jorden bestod af 4 Elementer, nemlig: Jord, Luft, Ild og Vand, og det indre af Jorden var faste Stene. Ved Konfirmationsundervisningen kom Pastor Schleppegrell en Dag til at fortælle os, at det indre af Jorden var Ild, og at der kun var en fast Skorpe, ca. 6 Mil tyk uden om dette Ildbaal. Denne Nyhed var os saa overraskende, at vi ikke kunde nægte os den Fornøjelse at fortælle Læreren den. Men han svarede: »Ja, hvor ved han 'et, har han kanske væ't der?« Ellers var vi ikke meget fortrolige med vor Lærer; han var egentlig streng, men misbrugte dog ikke sin Myndighed ret ofte.

Vi havde, saa længe jeg gik i Skole, den »evangelisk-kristelige Salmebog«, hvoraf vi sang en Salme om Morgen og lærte Aar efter andet en vis Række Salmer udenad, men bestandig de samme. Ligeledes havde vi nogle bestemte Morgen-, Middag- og Aftenbønner, som vi skiftevis bad hver en af til de fastsatte Tider hver Dag. I Halvtredserne blev K. Karstensens' Sangbog indført i Skolen, af hvilken vi sang flere Sange en bestemt Dag i hver Uge. Læreren var ikke nogen fremragende Sanger, saa det var nok ikke saa ganske rigtig fat med nogle af de ny Melodier, han lærte os. Trods alle de her nævnte Ulemper ved Undervisningen, som jo for en stor Del maa tilskrives den Tids Methode, maa det dog siges, at Vesterlund var en dygtig Lærer, som levede for sin Skole og passede den godt, og Skelde Skole havde i den Tid Ord for at være en af de bedste i Sognet. Om det var af denne Grund, eller det var en ældre Tradition, at Børnene fra vor Skole altid stod øverst paa Kirkegangen ved Konfirmationen, det ved jeg ikke. Vesterlund var Lærer her fra først i Trediver-

ne til 1862 og blev afløst af daværende Andenlærer, Diderik Holst⁸ fra Bredsted-Eggen. Han var Førstelærer her til 1. Okt. 1902. Han blev, anden Gang, gift med Vesterlunds Datter, Anne Marie i 1866.

Treårskrigen og folkeligt-nationale tilstande o. 1850

Fra Treårskrigen Tid kan jeg kun mindes nogle faa Begivenheder. Der var en Dag nogle tyske Soldater herude, som laa indkvarterede i Byen. De stjal Æg i Høns huset, og da de gik ud over Mosen hjem, skulde Æggene fortæres raa; da var der en af dem, som havde faaet et raadent Æg, og dets Indhold løb ned ad ham. Han kom saa tilbage og skulde have sit Halsbind vasket. Det var Brunsvigere. Om vi havde Indkvartering her ude paa Skeldemark, det husker jeg ikke bestemt, dog forekommer det mig, at der laa nogle Oldenborgere her. Der laa ogsaa Hannoveranere, Sachsere og Waldeckere i Byen. – Da Dybbøl Mølle blev nedskudt, var jeg med oppe i Marken at se paa Branden. – Jeg havde som lille Dreng faaet en Brokskade, eller maaske jeg var født dermed. Blandt den tyske Indkvartering, som laa i Skelde, var der en Læge hos Gaardejer Jakob Jakobsen (Thomsen), den Gaard, som Andr. Iversen nu har. Jeg var med min Fader oppe hos ham, og han forskaffede mig et Brokbaand. Jeg kunde imidlertid ikke taale at gaa med det, da det gnavede Hul paa Kroppen, saa det maatte kasseres. Jeg blev derved saa ængstelig for at bære Brokbaand, at jeg troede senere, at jeg kunde ikke klare mit Arbejde, naar jeg skulde bære et saadant, og jeg lod derfor være med at anskaffe mig et saadant, indtil jeg var 28 Aar. Men efter den Tid blev jeg rigtig nok meget stærkere til at tage fat. ...

I Krigsaarene, naar Oprørerne havde Herredømmet, og der laa tysk Indkvartering her, maatte enhver Mand, som ville forlade Byen, forsyne sig med et Pas fra vedkommende Myndighed til at legitimere sig med, da man var bange for Spioneri. Min Fader var en Dag mistænkt for saadant fra Vandvejen af, hvilket dog var ugrundet. Alle Husets Folk var i denne Anledning i Forhør hos Herredsfogden i Broager. Selv jeg, som kun var ca. 7 Aar gammel, var stævnet; men Herredsfogden gav dog Afkald paa at forhøre mig. Følgen blev imidlertid, at der kom nogle Gendarmere i Indkvartering hos os og i Nabolaget.

I min Skoletid anvendtes den saakaldte »indbyrdes Undervisning«, som bestod i, at de store Børn skiftedes til at undervise de smaa. De, der saaledes hjalp ved Undervisningen, kaldtes »Bihjælpere«. Der havdes til dette Brug bl.a. Tabeller til at lære de smaa Børn at læse paa. Efter min Konfirmation søgte Præsterne Karstensen (Provst) og Schleppegrell at faa Roskilde Konvents Salmebog indført i Sognet, men Kirkeværgerne, paavirket af Stemningen i

Sognet, modsatte sig det, fordi, som det hed sig, det var saa stor en Bekostning at paalægge Menigheden. Man kan deraf slutte, at der har ikke været nogen Forstaaelse af, hvad god Salmesang har at betyde, da »Evangelisk-Kristelig Salmebog« jo var en daarlig Salmebog, som blev indført i den rationalistiske Tid, hvorimod »Roskilde Konvents Salmebog« var meget bedre. I Skolerne, hvor Provsterne og de højere Skolemyndigheder kunde gjøre det, blev den sidste indført. I Kirken blev den gamle Salmebog først mange Aar efter (1889) afløst af en bedre, nemlig »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig«.

I Fyrreerne havde vi en Andenpræst, som hed Wollesen⁹ og var fra Sottrup. Han var en meget dygtig Prædikant, og der gik mange Mennesker i Kirke, naar han prædikede. I denne Tid skulde Konfirmanderne Vinteren igjennem skrive Prædikenerne op. Der ligger endnu en Bog med opskrevne Prædikener af min Stedmoder fra den Tid. Hun holdt meget af ham. Mange, nu for det meste afdøde Folk, har rost ham i høje Toner, og dog har jeg en Mistanke om, at han har været en stærk Rationalist. Han skal have sagt en Gang i et

Der findes ingen billeder af Andreas Andresens mor Sophia Maria Andresen, f. Tychsen (1820-50). Derimod er der bevaret et portræt af stedmoderen Anna Maria Andresen (1829-93), der var en søster til Sophia Maria. Fot. af Fr. Chr. Lerche, Broager, i privateje.

Selskab hos daværende Gaardejer Chr. Tychsen i Skodsbøl, at naar vi var døde, saa var alting forbi. Han førte ogsaa et usædeligt Levnet, hvilket Folk nu ikke kunde lide, og han havde uægte Børn. Derhos var han tillige en ægte »Slesvig-Holstener«, hvorfor han ogsaa kom herfra i eller ved Krigens Slutning. At han trods sine Vildfarelser har kunnet rive Folk med sig i Kirken, maa uden Tvivl have havt sin Grund i, at han har havt stor Styrke i at prædike Moral. Hans præstelige Virksomhed har efter mit Skjøn heller ikke efterladt sig noget kristeligt Spor. Der var rigtignok paa den Tid og senere en lille Kreds af saakaldte »Hellige« her i Sognet, men jeg tror ikke, de havde noget med Wollesen at bestille ud over det, at de gik hen at høre hans Prædikener.

Samtidig med ham var Provst Stephensen¹⁰ Præst her. I det hele taget var der godt Kirkebesøg i min Skoletid, og en Del Aar senere, men at det ikke altsammen var ægte Guds frygt, fremgaar af, at enkelte Karle, som var med at kjøre til Kirke, ved Lejlighed nok kunde faa sig et Slag Kort under Gudstjenesten paa det saakaldte »gamle Loft« i det nordre Kapel, hvor der var et temmeligt højt Forværk, saa de kunde gjøre det saa temmelig i Skjul. Trods saadanne Udskejelser, som dog ogsaa langt fra billigedes af Menigheden, maa der sikkert have været stærkere religiøs Trang i Sognet end nu om Stunder, da Kirken næsten staaer tom undtagen paa de kirkelige Festedage og i »Altergangstiden« Foraar og Efteraar. Det hørte efter min Opfattelse ogsaa med til god Skik og Tone at gaa til Kirke om Søndagen, og dette holdt sig ogsaa for en Del, indtil der i 1889 indførtes tysk Prædiken en Søndag i hver Maaned. Fra denne Tid omtrent er det, at Kirkebesøget er taget saa stærkt af, skjønt Forargelsen derover just ikke har givet sig til Kjende paa anden Maade. Det maa vel siges, at Præsternes (Provst Reuters og Pastor Schumachers)¹¹ offentlige Fremtræden som Tyskere har medvirket meget dertil.

Angaaende Befolkningens nationale Standpunkt før 1848 kan jeg selvfølgelig ikke meddele noget af egen Erfaring, men derimod nok nogle spredte Træk efter mundtlig Overlevering: Min Fader, der dog senere var saa god en dansk Mand som nogen, har gjort enkelte skriftlige Optegnelser i Fyrreerne paa Tysk, og det samme ved jeg om enkelte andre, endog senere fremragende danske Mænd, f. Eks. gamle Chr. Petersen i Dynt og Chr. Hanssen, Nørremølle, hvilken sidste endog har skrevet tyske Smaadigte. Man var inde paa, at vi var ikke egentlige Danske, men »Slesvigere«, uden Tvivl en opagiteret Forestilling, som straks forsvandt, da »Aanden fra 1848« kom til at gjøre sig gældende ogsaa her. Medens der saaledes tilsyneladende nær op til 1848 ikke var megen Forskjel mellem Folk i national Henseende, skete der en Splittelse i Krigens Tid, og de saakaldte »Hjemmetyskere« kom frem. Her i Byen var de mest fremtrædende: Gaardejer Jens Peter Clausen, nuværende Jens Peter Clausens Farfader, Broderen Claus Clausen paa Skeldegaard, Kaadner Rasmus Smidt,

og Hans Tychsen, nuværende Peter Tychsens Farbroder paa Skeldemark (Dyntmark). De var til Dels paavirkede af gamle Matzen paa Krammark, som igjen stod i Forbindelse med nogle tysksindede Teglværksejere ved Egersund, Møller Desler, Dyntmølle, Møller Clausen, Broagermølle, Ehnstedt, Broager, Glarmester Dideriksen, Doktor Schirmhoff og flere i Broager, Skovridder Grotrian i Dynt, o.fl.

Min Morbroder, Jakob Tychsen, som havde tjent hos Ehnstedt paa Brændevinsbrænderiet i Brunsnæs, og paa Angel, blev ogsaa smittet af Tyskeriet, og senere adskillige flere. Før Krigen blev der undertiden sunget tyske Viser jævnsides med danske i Selskaber. Det var for det meste Drikkeviser og Kjærlighedsviser, der blev sungne. Min Fader, som sang meget i Selskaber, havde gjerne en Sangbog med, som indeholdt baade danske og tyske Sange. Det var dog kun enkelte tyske Sange, der blev sunget; men noget Anstød vakte dette ikke den Gang. Efter Krigen blev dette mere sjældent, men det var dog ikke helt udelukket. De danske Fædrelands- og Krigssange kom nu paa Mode.

Efter Krigen forholdt Slesvig-Holstenerne, som gerne blev kaldt »Hjemmetyskerne«, sig tilsyneladende meget rolige, og der toges intet Hensyn til dem. Der blev ganske anderledes Liv i Befolkningen, og man følte sig meget mere som danske. Min Fader fik en ny dansk Sangbog med Noder til, og da han i sin Ungdom havde lært at spille paa Violin, saa kunde han indøve sig i nogle af Melodierne, skjønt det faldt ham lidt svært, da han var kommen for meget fra det. Han havde ellers spillet en Del til Dans i sine unge Dage, dels i Kroen og dels omkring ved Bønderne, hvor der undertiden ogsaa holdtes Dans. Der ligger endnu et Regnskab af ham over, hvad det har kostet ham at lære, og hvor meget han har taget ind ved at spille. Det opviser kun et lille Overskud.

I denne Forbindelse kan jeg meddele, at jeg tilligemed min Søster Marie Sophie fik Del i et Dansekursus i Broager i vor Skoletid tilligemed nogle flere Børn her fra Byen og den øvrige Del af Sognet. Jeg var ellers ikke meget for det, kan jeg huske, det var jo noget nyt; navnlig var jeg meget kjed af, at da vi skulle have Sko, og ikke Støvler, saa fik jeg et Par, der var noget grove, og Danselæreren, Hans Andresen fra Nordborg, sagde en Dag, at det var ikke hans Mening, at det skulle være »Plovsko«, men derimod »Dansesko«, og derved troede jeg jo, han hentydede til mine. Jeg beholdt dog alligevel mine »Plovsko«. Hans Andresen var en streng Lærer, som ikke var til at spøge med, naar det ikke gik efter hans Hoved. —

Af nyt der kom op noget senere, efter min Konfirmation, kan jeg nævne Fotografiet. En Fotograf fra Graasten rejste rundt og »tog af«, og da han ogsaa kom her til Byen, maatte jeg og mine Søskende »for Brættet«. Jeg kan nok huske, at det var ikke med min bedste Vilie, jeg gik med til dette; jeg

syntes, det var noget sært noget, som ikke alle gik med til. Vi blev fotograferede herhjemme paa Gaardspladsen, og Billedet blev meget godt. Det var det saakaldte Daguerreotypi (paa Glasplader). I min Skoletid holdt den første Symaskine sit Indtog i Skelde, idet Skræddermester Chr. Philipsen, som boede lige over for Skolen, anskaffede sig en saadan. –

Det var i min Barndom meget sjældent, at Børn kom videre end højst til Sønderborg. Jeg var derfor meget glad ved, at jeg en Søndag kom med mine Forældre til Tandselle paa Als i Besøg hos Tøge Gregersen, som en kort Tid havde et lille Landsted der. Det var i Sommertiden, og jeg kan huske, hvor interessant det navnlig forekom mig med de mange Jordbær, som voksede paa Digerne ved Landevejen paa Als. En Gang (det var efter min Faders Optegnelser d. 3.-4. Septbr. 1854) var jeg med mine Forældre kjørende til Flensborg. Det var den Gang, Jernbanerne var bleven bygget Syd fra indtil Flensborg. Fader fik da Lyst til, at vi skulde prøve at kjøre paa den, og vi kom saa med til en Station, som hed Øster Ørsted og tilbage igjen med det næste Tog. Vi laa over om Natten i Flensborg og kjørte hjem næste Dag. Dette var, mindes jeg, noget af en Begivenhed i de Dage, og det var noget at fortælle om til mine Skolekammerater. Dampskibsforbindelse med Flensborg var der ikke Tale om den Gang; derfor maatte der kjøres udenom. Jeg var ogsaa en Vinterdag, da der var Havis, kjørende med mine Forældre til Lyksborg paa Kane. Vi kjørte ud fra den gamle Færgbro over til Holdnæs og derfra over Land til Lyksborg. Det var forresten noget voveligt, da der ingen havde kjørt paa Isen før, men Fader var ikke bange, og det gik ogsaa godt. Fader havde en fjærn Slægtning, Tømrer Carl Johan Thomsen i Lyksborg, som vi besøgte. En Søn af ham, som hed Fritz, kom senere til at tjene hos os, men han blev om kort Tid syg, kom hjem og døde. En anden Søn, som hed Hans, kom til Søes. Efter min Faders Død har jeg slet ikke hørt noget til Familien.

Konfirmation

Jeg blev konfirmeret d. 28. Marts 1858 og var saaledes 16 Aar gammel, hvilket ikke var helt ualmindeligt den Gang, skjønt jeg godt kunde være kommen med Aaret før. Mine Medkonfirmander af Drengene fra Skelde Skole var: Andreas Andersen fra Skelde Vandstedbæk, død som Mejeri- og Gaardejer paa Langeland, Claus Peter Wolff fra Gammelgab, Lorens P. Godt fra Skodsbølmark, som tjente hos Thomas Thomsen i Overballe, Andreas Andersen fra Midtballe, senere Gaardejer i Smøl, Peter Nissen fra Skeldegaardskobbel, nu Gaardejer ved Faaborg, gift med Pastor Aabys Datter fra Lyø, Jørgen Peter Petersen fra Skelde-Dyntmark, nu Træskomager i Gammelgab, Christian

Thomsen fra Skeldegaardskobbel, nu Landmand i Skovbøl og Peter Heinrich Petersen, i Tjeneste paa Skeldegaard, nu bosiddende i Smøl.

Pastor Schleppegrell, som konfirmerede os, var vel noget streng, men vi holdt alligevel af ham. Han havde været med i 3 Aars Krigen som Løjtenant og var en Brodersøn af den navnkundige General Schleppegrell, som faldt ved Isted. Der var ogsaa noget militærisk i Præstens Holdning og Optræden. Hans Prædikener var korte, men gode, skjønt han var noget barsk i sin Udtale. Slutningen kom næsten altid, førend Folk ventede det. Han var en godgjørende Mand, og han gav bort, saalænge han havde noget at give af, saa hans Familie ofte havde det smaat. Førstepræsten i Sognet den gang var Provst Karstensen, en Gaardmandssøn fra Kjær paa Als. Han holdt i Modsætning til Schleppegrell temmelig lange Prædikener og var ofte meget bevæget derved. Der var god Kirkegang paa den Tid. Begge Præster var udpræget dansksindede, saa da Krigen brød ud i 1864, fandt Schleppegrell sig foranlediget til at flygte til Kjøbenhavn kort efter Tyskernes Ankomst hertil, medens Karstensen blev afsat kort efter; han fik dog Børnene konfirmeret først, men længe før den sædvanlige Tid. Min Broder Tøge blev konfirmeret hos ham. Pastor Schleppegrell var en af de faa, som frygtede for, at Broagerland vilde blive besat af Fjenden, for at de fra Dyntmark kunde beskyde Dybbølskanserne, og dette slog jo desværre til.

Efter min Konfirmation blev jeg hjemme i 3 Aar og skulde altsaa blive ved Landvæsenet, skjønt jeg nok kan sige, at det ikke rigtig huede mig altid. Dertil bidrog det en hel Del, at Førstekarlen, vi havde, Johan Gerhard Hansen, undertiden gjorde mig forknytt, fordi han, som selv var en dygtig Karl og indbildte sig at være endnu dygtigere, end han var, undertiden lod sig forlyde med, at jeg aldrig fik lært at pløje og kjøre ordentligt. Han bidrog nu heller ikke selv meget dertil, for han viste mig ikke til rette dermed, og naar jeg bad ham derom, saa kunde han undertiden svare mig, at det kunde min Fader jo lære mig. Min Fader, som sikkert ingen Anelse havde om saadant, da jeg tav stille dermed, lod det gaa, som det kunde. Vi havde den Gang faaet den første Svingplov, som Johan altid pløjede med og gjorde det godt, men at jeg kunde faa lært at pløje med den, kunde der efter hans Udtalelser ikke være Tale om. Vi fik saa nok en Svingplov, som var lavet paa Angel, men den gik ikke godt, og saa maatte jeg bruge den gamle Hjulplov, og det blev ikke altid saa rigtigt paa Grund af den vanskelige Stillen med Trækilerne og sligt.

Jeg havde derfor, sandt at sige, ikke store Tanker om mig selv og min Fremtid som Bondekarl, og det var slet ikke med de største Forventninger, jeg tog paa det, da Fader begyndte at tale om, at jeg skulde ud i Verden at se mig om og lære noget andre Steder. Han talte først om at faa mig paa Rødding Højskole, men dette frabad jeg mig, da jeg syntes, det ikke var noget for mig,

og jeg generede mig ved det. Saa blev dette opgivet, og Fader forhørte sig om en Plads til mig paa Gaarden »Koldmos« ved Rinkenæs, men den var ikke at faa, og glad var jeg. Derefter talte Fader om at faa Plads til mig hos Knudsen paa Lysholm paa Als; men saa ytrede jeg mig om hellere at komme til at tjene hos en bonde, hvilket jeg syntes passede bedre for mig. Fader fik saa talt med sin Fætter, Mathias Juhler i Sønderborg, om Sagen, og han vidste, at der var en dygtig Gaardmand i Egen paa Als, nemlig Jørgen Frederiksen, og det blev aftalt, at han, Math. Juhler, skulde kjøre med os derover.

Tjenestekarl på Als

Det var i Vinteren 1861. Vi kjørte i Kane derover og blev godt modtagne, men J. Frederiksen havde ikke netop Brug for mig dette Aar, hvorimod han mente, at hans Fader, Hans Jørgen Frederiksen, som havde en Gaard i samme By, kunde maaske have mig. Vi gik saa derhen, og det blev aftalt, at jeg kunde komme dertil. Jeg fik et godt Indtryk af disse jævne Folk og var ret glad ved denne Afgjørelse, og den 1. Maj 1861 tog jeg Afsked fra Hjemmet for første Gang. Fader kjørte mig til min ny Plads. Her varede det ikke længe, førend jeg fik mere Mod paa og bedre Forstaaelse af min Gjerning, saa det kom til at gaa med Liv og Lyst. Vi var 3 Karle, nemlig Førstekarlen, Laurids Jørgensen, som var Mandens Søstersøn, en ældre, dygtig og meget forstandig Karl; jeg var Andekar, og først var Mandens Sønsøn og senere Peter Andersen fra Elstrup Trediekarl.

Der herskede stor Orden ved Arbejdet, og saa blev der talt og forhandlet baade om det ene og det andet, hvorledes dette eller hint bedst skulde gøres, og dette var noget, som jeg ret syntes om. Med Pløjningen, som jo navnlig var min svage Side, gik det snart bedre. Jeg kunde faa hvilken af de 2 Svingplove og hvilket af de 2 Spand Heste, vi havde, at bruge, som jeg bedst syntes om, og da de gik godt, og det ikke manglede paa Vejledning, varede det ikke længe, førend jeg fik Tillid til mig selv og blev, som gamle Frederiksen sagde, »Herre over Ploven«. Laurids Jørgensen var en dygtig Pløjemand, og Ploven gik som sagt meget godt. Han havde faaet Præmie ved en eller to Præmiepløjninger, navnlig en Gang 2den Præmie ved Graasten. Jørgen Frederiksen havde ligeledes faaet Præmie for Pløjning, Laurids var derhos en dygtig Husflidsmand, navnlig til Huggehusarbejde, og dette kom mig ret tilpas, da jeg hjemme under Faders Vejledning havde øvet mig noget deri og havde stor Lyst dertil.

Den Gang stod det endnu ret godt til mange Steder med den mandlige Husflid, som nu til Dags er »lagt paa Hylden« de fleste Steder. I Fritiden,

navnlig om Søndagen, var vi derfor gode at finde i Huggehuset. En der i Byen boende Skrædder, som ogsaa var dygtig i Træarbejde, kom ofte hen til os og vi til ham, og saa blev der talt om, hvad der skulde laves og om Fremgangsmaaden dermed. Desuden var der flere Karle der i Byen, som var dygtige til Husflid, navnlig Brødrene Hans Peter og Jørgen Bonde. Jeg fik lavet mig noget Huggehus-Værktøj; men Høvlene turde jeg ikke give mig i Lag med, men lod en Snedkersvend lave mig nogle; da jeg imidlertid manglede en til, saa tog jeg fat paa at lave en selv, og den blev god. Da jeg saaledes havde faaet noget Værktøj, saa skulde jeg da ogsaa have et Skab til at gemme det i. Træet dertil gav min Husbond mig, og det gjorde han saa gjerne, sagde han, da han satte stor Pris paa, at vi benyttede vor Fritid paa denne Maade, for saa vidste han, hvor han kunde finde os.

Tærskningen, som den Gang næsten alle Steder skete med Plejl, besørgedes for det meste af Peter Andersen og mig, medens Laurids tog Tag af, gjorde Kjørslerne og andet Arbejde. Den sidste Vinter jeg var der, tog Peter Andersen og jeg Akkord med at tærske hele Avlen. Vi skulde være færdige til en bestemt Tid, men de Dage, vi skulde med til Mark- og Skovarbejde m.m. blev regnet os til Gode. Vi fik ved denne Akkord 3 Uger fri, som vi saa skulde have Dagløn for; men til min store Beklagelse fandt min Fader paa, om det ikke kunde lade sig gjøre, at jeg kom hjem de 3 Uger før Maj, da han havde god Brug for min Hjælp paa Grund af, at vi skulde bygge et nyt Stuehus, og jeg kom altsaa hjem først i April 1863 efter næppe 2 Aars Ophold der. Jeg vilde gjerne være blevet paa Als noget længere, og H. Frederiksen havde tidligere talt med Jørgen Smedemand, Stolbrolykke om Plads for mig hos ham, da jeg, ogsaa efter hans Mening, kunde have godt af at komme et andet Sted hen; men det blev jo saa ikke til noget paa Grund af Byggeriet hjemme.

Egen By kom til at staa for mig i en egen Glands, hvortil det jo ogsaa bidrog, at jeg der fandt min tilkommende Livsledsagerinde¹². Vor Forbindelse blev i al Hemmelighed indledet i den Tid, jeg var der; men paa Grund af vor unge Alder og af mine Forældres Uvillie derimod blev vi ikke forlovede før i Januar Maaned 1864. Jeg havde været i Besøg i Egen i Julen 1863 og blev syg kort efter min Hjemkomst derfra. Det begyndte med en Forstoppelse, men slog sig til Hovedet, saa jeg var en Tid næsten fra Samlingen. Lægen, gamle Dr. Schirmhof i Broager, forskede hos mine Forældre efter, om der ikke skulde være en Kjærlighedshistorie til Grund for Sygdommen, og da de befrygtede det samme, saa drog Fader til Egen og fik afgjort, at min Kjæreste skulde komme her over, saa vi kunde blive forlovede. Dette skete saa kort efter, idet Laurids Jørgensen, som var min Fortrolige, kom kjørende her over med hende. Jeg bedredes derefter ret godt, men havde dog Men af Sygdommen i lang Tid paa Grund af Nervesvækkelse. Jeg var dog med at gjøre Krigskjørsler i Løbet af Foraaret, og efterhaanden kom jeg mig godt igjen.

Landbruget i tiden mellem krigene

Den 1. Maj 1863 flyttede Johan Gerhard Hansen fra os efter 7 Aars Tjeneste, og jeg blev Forkarl, efter som omtalt at være kommen hjem 3 Uger i Forvejen. Vi havde en travl Sommer paa Grund af Byggeriet, ved hvilket vi selv gjorde Haandlangerarbejde. Vi havde, foruden en Andenkarl, dog en Daglejer til Hjælp. Martin Thumann fra Skelde var Mur- og Tømmermester, og Frederik Klint sammesteds havde Snedkerarbejdet, altsammen for Dagløn. Der stod et gammelt Aftægt, til Dels paa den Plads, hvor Stuehuset skulde bygges; dette skulde altsaa først nedbrydes, og i Efteraaret blev der meget lavet om i det gamle Stuehus, hvoraf der bl.a. ogsaa blev nedbrudt 2 Fag ved den østre Ende. Kjørneværket tilligemed Kværnen og Indretningen til Hakkelseskæring, som for 8-9 Aar siden var blevet anbragt i det gamle Aftægt, blev nu ogsaa anbragt i det gamle Stuehus. – Stuehuset har efter min Faders Optegnelser kostet 4.160 Mark at opføre, deri indbefattet Kosten til Haandværkerne samt Løn til en Haandlanger, men ikke vort eget Arbejde. Det maa bemærkes, at hvad der kunde bruges af Materialet af det nedbrudte Aftægtshus, er ikke sat til Pris. Daglønnen til Haandværkerne var 3 Mark Rigmønt (1 M. 12½ Pf.), og Murstenene, som for største Delen kjøbtes hos Jacob Tychsen, Nybølner, kostede 5 Rigsbankdaler (11 M. 25 Pf.) pr. Tusind.

I Sommeren 1863 havde vi sidste Gang Raps, det var i Hvenmose ved den vestre Side. Rapsen gav i sin Tid et godt Udbytte, og mange Gaardmænd dyrkede den i min Barndom og første Ungdomstid. Af min Faders Regnskaber sees, at han havde dyrket Raps fra 1839, da han overtog Gaarden, til 1846 (incl.). Derefter har han holdt op dermed indtil 1857-63. I 1839 kostede den 17 Mark pr. Tønde, i 1859 = 20¼ Mark, i 1863 = 18¼ Mark – alt beregnet til nuværende tysk Mønt. Der staar i Regnskaberne ikke noget om, hvor stort Areal, der hvert Aar har været besaaet, hvorimod nok hvor mange Tønder, der er avlet. Udsæden har i Reglen været 1 Skjæppe aarlig. Jeg synes, at f.Eks. i 1863 kunde det være omtrent det halve Indtægt. Dette Aar er der avlet 24 Tønder, men det har nok været et af de bedste Aar, og hvad Prisen angaar, vistnok det allerbedste. Rapsen saaedes altid i Brakjord (Helbrak), og med Staldgjødning. Efter Rapsen fulgte Vintersæd, som nok kunde blive god uden Gjødning. Tærskningen af Rapsen foregik her paa Egnen i Loerne, hvorimod den mange andre Steder skete ude i Marken paa store Sejl. Saatiden var i den første Del af Juli Maaned, nogle Dage før Rapsen var moden og skulde skjæres. Der skulde derfor gjemmes af det foregaaende Aars Avl til Sæd.

Af min Faders Optegnelser sees, at han første Gang har saaet Roer (Runkelroer og Turnips) i 1854. De saaedes den 9. Maj. Det var dog kun i mange Aar Smaastykker, og det var først i 70erne, at der begyndtes med at dyrke større

I 1863 blev stuehuset på Rojhus nyopført, mens det gamle stuehus blev gjort til avlsbygning. På billedet fra ca. 1908-09 ses Andreas Andresen og hustruen Ane Margrethe med tre af børnebørnene og tjenestefolkene på gårdspladsen. Faget længst til højre på stuehuset og indgangspartiet sammesteds blev opført i 1903 som afjægtsholig for Andreas Andresen. Fot. i privateje.

Stykker med Roer. I Fyrrerne og langt op i 50erne dreves Kartoffeldyrkningen stærkt her paa Egnen og gav i mange Aar et godt Udbytte, især før Kartoffel-sygdommen optraadte midt i Fyrrerne. Mange af dem blev opfodrede paa Malkekøerne, men en Del solgtes, undertiden til ret gode Priser. Kornet solgtes for det meste altsammen undtagen Havren til Hestene, Rug til Brød, Byg til Mel og Gryn og Boghvede til Gryn og naturligvis Saasæden. Af min Faders Regnskaber sees, at der fra 1849 er opfodret ca. 18-30 Tønder Korn aarlig, og det var endda ikke saa lidt efter den Tids Forhold. Svin holdtes der ikke stort flere af end til eget Brug, og naar der en Gang imellem i »Slagtetiden« ved Novembertide kunde sælges et Svin eller to, saa var det altid i slagtet Tilstand. Mange Steder gaves der slet intet Korn til Malkekøerne. Det var derfor heller ingen Sjældenhed saadanne Steder, især i Foraaret, naar Malkekøerne havde kælvet og gav Mælk, at enkelte af dem maatte have Hjælp for at

kunne rejse sig. Først naar de kom ud og fik noget af det unge kraftige Græs, kom de til kræfter og gav nogen Mælk af Betydning.

Af min Faders Regnskaber sees det dog, at Smørproduktionen har havt *nogen* Betydning her paa Gaarden. Smørudbyttet har været følgende:

I 1839		Solgt $39\frac{1}{4}$ Lispund á 14 Pund for 237 Mark
1840-41	Kjærnet 84 L.pund,	solgt $51\frac{1}{4}$ L.pund for 369 Mark
1841-42	Kjærnet ca 100 L.pund	solgt $59\frac{1}{2}$ L.pund for 404 Mark
1842-43	Kjærnet 1260 Pund,	solgt 707 Pund for 364 Mark
1843-44	Kjærnet 1078 Pund,	solgt 595 Pund for 292 Mark
1844-45	Kjærnet 938 Pund,	solgt 455 Pund for 237 Mark
1845-46	Kjærnet 938 Pund,	solgt 679 Pund for 336 Mark
1847-48	Kjærnet 1386 Pund,	solgt 985 Pund for 666 Mark
1848-49	Kjærnet 1476 Pund,	solgt 1224 Pund for 637 Mark
1849-50	Kjærnet 1442 Pund,	solgt 1162 Pund for 573 Mark
1850-51	Kjærnet 1249 Pund,	solgt 1058 Pund for 525 Mark
1851-52	*Kjærnet 1737 Pund,	solgt 1491 Pund
1852-53	Kjærnet 1974 Pund,	solgt 1582 Pund
1853-54	Kjærnet 1781 Pund,	solgt 1435 Pund
1854-55	Kjærnet 1599 Pund,	solgt 1284 Pund
1855-56	Kjærnet 1610 Pund,	solgt 1264 Pund
1856-57	Kjærnet 1491 Pund,	solgt 1162 Pund
1857-58	Kjærnet 1104 Pund,	solgt 805 Pund
1858-59	Kjærnet 1148 Pund,	solgt 833 Pund
1859-60	Kjærnet 1211 Pund,	solgt 963 Pund
1860-61	Kjærnet 1464 Pund,	solgt 1107 Pund
1861-62	Kjærnet 1574 Pund,	solgt 1234 Pund
1862-63	Kjærnet 1528 Pund,	solgt 1080 Pund
1863-64	Kjærnet 1375 Pund,	solgt 986 Pund
1864-65	Kjærnet 1381 Pund,	solgt 1041 Pund
1865-66	Kjærnet 1290 Pund,	solgt 986 Pund
1866-67	Kjærnet 1196 Pund,	solgt 892 Pund
1867-68	Kjærnet 1676 Pund,	solgt 1334 Pund
1868-69	Kjærnet 1232 Pund,	solgt 973 Pund

* *Da der fra dette Regnskabsaar 1851-52 aarlig er medregnet Indtægt af Kalve og Skind til Indtægten af Smør, saa kan denne sidste ikke kontrolleres, hvorfor den herefter udelades.*

I 1839 har Smørret kostet ca. 43 Pf. pr. Pund, i 1840 = $51\frac{1}{2}$, i 1841-46 omtrent samme Pris.

Da der efter den første Mærgling ikke sørgedes tilstrækkeligt for at tilføre Jorden Gjødning nok, maatte den Tid komme, da den blev mere eller mindre udpint, og da Fader en Tid lang, lige som saa mange andre, brugte et temmelig udpinende Sædskifte, saa tog Frugtbarheden betydeligt af, hvilket især mærkedes i de 3 tørre Somre 1857-58-59. Dertil kom den meget følelige Skade, som Oldenborrelarverne tilføjede os, særlig i Sommeren 1857. Deres Hærgning var især følelig paa den østre Del af Skeldemark og i Skeldegardskobbel. Vi opsamlede Larver efter Ploven, og det var helt storartet, saa mange der var,

men det forsløg dog ikke til at udrydde dem. Vi fik da også flere Oldenborre-Perioder (hvert 4de Aar) efter den Tid, hvori de hærgede mere eller mindre slemt paa forskjellige Strøg her i Omegnen, og da værst naar de paagjældende Somre var tørre. Men i 1871, da det var Oldenborre-Aar, blev det besluttet i Kommunen, at der skulde indsamles Oldenborrer i Flyvetiden, og de skulde betales med 5 Pf. pr. Pund af Kommunen efter Hektar-Areal. Der var en stor Mængde denne Sommer, og de fleste Beboere gjorde sig Umage med at samle. Der blev samlet ca. 16.000 Pund i Skelde Kommune. Dette hjalp ikke saa lidt, og da der fortsattes dermed i flere Perioder, mærkedes det, at de svandt stærkt. Ved Siden deraf tog Fuglene rigtig nok ogsaa til i Antal og hjalp til at udrydde disse skadelige Insekter, saa nu er de næsten helt forsvundne her i Egnen.

Krigen 1864

Den 15. November 1863 døde Kong Frederik den 7. paa Lyksborg Slot, og nogle Dage derefter førtes hans Lig her forbi pr. Dampskib. I denne Anledning havde Fader faaet Sangforeningen »Harmonien«s Fane herover for at flage paa halv Stang omme paa vor Nabo, Hans Christensens, Kløft, naar det blev om Dagen, og et Blus blev forberedt til at afbrændes, naar det blev om Aftenen. Det sidste blev Tilfældet.

Det voldte stor Uro i Befolkningen, da Krigen udbrød i Februar 1864, og især da det rygtedes, at den danske Hær var paa Tilbagetog fra Dannevirke. Tilbagetoget var overordentligt anstrængende for Armeen, særlig ogsaa paa Grund af haard Vinter med Sne og glat Føre. Fader var, den Dag Armeen hovedsagelig ankom til Dybbøl, kjørende til Gaarden Stenbæk ved Vemmingbund med et Anker varmt Æggeøl til Soldaterne, hvilket derfra blev bragt dem til Vederkvægelse, og saaledes hjalp en og anden til at lindre Nøden blandt dem. Der blev udskrevet Leverancer af Hø og Halm til Dybbøl Skandser lige før Armeens Ankomst m.m. Vi var derovre med et Læs, men den dag var jeg ikke med. Derimod var jeg til Dybbøl at hente et Læs Møbler hos Thomas Asmussen, som blev staaende hos os i lang Tid. Beboerne i Dybbøl og nærmeste Omegn maatte jo rykke ud. Jeg saa den Dag noget af Elendigheden ved Tilbagetoget, medens jeg kjørt over Chausseen ved Hvilhøj.

Det varede ikke længe, før de prøjsiske Tropper kom; men det varede dog noget, inden der kom nogen herover. Den 3. Marts fik vi den første Indkvartering, nemlig 37 Mand af det 35te Regiment (Brandenborgere). Folk var helt ude af sig selv af Bestyrtelse over Begivenhedernes Gang. Man havde ikke ventet, at Danevirke ikke kunde holdes, og man troede, der var Forræderi med i Spillet. Dertil var man ligefrem bange for den fjendtlige Indkvartering

eller havde stor Uvillie, ja ligefrem Modbydelighed for den. Folk gik og drev, og der blev i mange Dage saa at sige ingen Ting bestilt, undtagen det helt nødvendige. Imidlertid viste det sig, at Soldaterne i Almindelighed var inde paa, at vi havde det saa daarligt under det danske Regimente og sagde, at de var komne for at befri os. Dette vilde vi naturligvis ikke høre Tale om, og vi ønskede dem Pokker i Vold. Egentlig Overlast øvede de dog ikke imod os, men det var alligevel en meget kjedelig Tid med al den Uro og Besvær, den førte med sig. Vi havde ofte 30-40 Mand i Indkvartering, og da det var Vintertid, maatte de ligge inde i Stuehuset. Storstuen og Dagligstuen var fulde af Menige, de fik et godt Lag Klapping¹³ at ligge i. I den saakaldte lille Stue havde vi til en Tid 2 Underofficerer, senere en Feldwebel, saa en Sergent. Af Rytteri havde vi næsten intet. Andre Steder, ogsaa oppe i Byen, havde de langt større Indkvartering.

Den eneste Fortrøstning, vi havde, var den, at Dybbølstillingen nok skulde holde, og vi var somme Tider uenige med en eller anden af Soldaterne derom. De mente jo det modsatte og pralede af deres Baglade-Geværer og deres langtrækkende Kanoner, hvilke jo desværre ogsaa viste sig at være de danske Geværer og Kanoner langt overlegne. Det var den første Krig, hvori dette ny Skyts kom i Anvendelse. Det var en stor Skuffelse for os, da Dybbøl den 18. April faldt, saa det var den almindelige Mening, at der ogsaa derved var Forræderi med i Spillet. Af vor Indkvartering faldt der 1 Mand. Hvor de hoverede efter denne Bedrift! Jeg glemmer aldrig denne Dag med den storartede Kanontorden en lang Tid, indtil den tilsidst afløstes af Geværssalver. Skandserne, som jo i Forvejen var ødelagte, beskødes dels fra Dyntmark og dels fra Avnbjergvej ved Frydendal, medens Fodfolket rykkede frem ad de i Forvejen paa den søndre Side af Chausseen mellem Frydendal og Skandserne i Zig-Zag opkastede Løbegrave, og da de saa var tilstrækkelig nær inde paa Skandserne til, at der kunde stormes, saa standsedes Kanonskydningen. Klokken var da hen ved 10 om Formiddagen.

Vi haabede hele Tiden under Dybbøls Belejring, at der skulde komme Hjælp ude fra, men denne udeblev jo. Til Trods derfor havde vi sikkert Haab om, at Als skulde nok holde sig; men dette Haab skulde ogsaa briste. I Tiden efter Dybbøl's Fald havde vi ikke saa megen Indkvartering herovre. En stor Mængde Fiskerbaade blev tilvejebragte fra en vid Omkreds og ført til Sottrupskov, hvorfra Overgangen skete til Arnkil paa Als den 29. Juni. Nogle Dage før Overgangen, nemlig den 26., blev der beordret 6 Baade fra Stranden ved Skelde Skov, der hvor Dampskibsbroen nu er, kjørt over til Dybbøl Skandser. Jeg var kjørende med en af dem; de øvrige Karle, der var med, var: Hans Peter Jensen fra Skeldegaardskobbøl, Peter Philipsen her fra Skeldemark, Chr. Thomsen, nuværende Handelsmand ved Korsvejen, Philip Andersen fra

Vandstedbæk og Peter Paulsen fra Skelde. Vi holdt med Baadene paa Dybbøl Banke til venstre for Landevejen, omtrent der, hvor den danske Skandse Nr. 5 var.

Hestene blev spændt fra og tøjrede i Græsset der omkring, og vi maatte blive der til den 28. om Aftenen, da fik vi Tilladelse til at drage ned med Hestene i Kvarter i Dybbøl By. Men det varede kun til hen imod Midnat, saa blev vi kommanderet op for at kjøre Baadene ned til Vandet. Vi troede først, at det skulde være til Havnen overfor Sønderborg; men det blev dog til Vemmingbund, de skulde; vi kom ikke til at kjøre dem længere end over paa den anden Side af Landevejen, hvorfra Soldaterne saa trak dem ned til Stranden, medens vi blev kommanderede til at lejre os paa samme Plads, hvor vi havde holdt med Baadene. Et Par Gange, medens vi endnu holdt der med Baadene, blev disse trukne frem og tilbage i forskjellige Stillinger, vist nok for at vildlede de Danske paa Als, der sikkert skulde have Indtryk af, at der var fuldt af Baade i Lavningen ved Dybbøl, og at Overgangen skulde foregaa ved Sønderborg. Der blev en Skildvagt ansat hos os og Hestene, efter at vi var placerede paa det omtalte Sted.

Hen imod Kl. 2 begyndte man at skyde omme ved Sandbjerg og Sottrupskov, og da det kort efter lysnede lidt, kunde vi begynde at skimte Overfarten i Baade deromme. Nu begyndte man at beskyde Dybbølstillingen ovre fra Bosager- og Kirkebatterierne, og vi blev naturligvis noget ængstelige, da Granaterne slog ned rundt omkring os, enkelte ganske i vor Nærhed. Vi talte med Skildvagten om at lade os drage ned til Dybbøl, men han afslog det og sagde, at han havde Ordre til at skyde, naar nogen af os søgte at undslippe. Da Skydningen blev heftigere, saa vi, at han blev ganske bleg, og kort Tid efter var han forsvunden fra sin Post, uden at nogen af os havde lagt Mærke dertil. Nu var vi ikke sene til at komme bort fra dette Sted og ned til Dybbøl. Hen paa Formiddagen, da Skydningen var holdt op, kjørte vi ned til Stranden for at hente vore Vogne, og derpaa kjørte vi hjem. Medens vi da kjørte op ad Landevejen, begyndte Prøjerne allerede at transportere danske Fanger ad Flensborg til. Hvad der ærgrede os meget, var ogsaa det, at i Morgenstunden, efter at Skydningen var holdt op, kom flere bekendte Hjemmetskere fra Broager Sogn langs ad Landevejen, vist nok for paa første Haand at glæde sig over den »store« tyske Bedrift. – Der kunde være meget mere at berette om denne ulykkelige Krig; men da det ikke vil være vanskeligt at faa langt udførligere Skildringer af Forholdene den Gang, saa har jeg indskrænket mig til at omtale ovenstaaende mere personlige og stedlige Begivenheder.

Dansk Optant

Det var med stor Uvillie, at den danske Befolkning maatte finde sig i de mange tyske Anordninger, der efterhaanden indførtes; men værst var det dog med Værnepligten. Der skete dog ingen Udskrivning før i 1867; men Aaret i Forvejen, nemlig i Sommeren 1866, gik der stærke Rygter om, at man tog de unge Karle til Soldat uden Session og enten de var duelige dertil eller ej. Enkelte Karle rejste straks til Danmark, og vi var en lille Flok her paa Skeldemark, hvoriblandt vor Nabo Peter Hansen, som stod rede til ogsaa at rejse; men Fader vilde have den Sag nærmere undersøgt, og medens vi Karle opholdt os ude paa Fjorden i en Baad for ikke at blive overrumplede af Prøjserne, kørte han en Dag til Rinkenæs, hvorfra Rygterne var kommet, for at forhøre sig om, hvorvidt det var sandt eller ej. Han kom saa hen paa Eftermiddagen tilbage med den Besked, at der var ikke et sandt Ord i, hvad Rygtet havde fortalt. Vi slog os derfor til Ro indtil videre.

Det varede dog ikke længe, inden jeg og mange flere fandt det raadeligst at søge Udvandringstilladelse i Henhold til Wienerfredens Artikel 19 og rejse til Danmark¹⁴. Det hed sig da, at naar man havde havt fast Ophold derovre og havde Bevis for at være indskrevet der, saa kunde man komme hjem igjen og opholde sig her som dansk Undersaat. Paa min Forespørgsel hos Kancelliraad Fischer, Herredsfogden i Broager, hos hvem jeg fik min Udvandringstilladelse udstedt, om, hvor længe han mente, man skulde være derovre, for at det kunde antages, at man havde havt fast Ophold, svarede han, at ca. 14 Dage vel maatte være tilstrækkeligt. Jeg rejste den 21. Juli, og for at have bekendte Folk at komme til, blev det aftalt, at jeg skulde rejse til min gamle Skolelærer Vesterlunds Svigersøn, forhenværende Andenlærer N.R.Kjær i Skelde, som nu var Skolelærer og Degn i Øster Ørum, et Par Mil Nordøst for Vejle. Der blev jeg godt modtaget, og Kjær var mig behjælpelig med at faa en midlertidig Plads. Det blev hos Gaardejer Chr. Pedersen, Espekjær paa Daugaard Mark. Med et Bevis fra denne Mand paa, at jeg havde taget Plads der, attesteret af Sognefoged Povl Pedersen i Daugaard, tog jeg saa til Horsens for hos Herredsfogden at afgive Erklæring om at ville bevare min danske Undersaatsret i Henhold til ovennævnte Art. 19 i Wienerfredstraktaten og endvidere indmelde mig i den derværende Lægdsrulle. Samme Dag (den 13. Aug.) var Andreas Hollensen og Chr. Petersen fra Mølmark der i samme Anledning.

Paa Espekjær blev jeg til den 9. Oktober, saa rejste jeg hjem, meldte mig hos Herredsfogden i Broager og kunde saa efter Myndighedernes daværende Opfattelse blive herhjemme som dansk Undersaat. Der var efterhaanden kommen mange flere hjem paa samme Maade, og vi troede at kunne være trygge, indtil vi først i December Maaned samme Aar fik Ordre til at forlade Landet,

dersom vi vilde bevare vort danske Undersaatsforhold; i modsat Fald vilde vi være at anse som prøjsiske Undersaatter. Jeg rejste derfor straks, den 4. December, og kom igjen til Skolelærer Kjær. Der blev jeg saa i nogen Tid, og bl.a. tærskede jeg hans Indavling.

I Julen besøgte jeg min Ungdomsven, Degn og Skolelærer Hans Jørgen Hansen i Sir ved Holstebro. Han var en Arbejdsmands Søn i Broager, omtrent jævnaldrende med mig, og havde tjent hos os en Sommer som Dreng og passet Kvæg. Efter sin Konfirmation fik han hos Degn Brodersen og Pastor Schleppegrell gratis Forberedelse til at komme paa et Seminar. Det blev Blaagaards Seminar, han kom til, og efter at have taget en udmærket Eksamen, fik han straks bemeldte Embede, som han endnu sidder inde med. ...

Hos Hansen var jeg omtrent en Uge, og medens jeg var der, blev han forlovet med en Lærerinde, Ludovika Gundelach, som han senere ægtede. Hansen var en dygtig Lærer og var meget afholdt af Befolkningen. Bl.a. holdt han Aftenskole for unge Karle, hvilket ikke var meget almindeligt den Gang. Naturvidenskab var ret hans Yndlingsemne at tale om, især Fysik og Kemi, hvilket var aldeles nyt for mig. Han vakte Lysten hos mig til at komme paa Højskole; men jeg opgav dog Haabet derom, indtil jeg et Aars Tid efter under et Besøg hjemme blev yderligere paavirket dertil. Det var en Aften, jeg gæstede Rasmus Tychsen i Dynt, som var paa Askov Højskole den Vinter og nu var hjemme i Juleferien. Han kunde fortælle saa kjønt om, hvad der gik igjennem Undervisningen, at det var ikke til at modstaa. En Betænelighed, som jeg havde ved at komme paa en Højskole, nemlig at jeg syntes, jeg var for gammel til at sidde paa Skolebænken, hævdedes nu ogsaa, idet Rasmus Tychsen og flere andre Karle her fra Egnen, som var der, var endnu ældre end jeg. Jeg omtalte dog endnu, saa vidt jeg mindes, ikke min Lyst til at følge deres Eksempel, til mine Forældre.

...

Herregårdskar i Ørum og Daugård

Kjær skaffede mig Plads hos daværende Løjtnant, senere Etatsraad Eckhard paa Ørumgaard i Nærheden af Ørum By. Jeg skulde være der paa samme Vilkaar som en Lærling fra Landhusholdningsselskabet, der var der; kun fik jeg ikke Kammer for mig selv, ligesom jeg kom til at spise sammen med de øvrige Karle og Daglejerne, medens Landbrugslærlingen spiste sammen med Mejeribestyrelsen. Jeg fik dog Løn i Lighed med 3die Aars Lærlingene, nemlig 40 Rigsbankdaler eller 90 Mark. I det hele havde vi egentlig ingen større Fortrin for de øvrige Karle, idet Arbejdet, som forlangtes af os, var akkurat

det samme. Kun fik vi af Forvalteren Bockenheuser lidt Vejledning i at føre Arbejdjournal, og af Eckhardt selv blev vi holdt til at skrive nogle egenhændige Afhandlinger om landøkonomiske Emner, som han opgav os. Jeg husker bl.a., at vi skrev om forskellige Slags Ukrudts Udryddelse, om Enges Anlæg og Forbedring o.s.v. Alt dette maatte vi selvfølgelig gjøre i vor Fritid, og saa saa han det efter og rettede det en Søndag Formiddag en Gang imellem, naar vi havde noget færdigt. Dernæst vilde han give os lidt Vejledning i Landmaaling; men det indskrænkede sig til højst 2 Gange. ...

Den 1. November 1867 kom jeg i Tjeneste paa Gaarden Daugaard i Byen af samme Navn. Jeg blev Forkarl og fik i Løn for et Aar 72 Rigsbankdaler eller 162 Mark, hvilket ansaaes for en god Løn den Gang. Gaarden var ca. 160 Tønder Land stor, og der holdtes Landbrugsskole der. Der var 16 Elever, som hovedsagelig var Sønner af Folk, der var »uden for Bondestanden«, som man tidligere ofte udtrykte sig. ...

Foruden Forstanderen J.B.Krarup, som var Gaardens Ejer, var der en Landinspektør Lindhard der som Lærer, og en Gang om Ugen kom Dyrslæge Sander Larsen (fra Hornum, saa vidt jeg husker) der og gav Undervisning i Husdyrlære. Der holdtes Eksamen. Professor B.S.Jørgensen fra Landbohøjskolen i Kjøbenhavn var der som Eksaminator. ...

Askov Højskole

Eckhardt paa Ørumgaard kom ud en Søndag, da jeg var der ovre, og spurgte mig, om jeg vilde paa Højskole, og da jeg svarede ja, sagde han først, at han syntes ikke, jeg trængte saa meget til det; men da jeg saa sagde, at jeg mærkede bedst selv, hvor meget jeg trængte til Oplysning, saa svarede han, at jeg skulde saa da ikke tage hen paa den første den bedste Højskole, og han vilde da særlig anbefale Søgaards Højskole ved Vamdrup, om hvilken han mente, at den maatte have forholdsvis gode Lærerkræfter, fordi den understøttedes af en Forening af større og mindre Landmænd. Men ellers syntes han ogsaa godt om Vinding Højskole. Det blev dog ingen af disse to; hvorimod jeg, efter at have raadført mig med min oven omtalte Ven, Hansen i Sir, valgte Askov Højskole. Hansen skrev flere lange Breve til mig for at retlede mig i denne Sag, ligesom han, da jeg endelig havde besluttet mig, skrev et Par lange »kemiske Breve«, som han kaldte dem, for at forberede mig ogsaa paa dette Omraade. Han sendte mig først Johnstons »Katekismus i Agerdyrkningskemi«, som han opfordrede mig til at læse igennem, og naar jeg saa stødte paa noget, som jeg ikke kunde forstaa, saa skulde jeg skrive til ham, for at han da kunde give mig nærmere Forklaringer. Alt dette gjorde, at jeg kom ret vel

forberedt til Højskolen i Askov først i November Maaned 1868. Paa Rejsen dertil mødtes jeg efter Aftale med min Fader og Broder i Kolding, da der var et og andet at tale med hverandre om, og de medbragte tillige Sengeklæder til mit Ophold paa Højskolen. Ved denne Lejlighed fik jeg et stærkt Indtryk af min Faders tiltagende Svaghed. Bl.a. mindes jeg ogsaa, at han fortalte, at han af nogle medrejsende var bleven gjort opmærksom paa, at Højskolen i Askov var meget »grundtvigiansk«, hvilket han var meget urolig over, da han var inde paa, at dette var rent sekterisk. Jeg beroligede ham, det bedste jeg kunde; men det var dog først, da jeg var hjemme i Juleferien, at jeg ved at fortælle om, hvad vi havde for paa Skolen, fik Lykke til at forsone baade Fader og Moder med den grundtvigske Skole.

Paa Højskolen blev jeg helt overrasket ved at træffe flere Bekjendte hjemme fra. Især glædede det mig at komme paa Skolebænk sammen med min fordums Skolekammerat, Philip Sibbesen fra Gammelgab. Ogsaa Jens Jørgensen i Gammelgab og hans Broder samt Peter Andersen fra Skelde glædede jeg mig ved at træffe der. Desuden var der to Karle fra Dybbøl, nemlig Jørgen Clausen fra Dybbøløsten og Anders Christensen, som Jørgen Zachariassens Kone var gift med første Gang. Lidt hen i Vinteren kom Hans Frederiksen fra Egen, en Sønneson af min tidligere Husbonde, til Skolen. Vi var saaledes forholdsvis mange hernede fra paa Askov Højskole denne Vinter. Der kom i det hele taget mange sønderjydske Karle paa Højskole den Gang, hvortil jo den stærke Udvandring bidrog saa meget. Dette gav siden Stødet til, at saa mange andre fulgte deres Eksempel, nemlig gjerne først de Udvandredes Søkende og dernæst Venner og gode Bekjendte. Jeg har ogsaa altid haft den Overbevisning, at Udvandringen til Danmark trods alle de Ulemper, der er blevne en Følge af den, har haft den største Betydning for Danskhedens Bevarelse hos os. Ja, først paa Højskolerne er det gaaet op for mange unge Mennesker, hvorfor de var danske, og dette har saa igjen øvet Indflydelse i de Kredse, hvor tidligere Højskolelærlinge er kommet til at færdes. Jeg er ogsaa vis paa, at dersom dette ikke var kommet, saa havde det seet sørgeligt ud med Danskheden hernede. Hvor meget bidrog ikke ogsaa Udvandringen til at fjærne den Ringeagt over for Bondestanden i Danmark, og navnlig da i Jylland, som der vitterlig endnu var en god Del tilbage af.

Skjønt jeg som før bemærket kom ret vel forberedt paa Højskolen, var det dog i mange Henseender slet ikke saaledes, som jeg havde forestillet mig. Jeg havde aldrig tænkt mig, at man, endog i min Alder, kunde sidde paa Skolebænken og følge med i Undervisningen med et saadant Liv og en saadan Lyst, som det snart blev Tilfældet. Og så alt det vækkende, alle de nye Tanker, der vakt hos én; det var noget, jeg aldrig havde drømt om. Dertil kom den fulde Tilfredsstillelse af den Kundskabstrang, man var mødt med, og som yderligere

fremkaldtes. Jeg maa oprigtig udtale, at mit hele Syn paa Livet blev helt anderledes end tidligere, og nu syntes jeg ret, der var noget at leve for. Der var nogle og firs Elever paa Skolen den Vinter; de fleste boede paa Skolen; men nogle boede hos Lærer Nutzhorn og nogle andre Steder i Byen, hvor de ogsaa fik Kosten. Jeg boede paa Skolen og havde bl.a. Kammer sammen med Brødrene Jens og Hans Jørgen Jørgensen. Vi havde paa Kammeret, navnlig om Aftenen, megen Glæde af at tale sammen især om Schrøders Foredrag over Historie og Mytologi, hvilket vi nu var enige om, var det bedste paa Skolen. Jeg mindes ogsaa saa tydeligt, at mange Gange om Middagen, naar Schrøder havde endt sit Foredrag, saa kom H.J.Jørgensen hen til Ph. Sibbesen og mig og sagde: »Det var ellers noget godt noget, Du! Hvad?« Men ogsaa Fengers Undervisning var meget værdifuld for mange af os, særlig ogsaa for mig. Hans Foredrag i Fysik og Kemi »slugte« jeg med Begjærighed. Det var ellers svært at følge med; men jeg fik Lov til at gaa med til hans Foredrag med Laboratorieforsøg et Par Gange om Ugen om Eftermiddagen for viderekomne Elever, og dette hjalp noget til at komme til bedre Forstaaelse af Kemien. Jeg skrev et kort Udtog af hans Foredrag om Kemi paa Kladder, og det samme gjorde Ph. Sibbesen ved hans Husdyrlære, og saa laante vi hinandens Kladder til at skrive rent efter.

Ligeledes skrev jeg et kort Udtog af Schrøders historiske og mytologiske Foredrag, dog kun efter Hukommelsen lige efter endt Foredrag. Hos Nutzhorn var det særlig Undervisningen i Dansk og i Sang, der fængslede mig. Fjerdelæreren Jørgen Madsen havde Skrivning, Regning, Landmaaling og Nivellering med os, og ham yndede vi meget, ogsaa for hans kammeratlige Omgang med os.

Jeg fik desværre et stort Skaar i mit Højskolebesøg paa Grund af, at jeg blev syg af en Lungebetændelse, som jeg efter Lægens Mening havde paadraget mig en Dag, da jeg eksperimenterede med en Klorforbindelse. Jeg var syg i flere Uger, og da det slog stærkt til Hovedet, saa havde det til Følge, at jeg led af Nervesvækkelse i nogen Tid derefter. Vel kom jeg paa Skolen igjen i nogen Tid før dens Slutning; men den bedste Tid for mig var dog den, der gik forud for Sygdommen. Der var stærkt Tale om under Brevvekslingen mellem mine Forældre og mig, at jeg skulde have forladt Skolen, saa snart jeg var rask nok dertil, da de nok var bange for, at min Sygdom var kommen af Overanstrengelse paa Skolen; men Lærerne, som jeg talte med derom, raadede mig til at blive, og dette blev jeg rigtig nok senere glad for.

Som en Afslutning paa Højskoleopholdet blev vi indbudt til et Møde hos Bonden og Lægprædikanten Peder Larsen Skræppenborg i Dons ved Kolding. Foruden Askov Højskoles Elever var der ogsaa Eleverne fra Højskolerne i Vinding, Gjedved og Testrup tilligemed samtlige Lærere indbudte. Det blev et

prægtigt Møde. Alle Forstanderne holdt Foredrag, og der blev sunget baade énstemmige og flerstemmige Sange. Vi blev beværtede med Kjødssuppe, Kaffe og Brød af Peder Larsen; han havde bl.a. slagtet en Ko i denne Anledning.

Gårdejer i Skelde

Da jeg kom hjem, meldte jeg mig først hos Herredsfogden i Broager og et Par Dage senere (d. 3. April) hos Landraad Matthiesen i Augustenborg, hvor jeg, ligesom mange andre Optanter, blev meget velvilligt modtaget. Jeg afgav Erklæring om at ville indtræde i det præjsiske Statsforhold igjen, og denne Erklæring blev taget til Protokols og underskrevet af mig. Jeg fik derefter Ordre til at møde paa Sessionen i Sønderborg d. 15. Juni samme Aar (1869); der blev jeg oversat i den saakaldte Ersatz = Reserve, 2den Klasse og blev aldrig indkaldt til Tjeneste. Jeg fik fra nu af de fulde statsborgerlige Rettigheder lige saa vel som de tilsvarende Pligter. Trods dette var jeg ikke saa ganske vel tilfreds med det foretagne Skridt. Jeg syntes nemlig, det var saa vankelsindet, saaledes at vandre frem og tilbage, og det blev endnu værre, da der en Maaned

Andreas Andresens svigerforældre var gårdejer i Egen Jørgen Vrang (1809-79) og hustru Marie, hvis fødenavn også var Vrang (1819-1907). Fot. i privateje.

Tid efter min Hjemkomst blev bekendtgjort, at alle de udvandrede kunde komme hjem og opholde sig her som danske Undersaatter, hvilket hidtil havde været os forment. Hvis vi vilde vende tilbage, maatte vi nemlig før den Tid være prøjsiske Statsborgere. Senere, da de danske Undersaatters Kaar hernede blev trangere, blev jeg dog glad ved min statsborgerlige Stilling.

Nu kom der efterhaanden flere og flere af de udvandrede hjem. Det varede ikke længe, inden tidligere Højskoleelever fandt hverandre, og navnlig kom flere af os jævnlig i Besøg hos hverandre her i Sognet. Jeg husker en Udtalelse af min Moder til sin Søster Ingeborg fra den første Tid, da vi begyndte med disse Sammenkomster: »Jeg gider dog saa gjerne sidde og høre, hvad de Karle taler med hverandre om.« Det var senere ogsaa en ganske selvfølgelig Sag, at mine Søskende skulle paa Højskole. Mine Søstre kom ogsaa begge til Askov; men min Broder havde ingen Lyst dertil og kom aldrig paa nogen Højskole.

Jeg blev nu i Hjemmet for stedse. Fader var bleven mere svag, og min Broder udvandrede til Danmark en Maanedes Tid efter min Hjemkomst, nemlig d. 1. April 1869. Med Faders Svagelighed tog det mere og mere til, indtil han døde d. 2. December 1869. Det var Tæring, han døde af, næppe 52 Aar gammel. Han var dog ikke sengeliggende til Stadighed mere end de sidste 2-3 Uger. Et meget stort Følge fulgte ham til Graven; der var 50 Vogne i Ligtoget. Sangforeningen »Harmonien« i Broager, hvis Formand han havde været i flere Aar indtil sin Død, mødte bl.a. i vort Hjem og sang Salmen: »Hvo ved, hvor nær mig er min Ende«, og daværende Præst Reuter holdt en meget god og trøstefuld Tale ogsaa i Hjemmet. Paa Kirkegaarden ledsagedes hans Baare af Sørgemusik, og hans Grav var kjønt smykket med Grønt af kjærlige Hænder. Fader var i mange Henseender en afholdt Mand i Sognet, hvilket jeg maa erkjende at have nydt meget godt af i mit Forhold til ældre Folk. I Følge Faders Bestemmelse bestyrede jeg Gaarden for Moder indtil d. 1. April 1872. Sommeren i Forvejen blev der, ligeledes efter hans Bestemmelse, hovedsagelig paa min Bekostning indrettet en Aftægtsbolig til Moder i den søndre Lade i 4 Fag ved den østlige Ende.

Min Forlovede kom i 1865 d. 1. November over at tjene hos Gaardejer Peter Andersen i Mølmark som Indepige og var der i 1½ Aar. Derefter tjente hun i 1 Aar, altså fra 1. Maj 1867 til s.D. 1868 hos mine Forældre. Saa kom hun hjem og forblev hjemme med Undtagelse af et Ophold paa Askov Højskole sammen med min Søster Marie Sophie i Sommeren 1871, indtil vi i Foraaret d. 23. April 1872 blev gift.

Brylluppet stod efter den Tids Skik i vort Hjem, og da det var ret stort, var begge Loer, Vognhuset og en Stue fuldt besatte med Gjæster. Vi slagtede en Ko dertil, som jeg selv havde kjøbt og fedet (rigtig nok med Moders Korn) og min Svigerfader gav os en fed Kalv. Vi dansede efter den Tids Skik i

Loerne, og det var der selvfølgelig ingen, der tog Anstød af. To Dage før Brylluppet holdtes den saakaldte Brudesengsdag eller, som den ogsaa kaldtes, »Flæskeaften«. Da kom den største Del af Mændene med hver en Skinke eller undertiden Penge i Stedet for, sædvanlig 6 Mark. Naboerne og de nærmeste i Familien var indbudte til at »passe op«, som det kaldtes, og desuden kom sædvanlig alle de unge, som var indbudte og vilde med til Brylluppet, ogsaa den Aften. Der blev først drukket Kaffe med Tvebakker til og et par Kaffe-punse bagefter, derpaa spiste vi Skinke og drak Vin til, og saa begyndte Dansen. Det var ofte lige saa muntret den Aften som paa selve Bryllupsdagen. Dagen efter gjordes saa Forberedelserne til det egentlige Bryllup, hvilket de mange omtalte »Oppassere« havde at besøge. Konerne havde jo alt, hvad der hørte til Madlavningen, at besøge, medens Mændene under »Skafferens« Ledelse gjorde Loer og Lader i Stand, for saa vidt dette ikke var sket til Brudesengsdagen, savede Brænde, tærskede Tvebakker i en Sæk til Bollerne i Suppen m.m. Der var nu egentlig ikke meget at bestille for Mændene.

Paa Bryllupsdagen opvartedes der med Suppe og Kjød og, efter et Ophold, med Skinke. Efter nok et Ophold fik vi Steg, hvorved det især gik løs med Vinen. Endelig fik vi, endnu førend vi gik fra Bordet, Risengrød med Smør i og »Ungvin« til at dyppe i. Senere, efter at Dansen var begyndt, fik vi Kaffe, og derefter gik det løs med Kaffe-punse skiftevis med Dansen. Dagen efter Brylluppet mødte alle Oppassere igjen til Middagsmad og Kaffe. Der var saaledes megen Tidsspilde ved Hjemmebryllupperne, men det var jo Skik og Brug, og tog man det fra den gemytlige Side, saa kunde der ogsaa komme noget godt ud deraf. Det sidste Hjemmebryllup her i Byen var Lorens Jakobsens her paa Skeldemark i 1896. I 1893 havde vor Nabos, Hans Christensens Sønner, Frederik og Christian, Bryllup hjemme kort efter hinanden. Til disse nævnte Bryllupper brugtes der dog et stort Telt, hvilket var blevet helt almindeligt for adskillige Aar siden, naar det var i Sommertiden. Nu holdes alle større Bryllupper i Krohusene mod en vis Betaling pr. Person. – Min Broders Bryllup holdtes hos os i Marts 1874, og ligeledes min Søster Sophie Maries i Oktober 1876. Min Søster Maria Sophies holdtes i Hjemmet i Dynt d. 21. April 1874. ...¹⁵

Krig og Stormflod

I 1870 under den fransk-tyske Krig havde vi Indkvartering i nogen Tid af 4 tyske Feltartillerister med deres Heste. Vi gjorde ogsaa adskillige Krigskjørsler, særlig med Faskiner af Buskværk fra Skodsbølskov til Dybbølskanterne, som blev sat i Forsvarsstand. For Resten berørtes vi jo ikke videre af denne Krig, uden for saa vidt, at der blev gjort Indkaldelser til Militæret. Her fra Byen

var bl.a. af de ældre Jakob Nissen og Hans Peter Jensen, Henrik Jensens Fader i Skeldgaardskobbøl, med. Den sidste døde i denne Krig. Af de yngre, som var med, blev Jens Thomsen, en Broder til Handelsmand Chr. Thomsen, skudt. ...

I 1872 oplevede vi den store Stormflod d. 13. November, som vi blev temmelig føleligt berørt af. ...

Foruden den Skade, som Højvandet gjorde paa vor Mark, fik vi det ind i 2 Kornlader, hvor det nederste Lag ødelagtes. I et Kornhæs og et Høhæs, som stod sydøst for Huset, der hvor der nu er Abildgaard, stod Vandet ca. 1½ Alen højt. Desuden druknede 11 Faar, som gik i Nørlyk og blev indespærrede af Vandet i det sydvestlige Hjørne ved Abildgaarden og Vejen. Der stod den Gang et temmeligt højt Dige øst for Abildgaarden. Endvidere væltede der 5-6 Bistader, som stod i Haven, og blev ødelagte. Vandet stod højest omtrent Kl. 7 om Aftenen; da naaede det op til 2-3 Tommer under det 3die eller næstøverste Trappetrin ved Stuehusdøren. I Aftægten stod det ca. 6 Tommer over Gulvet, saa vi maatte bære nogle af Moders Møbler ind i vort Stuehus, medens vi fik de øvrige sat op, saa at de ikke stod i Vandet. I begge Loer laa tærsket Korn, som vi fik travlt med at faa baaret op paa Loftet, før Vandet kom ind. I Stalden begyndte det at komme ind af Dørene, og vi var belavede paa at trække Kørne andet Steds hen, hvis det skulde blive fornødent. Der var endog i den Anledning komne flere Mænd fra Byen her ud. Vi var næsten omgivne af Vand paa alle Sider af Huset, kun ved det nordvestlige Hjørne ved Vaskekamret og Brændsladen var det tørt. Det var ret trist, saaledes som det saa ud. Vi talte nok af og til om, at nu kunde det da vist ikke stige højere; men det var jo allerede saa langt over, hvad vi nogen Sinde havde oplevet eller hørt omtalt, at man kunde jo ikke vide, hvor Grænsen skulde være. Glæden var derfor stor, da Vandet hen paa Aftenen begyndte at falde. Inden Sengetid var det allerede faldet saa meget, at det var et Par Favne uden for Leddet ved Dammen. Om Morgenen havde vi dagligt Vande. ...

Skaden, der var sket, blev overalt takseret. For mit Vedkommende beløb den sig til 600 Mark. Ved en Indsamling over hele Landet indkom der saa mange Penge, at jeg for min Part fik udbetalt 300 Mark. Fiskerne, som mange Steder var helt ruinerede, fik deres Tab forholdsvis godt erstattet, og der var enkelte Steder, f.Eks. ved Vemmingbund, hvor de ret kom paa Fode derved. Foruden Penge blev der ogsaa indsamlet og uddelt en stor Mængde Klæder m.m. til de vandlidte. Her i Kommunen faldt der, foruden 2 Huse paa Kragesand, et Par der, hvor Dampskibsstationen nu er, og et ved Skelde Kobbelskov.

Det tørre Korn af vort Hæs fik vi kjørt ind, og det vaade fik vi saa meget tørret i det paafølgende gode Vejr, at det kunde lade sig tærske paa en Maskine, som jeg laante dertil hos Peter Philipsen. Vi fik nemlig først selv en Maskine

til Tærskning i 1873. Da Kornet var for vaadt til at faa malet, lod jeg det tørre hos Grynmølleren i Dynt; derefter brugtes det til Svinefoder. Paa samme Maade bar vi os ad med det nederste Lag Korn i Laderne, da vi først naaede saa vidt med Tærskningen. Det var nemlig saa heldigt, at Vandet naaede ikke helt igjennem Laget, saa at det meste af Toppen var nogenlunde tør. Ved denne Stormflod blev vi belært om, hvad vi ikke havde vidst tidligere, at vor Gaard ligger lavest her paa Skeldemark.

Foreningen »Enighed«

Den 10. Januar 1872 stiftedes en Foredragsforening for Broager Sogn og Omegn, kaldet »Enighed«. Stødet til dens Oprettelse var givet af forhenværende Overlærer Chr. Fr. Monrad og flere i Flensborg, hvor de havde en lignende Forening¹⁶. Planen dertil drøftedes først en Aften hos Peter Philipsen af ham, Lorens Hansen i Skeldegaardskobbel og mig. Vi sammenkaldte derefter en Del Mænd til et privat Møde hos daværende Gjæstgiver Jens Hansen i Broager, og Tanken slog godt an. Peter Philipsen havde været selvskreven til Formand; men da han var dansk Undersaat, blev det mig, der kaaredes til at overtage dette Hverv. Dyrslæge Thøjsen, Skodsbøl, blev dog, uagtet han ogsaa var dansk Undersaat, valgt til Sekretær, men blev senere afløst af Gaardejer Kr. Mikkelsen sammesteds, og Lorens Hansen blev Kasserer. Foreningen blev, overensstemmende med Lovene, anerkjendt som en privat Forening, der ikke vilde drøfte offentlige Anliggender, og blev derfor stillet uden for Politiets Tilsyn. Da der ved hemmelig Afstemning (Ballotement) vaagedes over, at vi ingen tysksindede Medlemmer fik optaget, saa kunde vi røre os temmelig frit med Tale og Sang ved vore Møder.

Vi holdt Møde en Gang i hver Maaned om Vinteren, sjældnere om Sommeren. Foredragsholdere fik vi dels her fra og dels fra Danmark. Jeg fik fra L. B. Poulsen i Bovlund¹⁷ en Liste over Højskolelærere, Præster og andre Mænd i Danmark, som var villige til at komme herover for at tale. Vi indrettede os i Reglen saaledes, at naar der kom Mænd derovre fra for at holde Foredrag, saa talte de baade i Bovlund, i Flensborg og hos os. Af Mænd, der har holdt Foredrag hos os, skal nævnes: Jens Langkjær, som i nogle Aar var Forstander paa Sandbjerg Højskole, Monrad, Lærer Holdt¹⁸, Gustav Johannsen¹⁹, Lærer West og Direktør Bredsdorff, alle fra Flensborg, L. B. Poulsen fra Bovlund og Mads Jensen i Jægerup, nu i Haderslev. Fra Kongeriget mindes jeg følgende: Højskoleforstander Schrøder og Lærer Nutzhorn fra Askov, Forstander for Jelling Seminarium, Pastor Madsen og Lærer Holm sammesteds, Præsterne Johannes Møller og Johansen samt daværende Friskolelærer Morten Eskesen

i Odense, Friskolelærer Klaus Berntsen²⁰ fra Fyen, Pastor Lange fra Nyborg, Pastor Johannes Clausen fra Ryslinge, nu i Vonsild, Højskoleforstander Carl Greve fra Grundtvigs Højskole, Forfatterne Carl Rosenberg og Fr. Vinkel Horn fra Kjøbenhavn og Pastor C. Hostrup fra Hillerød, senere i Kjøbenhavn. Adskillige af Foredragsholderne overnattede hos os, hvilket vi havde megen Glæde og meget Udbytte af.

Undertiden taltes der eller læstes op af P. Philipsen, P. Thøjsen og Smeden Chr. Jakobsen i Broager. At Sangen plejedes flittigt, maa ikke forbigaaes, og der er ingen Tvivl om, at derigennem fik de gode Sange en stor Udbredelse her i Omegnen. Vi havde en Sangbog af Lohmann, som blev Grundlaget for den senere saa navnkundige blaa Sangbog. Foreningen vandt en stor Tilslutning; den talte til en Tid over 200 mandlige Medlemmer, for den allerstørste Del her fra Sognet. Møderne holdtes i Begyndelsen skiftevis i Skelde Kro hos Chr. Thomsen og i Skodsbøl Kro hos Peter Petersen, Tørveskipper kaldet, senere ogsaa hos Gjæstgiver Nis Skov i Broager. Et enkelt blev ogsaa holdt

Love
for
Foreningen
»Enighed«
for Broager og Omegn.

Trykt hos J. G. Biegel i Spenberg.

De trykte vedtægter for Foreningen »Enighed« for Broager og Omegn findes i foreningens arkiv i Landsarkivet i Aabenraa.

hos P. Tychsen i Broager (Jes Jakobsen). Møderne var altid godt besøgte. Man kunde ofte se meget gamle Folk, som ellers sjældent kom nogen Steds, sidde og glæde sig ved Sang og Tale. Præsterne og enkelte andre holdt i Reglen kristelige Foredrag, medens det ellers altid var folkelige Foredrag, der holdtes. Det hele forløb stedse fredeligt og ordentligt, og der var aldrig Udsvævelse med Drikkeri efter Møderne. Vi havde det omtrent saa frit, som naar det havde været paa kongerigsk Grund.

Dog, dette kunde vel ikke blive ved under de herværende Forhold. Den ydre Anledning til Foreningens Opløsning blev et Besøg, som vi havde af Foredragsforeningen »Enigheden« i Flensborg i Sommeren 1874, der var 240 Gæster ialt. Dette vakte sagtens for stor Opsigt, idet vi hentede hele Selskabet med Vogne i Egersund og, efter at vi havde drukket Kaffe hos Skovs i Broager, foretog en samlet Spadseretur til Smølvold. Paa denne Tur blev vi anholdt af 2 Gendarmere paa Broager Gade og adspurgt, om vi havde Tilladelse til denne Udflugt, der var at anse som en offentlig Procession; men da ingen af os havde tænkt derpaa, besluttede Gustav Johannsen og jeg, som Førere for Selskabet, os til at søge Tilladelse hos Herredsfogden til at fortsætte. Eskorteret af Gendarmene, som gik en paa hver Side af Gustav Johannsen, gik vi da hen til Herredsfogden og fik den ønskede Tilladelse, hvorefter vi kunde fortsætte. Efter Udflugten havde vi en Fællesspisning hos N. Skov, ved hvilken der blev talt og sunget under stor Begejstring. Da der var pyntet med Blomster og Grønt i Salen, forlangte Gendarmene, at den præsiske Fane skulde ogsaa ophænges der; men da vi ingen saadan kunde skaffe, saa hentede Gendarmene en hos Kommuneforstanderen Fritz Ihle og fik den med stor Besvær anbragt i Salen. Lidt efter sang Flensborgerne Sangen: Højt paa en Gren en Krage sad.

Efter Sammenkomsten blev Bestyrelsen stævnet i Forhør hos Herredsfogden, som meddelte os, at Foreningen herefter vilde blive anset som en Forening, der drøfter offentlige Anliggender og følgelig vilde komme under Politiets Tilsyn, samt at vi skulde slette en Paragraf i vore Love, hvorefter Kvinder havde Adgang til vore Møder. Dette sidste havde nu Herredsfogden ingen Ret til at foreskrive os, idet han fejlagtigt gik ud fra, at det var en politisk Forening. Alligevel mente Bestyrelsen, at som Sagerne nu stod, og navnlig naar vi ikke skulde faa Lov til at have Kvinder med til Møderne, saa maatte vi hellere ophæve Foreningen. Dette blev ogsaa besluttet paa et Foreningsmøde kort efter. – Fra den Tid af begyndte Hjemmetykkerne her paa Egnen at spille Herrer. Paa Grund af deres Faatallighed og maaske noget af Undseelse ved at ignorere den danske Befolkning, som ikke havde skiftet Sindelag, havde de hidtil forholdt sig temmelig rolige.

Den Omstændighed, at jeg i min Stilling som Formand for den nævnte

Forening kom i Berøring med mange gode, fremragende danske Mænd, samt at jeg gennem mit nabovenlige Forhold til P.Philipsen, der havde mange gode Forbindelser i Kongeriget, ogsaa fik Del i nogle af disse, har havt til Følge, at jeg i mit senere Liv er kommen meget ud iblandt Folk og er kommen til at tage Del i mangt og meget, som jeg maaske ellers næppe var kommen til. Til en Tid, navnlig i 70erne, holdtes der adskillige mindre Møder af Mænd fra begge Sider af Grænsen for at drøfte vor ulykkelige nationale Stilling. Til disse Møder var Philipsen og jeg som oftest indbudte. Paa Rejsen til et af disse Møder, som skulde afholdes i Kolding, kom vi i Kupe sammen med flere Herrer, som talte Tysk med hverandre. En af dem rejste med helt til Kolding og gik endog foran os ind paa Hotellet, hvor Mødet skulde holdes, og Philipsen og jeg blev enige om, at det maatte være en tysk Spion, saa vi var helt arrige paa ham. Ved Mødet fik vi saa at vide, at det var – Gustav Johannsen.

Rejser til Danmark

Naar der skulde gjøres Lystrejser til Danmark, saa har jeg ofte efter Opfordring været med til at samle Deltagere og som oftest tilligemed min Kone og Stedmoder gjort Rejserne med. En af de første Lystrejser var til Fyn i Sommeren 1874. Vi boede den Gang i Ferritslev og var til Kirke i Ryslinge og hørte Pastor Birkedal samt var til Fest i Rønninge-Søgaard Skov. Paa Tilbagereisen var vi til 25 Aars Festen for Slaget ved Fredericia. Paa Rejsen dertil gjorde vi bl.a. Bekjendtskab med en ung Hjulmagersvend fra Ferritslev; det var nuværende Gaardejer Anders Hansen paa Rolfstedgaard, hvem vi senere er kommet saa meget i Berøring med og som navnlig har været en god Husbond for to af vore Børn, nemlig Jørgen og Sofie, ligesom hans Søn Hjalmar tjente hos os en Vinter. Jeg var ogsaa en Gang, nogle Aar derefter paa en Lystrejse, Gjæst hos Anders Hansen, der nu havde faaet Rolfstedgaard ved Giftermaal med Datteren der. ...

En tredie Gang har vi været i Besøg hos Gaardejer Hans Jensen i Nørrelyndelse, medens Johannes Clausen var Præst der. Da var der ogsaa en Del Sønderjyder med, og der holdtes Fest for os i Højby.

Den mest storartede Lystrejse, vi har været med til, var dog den til Vestjylland i 1884 d. 7.-10. Juni, hvori deltog ca 2.000 Sønderjyder. Deltagerne fra Als og Sundeved sejlede med Dampskib fra Sønderborg til Kolding, og derfra kjørte vi pr. Jernbane. Allerede i Kolding var Modtagelsen storartet. Et Dampskib, fuldt af Passagerer, mødte os et Stykke ude paa Fjorden og bragte os den første Hilsen, og i Kolding blev vi bispist med koldt Bord og Kaffe ved Borde nede ved Havnen. Vi fulgtes derpaa af en stor Mængde Mennesker til

Banegaarden. At der blev holdt Taler og sunget og spillet er en Selvfølge. Ved alle Stationer var der gjort Stads af os, ligesom Dannebrog var hejst ved mange Gaarde og Huse langs med Banen, hvor vi kom frem. Ved Vejen Station gjorde vi Holdt, og Højskolepigerne fra Askov sang for os. Syd for Varde begyndte Modtagelsen ved Stationerne. Min Moder og min Moster Ingeborg, som skulde bo hos Pastor Engberg i Hemmet, steg af ved en Station lidt Nord for Varde, medens min Kone og jeg kom med til Lem Station, 1½ Mil Syd for Ringkjøbing. Vi kom til at bo hos Gaardejer Anders Chr. Bloch i Lem, med hvem jeg havde gjort Bekjendtskab ved et Efteraarsmøde paa Vallekilde Højskole i 1882. Det var en Lørdag, vi kom dertil. Søndag Formiddag var vi i Kirke der i Byen, hvor Sognepræsten, Riemann, prædikede. Medens vi stod paa Kirkegaarden før Gudstjenestens Begyndelse, kom der en ung Mand gaaende, og Schrøder i Askov, hvem jeg lige havde hilst paa, sagde da: »Naa, der har vi jo Manden for det hele«. Denne unge Mand, som hed Peter Madsen og var en Vestjyde, kjendte jeg godt. Han havde flere Gange gaet omkring her nede og solgt Bøger af kristeligt og folkeligt Indhold, og han skulde have undfanget Tanken om at faa den store Plan sat i Værk. Han var for øvrigt en ganske jævn Bondekarl, som færdedes iblandt os med stor Beskedenhed; men han havde Hjærtet paa det rette Sted.

Søndag Eftermiddag var vi til Møde i Velling Præstegaards Have, hvor der blev holdt flere gode Taler. Om Mandagen var vi ude ved Vesterhavet ved »Søndervig« paa Holmsland, vest for Ringkjøbing. Først var vi ude at se paa det store Vesterhav med dets storartede Strandbred og de høje Klitter inden for. Vi traf der ganske uventet min gamle Ungdomsven, den tidligere omtalte Degn H.J.Hansen i Sir, som rakte et Hoved op over de fleste Mennesker, og som derfor var let at blive var blandt den store Mængde.

Det var temmeligt stille Vejr den Dag, saa vi fik ikke det store Hav at se i dets Vælde. Til Gjengjæld var det jo et behageligt Vejr til det store Møde, som holdtes bag efter inden for Klitterne. Vi havde flere fremragende Talere, nemlig L.Schrøder, J.Nørregaard, C.Hostrup, L.B.Poulsen, Bovlund m.fl. Til min store Glæde holdt H.J.Hansen, Sir, ogsaa en lille god Tale. Det var et prægtigt Møde. Bag efter spiste vi af de medbragte Madkurve, nogle i Hotellet dér, men de fleste i dertil byggede store Telte. De Gjæster, der var længere Syd paa, holdt Fest om Søndagen ved Letbæk Mølle, og om Mandagen var de til Fanø, hvor Hovedmødet holdtes. Der var Moder og Moster med. Moder var da kommen hen til Pastor L.Nygaard, hvem vi var kjendt med fra et Besøg, som han og hans Kone havde aflagt hos P.Philipsen en Gang.

Tirsdag Formiddag samledes alle Sønderjyder med mange af deres Værter og andre Deltagere paa Torvet i Varde. Det var en vældig Forsamling, og der blev holdt flere gode Taler og sunget nogle Sange til Afsked. At der var sørget

Andreas Andresen blev på Askov højskole stærkt præget af Grundtvigs kristelige og folkelige ideer. Blandt andet deltog han i de grundtvigske møder på Liselund. På ovenstående billede ses han i en kreds i haven, siddende på en stol som nr. 2 fra venstre. Fot. i privateje.

for udmærket Musik og pyntet med Blomster, Grønt og Dannebrogspaner ved alle Sammenkomster, er en Selvfølge. ...

Derefter rejste det store Tog hjem efter. Vi skulde igjen til Kolding og med Dampskibet. Der modtoges vi atter paa en meget kjøn Maade. Der var opdækket med koldt Bord til os i Ridehuset ved Slotsgaarden, og der holdtes atter Taler og blev sunget til Afsked. Alle var enige om, at det havde været en storartet Tur fra først til sidst. Der var en Aand og Feststemning over det hele, som aldrig vil glemmes af dem, der tog Del deri.

En saadan Tur var naturligvis Tyskerne en Torn i Øjet, og der paafulgte nu Udvisninger af enkelte af de danske Undersaatter, der havde været uforsigtige nok til at rejse med. Her fra Egnen var der navnlig en ung Kjøbmand fra Graasten, som blev udvist.

I 1887 var der en Lysttur til Samsø, hovedsagelig foranstaltet af Pastor Beck

i Tranebjerg, som før 1864 havde været Præst i Stenbjerg Sogn paa Angel. Han blev imidlertid syg og døde kort Tid, før Turen skulde foregaa. Jeg blev af Hans Peter Hanssen i Nørremølle anmodet om at leje et Dampskib af Bruhn i Flensborg, som skulde sejle os dertil og tage os med hjem igjen. Vi kom til Anløbsstedet Koldby Kaas, noget førend vi var ventet; men L. Schrøder fra Askov, som vi, foruden nogle flere, havde faaet ombord i Fredericia, holdt saa en Tale for os, og der blev sunget, indtil Vognene kom for at hente os. Min Kone og jeg kom til at bo i Tranebjerg hos Gaardejer Rasmus P. Gylling. Det var en Lørdag, vi ankom der, og Søndag Formiddag var vi i Kirke og henne at bese Ruinerne af en gammel Borg der i Byen. Om Eftermiddagen var vi til Fest i Brattingsborg Skov paa den sydlige Ende af Øen. Det blev en dejlig Kjøretur paa den frugtbare Ø, og Festen var vellykket. Dagen efter rejste vi hjem. Vi havde godt Vejr til den temmelig lange Sejlds, der tog 5-6 Timer hver Gang.

I Tranebjerg Præstegaard traf vi sammen med Pastor Becks Søn, en ung filologisk Kandidat, med hvem vi var blevne bekendt paa Vestjyllandsturen, ved hvilken Lejlighed han gjæstede de Folk, vi boede hos. Hans Fader havde nemlig tidligere været Præst i Lem, og da Præstegaarden i den Tid blev ombygget, boede Præstefolkene imens hos disse Gaardmandsfolk. ...

Bekjendtskabet med den unge Kandidat førte til, at han besøgte os samme Sommer, da han ønskede at undersøge Forholdene i Stenbjerg Sogn, hvor hans Fader havde vedligeholdt enkelte Forbindelser fra den Tid, han var Præst der. Det blev da Aftalen, at han skulde komme til os, saa vilde jeg ledsage ham paa en Tur derover. Vi sejlede saa en Morgen tidlig over Fjorden og turede rundt der ovre den hele Dag. Men den Danskhed, han ventede at finde der, var der ikke meget tilbage af, saa det var et temmeligt trist Indtryk, vi rejste hjem med.

I Sommeren 1872 var jeg tilligemed min Kone i Kjøbenhavn for at se den store Industriudstilling. Det var første Gang, vi havde set en Storstad, saa alene dette var meget interessant for os; men især de mange Seværdigheder saa vel som selve Udstillingen optog os stærkt. Vi var der i 4 Dage og boede privat hos en Detajlhandler C. Ketelsen i Grønnegade, hvis Datter havde været sammen med min Kone paa Askov Højskole. ...

Landsbyen

I 1872 foretoges Landets Opmaaling²¹ her i Byen. I 1876, fra 1. April af, afløstes de saakaldte Realbyrder til Præsten, Degnen og Kirken paa den Maade, at de blev sat til en fast aarlig Afgift, som betaales sammen med de

øvrigte Skatter, saa at det hele falder bort efter 56½ Aars Forløb. Nogle Aar senere, i 1885, afløstes Realbyrderne i Kommunen, nemlig den saakaldte Grundhyre, som Kaadnerne havde at betale aarlig til Bønderne, og de saakaldte Gadepenge. Dette skete ved kontant Udbetaling d. 28. 4. 1885. Naar tidligere Gadepengene betaltes, hvilket fandt Sted i Forsommeren, holdtes det saakaldte Plovøl i Kroen. Der var 2 Fortalsmænd, som havde at indvarsle til Mødet og sørge for, at Reglerne blev overholdt. De indkomne Gadepenge blev drukket op, Drikkevarerne blev anskaffet i Fællesskab. Hvem der kom for silde, maatte betale Mulkt, og hvem der slet ikke mødte, maatte betale en større Mulkt. Ingen maatte forlade Selskabet, før »Lavet« var opgivet. Bl.a. bevilligedes et vist Kvantum Brændevin til Byens Karle, som i Reglen holdt Plovøl nogle Dage derefter. De havde ogsaa deres Fortalsmænd, der lige som Bøndernes skiftede hvert Aar. Her gik det endnu strængere til, og der var mange Regler, som skulde overholdes, for hvilket Straffen i Tilfælde af Overtrædelse i Reglen var at drikke en Snaps. Der var sjælden nogen af Karlene, der udeblev, og saasomt Drenge var konfirmeret, maatte de komme med. Om Aftenen var der Dans. Enhver Karl skulde bl.a. møde til Gildet om Eftermiddagen med en Buket, som Pigerne bandt til dem. Det var rene Drikkegilder, som det var godt, der ved den omtalte Afløsning blev gjort en Ende paa. Hvert Aar i November betaltes Grundhyren, som dog hovedsagelig deltes mellem Bønderne; men ellers var der lidt af de ovennævnte Regler ogsaa; men det angik dog ikke Karlene. En Levning af dette Stævne er det endnu brugelige saakaldte »Naboregnskab«. Af Gadepenge indkom der aarlig ca. 8 Mark, af Grundhyre ca. 2,48 Mark. Hver Bonde kunde efter et vist Afdrag tilkomme ca. 10,80 Mark.

Som det var Tilfældet næsten overalt, saaledes var det ogsaa her i Byen, at Smeden havde Land til fri Afbenyttelse, udlagt af samtlige Bønders Areal ved Jordfællesskabets Ophævelse i 1772. Desuden leveredes der af hvert Bol 6 Skjæpper Byg til ham aarlig paa Hellig 3 Kongers Dag, for hvilket Bønderne modtog »Kvittering« om Aftenen ved et Gilde, hvor der opvartedes med Kaffe og Tvebakker og Kaffeputse efter stor Stil til Kortspillet, som dreves traditionelt ved denne Lejlighed, samt Smørrebrød med Snaps til Slutning. Det blev saaledes i Reglen rigtige Drikkegilder. For de nævnte Ydelser af Jorden og Byggen fik Bønderne deres Smedearbejde gjort for en moderat Betaling. Naar Hestene skulde beslaas, mødte vedkommende Mands Karl gjerne om Morgenen tidlig for at trække Blæsebælgen og »slaa for«, naar Smeden lavede Skoene og smedede Stænger ud til at slaa Søm af. Derefter kom saa Hestene, sædvanlig alle samme Dag, og blev skoet. Jærnet og Kullene, som brugtes, skulde betales, men ellers fik Smeden ikke noget for dette Arbejde. Ligeledes hvæssede han Plovjærnene gratis og en lille Del af Vognbeslag skulde

han heller ikke have noget for. Den Karl, der gik til Smedie, ogsaa naar der skulde Plovjærn »lægges paa«, havde Mellemmad og Snaps med, ogsaa til Smedesvenden. Der skulde ogsaa altid lidt Trækul med til Brug ved Smedearbejdet ved Hestekoslaget. I 1886 solgtes Smedelandet, 12 Tønder Land, deraf 8 Tdr. til Jens P. Clausen og 4 Tdr. til Chr. Smidt, daværende Grynsmøller, alt for 1.000 Mark pr. Tønde Land á 260 Kvadrat-Roder eller 16,640 Kvadrat-Alen (Hamborger Maal). Dette beløb sig pr. Bol til Mark 521,72. Samtidig hørte Bygleveringen ogsaa op, og Smedearbejdet blev fra nu af udelukkende betalt med Penge.

Landbruget i 1870-erne

I 1873 foranstaltede Den sundevdske Landboforening, at der blev antaget en Mejeriassistent fra Danmark, Jensen hed han, til at hjælpe de Medlemmer, der ønskede det, paa Gled med at faa en bedre Mejeridrift indført. Han var hos os i September Maaned s.A. Det blev en hel Omvæltning i Mejerivæsenet, og det kan godt siges, at det er noget af det bedste, som Landboforeningen har foretaget sig. Det var Professor Segelckes og Docent Fjords Forbedringer paa dette Omraade, der toges til Rettesnor. Medens vi tidligere lod Mælken staa alt for længe til Flødeafsætning, maatte der nu passes paa, at Mælken ikke blev sur, før den skummedes, og længere end 1½ Døgn kom den aldrig til at staa. Og medens vi tidligere kun kjærkede 2 Gange om Ugen om Sommeren og 1 Gang om Vinteren, maatte vi nu til at kjærne hver Dag, hvilket dog senere indskrænkedes til 4 Gange ugentlig. Dernæst blev Mælken vejlet for hver Malkning, og der holdtes et fuldstændigt Mejeriregnskab, hvorefter vi navnlig hver Dag kunne kontrollere ikke alene Køernes Ydelse, men ogsaa Mælkens Anvendelse og især da, om Smørudbyttet var tilfredsstillende. Mejerirenskaberne blev eftersete og forbedrede, og Temperaturen i Mælkekjælderne reguleredes saa godt, det lod sig gjøre, lige som den passende Varmegrad under Kjærningen nøje maatte overholdes. Den Ulempe, der tidligere nok kunde forekomme, at man i den Tid i Efteraaret og Vinteren, naar mange Køer var gammelmekende²², havde ondt ved at faa Smør og somme Tider slet intet fik, mærkede vi nu ikke mere noget til.

Paa denne Tid var Vandmejerierne²³ stærkt i Ry, og hist og her, hvor Forholdene var passende dertil, indførtes denne Metode, dog var dette enkelte Steder ogsaa Tilfældet før Assistentens Komme. Ogsaa med Hensyn til Ostningen hjalp han os til en forbedret Fremgangsmaade. Bl.a. blev vi ogsaa indøvede i Brugen af Smør- og Ostefarve og i Behandlingen af Smørret, saa det blev os muligt at fremstille et nogenlunde ensartet Produkt. Vi kom senere

Billedet viser Rojhus, som gården så ud i begyndelsen af 1950'erne, men bygningerne fandtes også i 1903, hvor den store lade blev bygget. Oprindeligt var der stråtag i hvert fald på udbygningerne. Fot. i privateje.

til at slaa Smørret sammen med P.Philipsen i en Del Aar, for at vi saa kunde levere et større Kvantum ensartet Vare og derved opnaa en lidt højere Pris, samt ogsaa fordi vi saa kunde slaa Smørret i Dritler eller Ottinger²⁴ ogsaa i den Tid, da der kun var lidt Mælk. Smørpriserne var høje i Halvfjerdserne. Vi har til en Tid opnaaet indtil M. 1,50 pr. Pund, en Pris, som Smørret aldrig senere har kostet. Der var ogsaa enkelte, som fik et Par Penning mere, navnlig naar det var større Mærker. Det var naturligvis i den knappe Tid med Mælk, at Smørret kunde blive saa dyrt. Vi sendte vort Smør til Hamborg til Smørhandler Falck i en Del Aar. Senere sendte vi det direkte til England i nogen Tid.

En Gang, medens Assistent Jensen var her paa Egnen, fik han foranstaltet en Fællestur for nogle Mænd fra Sundeved og Als til Bovlundegnen, hvor han ogsaa havde arbejdet. Han havde lært Befolkningen derude at kjende som særdeles gode danske, dygtige og selvstændige Mennesker, hvem han mente, vi havde godt af at blive bekendt med. Vi var der i et Par Dage og drog omkring fra Gaard til Gaard for at se os om og gjøre os bekendt med de prægtige Folk. Vi var bl.a. hos Bunde Refslund den ældre og den yngre, Laust Arnum og L. B. Poulsen i Bovlund, hos Thomas Refslund og Christen Refslund

i Vellerup, Jørgen Fausbøl i Branderup Mølle, Chr.Lautrup i Gestrup og Martin Fausbøl paa Mandbjærg. Jeg boede sammen med Hans Lassen i Lysabild hos Jørgen Fausbøl. Vi havde stor Glæde og et godt Udbytte af denne Rejse. Nogle Aar senere var jeg ogsaa med paa en Fællestur til Bovlund i Anledning af et større Møde, som blev holdt hos Poulsen. Desuden har jeg sammen med min Kone samt Peter Moos og Kone i Nybøl været kjørende helt til Bovlund med P.Moos's Befordring. Da var det særlig Poulsen, vi besøgte, men vi var også i Kirke der og i Smaabesøg nogle andre Steder.

I Halvfjerdserne var det gode Aar med forholdsvis høje Priser paa Landbrugsprodukterne. Derved forlevedes vist nok ikke faa, særlig yngre Landmænd baade her og andet Steds til at gaa lidt vel flot paa med Anskaffelse af Maskiner og Redskaber og med Brug af Kunstgødning uden Plan og fornødent Kjendskab til dens rette Anvendelse, hvilket det ved denne Tid endnu skortede paa. Ligeledes famledes der sikkert ved den Tid meget paa Fodringens Omraade. Der avledes for lidt af Roer, og Kraftfoderet, der gaves, var hovedsagelig Korn, Klid og Palmekager. Det var ikke sjældent, at der gaves 10 Pund pr. Ko og derover. Min Norm har dog ikke været over 8 Pund. Sidst i Halvfjerdserne og i Firserne blev det daarligere Tider. Priserne faldt paa Korn, Smør og Svin, saa Indtægterne formindskedes meget, medens Udgifterne væsentlig blev de samme.

Andelsmejeriformand

Da kom midt i Firserne Andelsbevægelsen paa Mejeriets Omraade fra Danmark hertil, og dette fik en heldig Indflydelse paa Landbrugets Rentabilitet. Det gav ikke blot en større Pris for Smørret, men ogsaa et forøget Smørudbytte, og dette gav igjen Stødet til en mere hensigtsmæssig Fodring. Roeavlens fremmet, saa det blev nu mere og mere almindeligt, at man dyrkede en hel Mark med Roer, og endvidere gik man snart over til at fodre udelukkende med Oliekager og Kraftfoder. Nu kunde man ogsaa bedre gjøre sin Beregning, om Fodringen var lønnende eller ikke.

Mejeriet her i Byen oprettedes i 1886. Der blev først, væsentlig efter Tilskyndelse af C.P.Wolff i Gammelgab²⁵, forhandlet om at oprette et Mejeri for hele Sognet. Vi havde et Møde derom hos Gjæstgiver Holst i Broager, hvor jeg blev valgt tilligemed 5 andre Mænd til at undersøge Sagen. Det var den 9. Januar 1886, og den 12te s.M. var vi kjørende til Ullerup for at se deres Centrifuge-Mejeri. Jens Hansen i Midtskov var med og kjørte for os fra Broager af. Wolff var ogsaa med, men de øvrige husker jeg ikke bestemt. Derefter holdtes der atter et Møde i Broager, men det førte ikke til nogen

Enighed om Sagen. Derimod kom nogle af os Deltagere fra Skelde og Dynt til at tale sammen om at oprette et Mejeri for begge disse Byer og maaske Gammelgab med. Senere blev der et Møde berammet i Skelde Kro til d. 6. Februar. Jeg blev anmodet om at føre Sagen frem, og Planen slog saa godt an, at det besluttedes at oprette et Mejeri-Interessentskab, og der tegnedes straks 280 Køer. En foreløbig Bestyrelse valgtes til at fremme Sagen, og, som det plejer at gaa, naar nogen er bleven Talsmand for en Sag, saa bliver han ogsaa gjerne hængende ved den, saaledes gik det ogsaa mig. Man valgte mig ind i dette Udvalg, og jeg maatte tillige overtage Formandsposten. De øvrige Medlemmer var: Carsten Jepsen, Hans Iversen, H. C. Bock og Rasmus Tychsen. Efter at vi havde forberedt Sagen noget og gjort et Udkast til Love, oprettedes Mejeri-Interessentskabet d. 17.de Februar i Skelde Kro, og den foreløbige Bestyrelse gjenvalgtes.

Jeg var ikke godt tilpas ved at have faaet dette Hverv, og navnlig var jeg betænkelig ved at have det omfattende Pengeregnskab i min Haand. Dog, jeg var jo valgt dertil, og jeg arbejdede derfor løs i Sagen i det bedste Haab. Den 22.-23. Febr. var Bestyrelsen til Angel at se et Par Andelsmejerier i Nærheden af Sørup, navnlig Svensby Mejeri, og gjorde os bekendt med deres Afregningsmaade, som ogsaa blev Mønsteret for vor. Det var kun smaa Mejerier paa godt 200 Køer, men de havde desuagtet et saa godt Resultat at opvise, at vi styrkedes yderligere i vor Overbevisning om, at Sagen var god. I Flensborg paa Bryggeriet saa vi en Ismaskine, men efter de Oplysninger, vi fik, kom vi til det Resultat, at det blev for dyrt. Den 25. Februar kjøbtes Byggepladsen til Mejeriet af Skrædder Andreas Christensen, eller rettere, vi kjøbte den lille Lykke neden for Andr. Christensen, som tilhørte Handelsmand Chr. Thomsen og byttede saa med hin mod at give 100 Mark i Bytte. Den 26. Febr. forhandlede vi med Fabrikant A. Jakobsen fra Firmaet P.J. Petersen i Haderslev om Mejerianlægget, efter at vi havde havt Tilbud fra et Firma i Aarhus (Fick) derom, og det overdroges endelig til den førstnævnte d. 24. Marts for 10.000 Mark og 400 Mark for at indlægge en Møllesten. Den 25. Marts begyndtes Brøndboringen ved Carsten Lassen i Smedeby. Bygningens Opførelse overdroges til Murmester M. Horn i Broager. Pengene laante vi hos Professor Esmark i Kiel gennem hans Broder i Rinkeæs.

En Mejerist, der var hos Kjøbmand Weber i Broager for at slaa løst Smør sammen i Dritler, og som var kjendt med Centrifugedrift, lejedes til Mejeribestyrelsen. Det var den senere Gjæstgiver i Skelde, nu Gaardejer paa Skodsbølmark, Jørgen P. Jensen fra Horsenseggen. Den 23. August stod Mejeriet færdigt til at modtage Mælk til Behandling. Efter at der d. 13. Marts var tiltraadt 7 Mænd fra Gammelgab, bestod Interessentskabet af 57 Medlemmer med et Koantal af 750. Spændingen var stor blandt Folk over, hvordan det vilde gaa.

Paa en lille Konfusion nær paa Grund af Bestyrerens Uvanthed med selvstændig Styrelse af et Mejeri, gik alting godt, og den 9. September havde vi den første Udbetaling, som var Udbyttet for de 8 Dage i August Maaned. Det var en hel Fornøjelse med denne første og de nærmest følgende Udbetalinger. Folk gjorde store Øjne, naar de hørte, hvor mange Penge de kunde faa, ja, enkelte tvivlede paa, at det kunde være rigtigt. Det maa jo erindres, at det var det første Andelsmejeri i Egnen, saa de fleste havde ingen rigtig Overbevisning om, hvor lønnende Foretagendet kunde være. Det nærmeste Andelsmejeri var i Skovby paa Als, og ellers var der ingen flere i Sønderborg Kreds.

Da vi havde ladet Mejeribestyreren uddanne paa Ladelund Mælkeriskole til at prøve Mælkens Fedtindhold efter Docent Fjords Metode, begyndte vi omtrent straks at betale Mælken efter denne Afregningsmaade, saa det var et af de første Mejerier paa denne Side af Grændsen, hvor dette blev indført. Vi havde da ogsaa den Tilfredsstillelse, at der i de første Aar var adskillige Mejeribestrelser og et Par Mejerister her fra andre Egne for at gjøre sig bekendt med denne Foranstaltning, som senere blev helt almindelig. Dog gik man de fleste Steder, lige som vi, over til senere at bruge Dr. Gerbers Apparat, der udskiller selve Smørret i Stedet for, som ved Fjords, Fløden. Vi havde megen Tilfredsstillelse ved at have bragt Sagen saa vidt frem, og det paaskjønnes ogsaa af alle og ikke mindst af de smaa Grundejere, som nu fik lige saa meget ud af deres Mælk, som de større, hvilket de langt fra var vant til. At Folk var tilfredse med mit Arbejde i Mejerisagens Tjeneste, gav sig Udslag i, at der paa den første aarlige Generalforsamling efter Carsten Jepsens Forslag bevilligedes mig et Gratiale af 100 Mark for den Ulejlighed, jeg havde haft frem for de andre Bestyrelsesmedlemmer. Regnskabsvæsenet fik jeg Anvisning paa i det væsentligste af Mejeribestyrer H.P. Philipsen fra Ullerup, den Gang paa »Kildevæld« Mejeri ved Kolding, senere Fabrikant i Slagelse.

Trods den almindelige Tilfredshed, der var med Mejeriets Oprettelse, varede det dog ikke længe, før der sporedes Utilfredshed snart med det ene og snart med det andet, især angaaende Interessenterne i Byen i deres Forhold over for de øvrige med Mælkeleveringen. Senere opstod der ogsaa fra visse Sider Utilfredshed med Mejeribestyreren, hvilket efter min Overbevisning var ganske uden Grund, hvorfor jeg ogsaa blev ved at holde paa ham; men da Flertallet af Bestyrelsesmedlemmerne var imod ham, og vi saaledes ikke kunde blive enige om at leje ham paany, saa besluttede jeg at gaa af som Formand og Bestyrelsesmedlem, naar min Valgperiode var omme i Efteraaret 1890. Skjønt man viste mig den største Tillid ved at vælge mig enstemmigt paany, fastholdt jeg dog min Beslutning om at gaa af. Den 21. Marts 1890 var jeg tilligemed Carsten Jepsen til en stor Smørudstilling i Kiel. Paa Rejsen dertil erfarede vi, at Bismarck var gaaet af som Rigskansler.

Andre tillidshverv

I Efteraaret 1882 blev jeg af Den sundevdske Landboforening valgt ind i en Kommission, der i sammen med en lignende fra Den alsiske Landboforening skulde undersøge forholdene angaaende Rentabiliteten ved Sukkerroedyrkningen og Oprettelsen af en paatænkt Sukkerfabrik for Als og Sundeved. Vi var først en Tur til Odense for at tale med tidligere Højskolelærer R. Fenger, der nu var Bestyrer paa et Par Gaarde i Bolbro ved Odense, som »De danske Sukkerfabrikker« ejede, ligesom vi også gjorde os bekendt med Sukkertilvirkningen paa Fabrikken i Odense. Medlemmer af Kommissionen var foruden mig Jørgen Jensen, Snogbæk, nu paa Saksgaard i Ulkebølskov, Hans Lassen, Lysabild, Chr. Bladt, Tandsgaard og Hans Nissen, Viby.

Senere i Nov. 1883 var vi til Kjøbenhavn for at tale med Formanden for »De danske Sukkerfabrikker«, Etatsraad Tietgen og Direktør Hagemann. Tietgen talte vi med paa Børsen, og af ham fik vi en anbefalingsskrivelse med til et Par Sukkerfabriker paa Lolland, nemlig i Højbygaard og Nakskov, hvilke vi besaa et Par Dage derefter. Vi fik god Underretning og Besked om alt, hvad vi ønskede og mere til. I Nakskov havde vi tillige anbefalingsskrivelse fra Tietgen til den bekendte Erhard Frederiksen, som ogsaa var meget imødekommende mod os. Jeg maatte kort efter ved et Landbomøde i Nybøl ganske uforberedt aflægge Beretning om denne Rejse, hvorved jeg blev sat i en ikke ringe Forlegenhed; men ved hjælp af de Optegnelser, jeg havde gjort, reddede jeg mig ud af det.

I Sommeren 1883 var Kommissionen ogsaa i Hannover og Sachsen for at undersøge Sukkerroeforholdene; men der bad jeg mig fritaget for at rejse med. Derimod kom jeg med Wolffs Hjælp til at udarbejde en Redegjørelse for Kommissionens Arbejde og Syn paa Sagen, som blev trykt og omdelt til Landboforeningens Medlemmer d. 15. Septbr. 1883. Turen til Kjøbenhavn og Lolland skete altsaa et Par Maaneder senere. Der forhandlede derefter sammen med Alsingerne om Sagen i længere Tid, forskjellige Forhold angaaende Fabrikens mulige Anlæg undersøgte af en anden dertil valgt Kommission, og en Beretning derom tryktes ligeledes og omdeltes; men paa Grund af Sukkerprisernes Dalen i det sidste Par Aar tilraadete Kommissionen deri at lade Foretagendet hvile indtil videre. Dette skete i Januar 1885.

I Sommeren 1883 sidst i Maj og først i Juni Maaned var jeg som Stedfortræder for Hans Lassen²⁶ i Lysabild ca. 14 Dage i Provins-Synoden²⁷ i Rendsborg. Jeg kom til den Erkjendelse, at jeg næppe var paa min rette Plads i denne Stilling og tog derfor ikke mod Gjenvalg til den næste Samling. Udgivelsen af en forbedret dansk Salmebog for Nordslesvig blev forberedt i denne Samling. Det var efter Forslag af Wolff, Gammelgab paa Provsti Synoden²⁷, at jeg trods

Beretning

af

den sundedevedske Landboforenings Udvalg

til

Undersøgelse af Forholdene

ved

Sukkerroedyrkingen.

Afslagt ved Landbomødet i Rybøl den 5. Septbr. 1883.

Udvalget har søgt at løse sin Opgave, dels ved at sætte sig ind i det Bedste, der er skrevet om den foreliggende Sag, og dels ved, sammen med den allsiste Landboforenings Udvalg, at gjøre sig bekendt med Sukkerroedyrkingen og tale med Folk i nogle af de Egne, hvor denne Industri drives. Vi have saaledes i December Maaned forrige Aar været ovre i Obense og Omegn, og i sidstnævnte Juli Maaned have vi foretaget en Rejse til Hannover og Sachsen.

Naar vi nu skulle gjøre Rede for Landboforeningen angaaende vor Undersøgelse, saa have vi troet at kunne gjøre dette bedst ved at opstille flere Sagen vedrørende Spørgsmaal til Besvarelse. Disse Spørgsmaal ville da være:

1.

Er vort nuværende Agerbrug rentabelt?

Naar Agerbruget skal kaldes rentabelt, saa maa man ikke lade sig nøie med, at naar man f. Ex. ikke har mere Gjæld paa sin Landeieendom end fra $\frac{1}{4}$ til op imod Halvdelen af dens Værdi, man da lige kan slaa sig igjennem; man maa derimod fordre, at Eiendommen skal forrente hele sin Værdi. Saalænge dette ikke er Tilfældet, kan man ikke kalde Agerbruget rentabelt.

Der er vel næppe Noget, som vil paastaa, at vort Agerbrug her paa Egnen kan gjøre Spl-

dest i saa Henseende. Der lyder toertimod Klager fra alle Sider, at under de nuværende Forhold, hvor Jordrenten — herunder indbefattet Alt, hvad der hænger paa Landbruget — er saa høi, er det meget vanskeligt at ernære sig som Jordbruger. En Erkendelse af, at det er saaledes, ligger forøvrigt allerede i den Interesse, med hvilken den sundedevedske og den allsiste Landboforening har kastet sig over Sukkerroedyrknings-Spørgsmaalet.

Men er det nu saaledes, at vort Agerbrug i sin nuværende Form langtra kan kaldes rentabelt, saa ligger det nær at undersøge, hvad der kan være Grunden dertil. Et af To maa da være Tilfældet: enten maa Jordpriserne være for høie, eller der maa være Feil ved Driftsmaaden.

Swad nu det Første angaar, da viser det sig, at paa andre Egne med lignende klimatiske og Jordbunds-Forhold som vore, kan Agerbruget meget godt forrente sig, uagtet Jordpriserne undertiden ere betydeligt højere end her. I nogle Forbindelse hermed staar Forgætningsafgiften, med hvilken Forholdet omtrent er det samme.

Naar det altsaa saaledes kan paavises, at Jordpriserne ikke ubetinget ere for høie, saa maa der være Feil ved Driftsmaaden.

Derfor man skal betegne, hvad der er gjenemgaaende i det nuværende Agerbrug i Sun-

Andreas Andresens beretning om sukkerroedyrkingen blev afgivet den 15. september 1883. Tryksagen findes indklæbet i Den sundedevedske Landboforenings forhandlingsprotokol i landsarkivet i Aabenraa.

min Delagtighed i Bestræbelserne for at faa oprettet en Frimenighed, blev valgt til dette Hverv. De danske Medlemmer af Fælles-Synoden i den nævnte Samling var foruden mig: Hans Nissen, Viby, Jes Nielsen, Kassø, Henrik Thomsen, Roost, And. Petersen Lund, Rejsby-Ballum, Konsul Amorsen, Haderslev, samt en pensioneret Lærer, hvis Navn jeg ikke husker. Medens jeg var i Rendsborg, blev vor Datter Anna født, og da det var mindre godt med min Kones Befindende bag efter, gjorde jeg en Rejse hjem.

Hjemmet

Vi havde det første Besøg af Gartner Ole Knudsen i den Tid. Ham var jeg bleven bekendt med ved et Efteraarsmøde paa Vallekilde Højskole 1882. Dette Besøg gav Anledning til, at vi besluttede at omlægge Haven, hvorfor Ole kom igjen i Efteraaret 1883. Vi gjorde omtrent ren Bund i de gamle Frugttræer, der stod og plantede ny. Et gammelt Hegn ved den østre Side ryddedes bort, ligeledes et stort Stendige paa de to Sider af den gamle Kjøkkenhave, hvoraf Stenene kjørtes op i den gamle Mærgelgrav i Nørlyk. Jeg overlod Ole den nordre Del af Haven, den nuværende Kjøkkenhave, til eget Brug mod en lille aarlig Afgift, og han var her i ca 5 Aar, indtil han blev udvist og bosatte sig i Hejls i 1888.

Vort Ægteskab er blevet velsignet med 8 Børn, som alle lever, medens dette nedskrives i Febr. 1910. Den ældste, Hans Christian, er født den 3. Februar 1873. Marie er født den 19. April 1875, Jørgen den 21. Februar 1877, Andreas den 4. Juni 1879, Sofie Marie den 28. April 1881, Anna Margrethe den 1. Juli 1883, Ingeborg den 25. Juli 1885 og Margrethe den 7. August 1893 om Natten Kl. 3. Holdt over Daaben er: Hans af min Farbroder Peter Andresen, Marie af min Svigermoder, Jørgen af min Svigermoder paa Grund af, at Svigerfader var syg, Andreas af mig, Sofie af min Stedmoder, Anna ogsaa af min Stedmoder, Ingeborg af min Moster, Ingeborg Gregersen, og Margrethe af min Kone.

Hos saa stor en Flok Børn er det jo sjældent, at der undgaaes Sygdomme i Opvæksten, og det er vi heller ikke sluppet fri for i vor Børneflokk; men vi takker Gud for, at de er alle komne godt over det, saa vi i vor Alderdom ikke alene kan glæde os ved Lejlighed at kunne samles med dem allesammen, men at de ogsaa er sunde og muntre.

I Sommeren 1888 var den store Landmandsforsamling med Udstilling og Dyrskue, til hvilket jeg var med tilligemed min Kone og min Moder. Jeg rejste Dagen før de d. 19. Juli og førte vor Søn Andreas paa Kysthospitalet paa Refsnæs ved Kalundborg, og jeg kom saa efter Aftale sammen med dem i Roskilde for at følges med dem til Kjøbenhavn. Vi kom til at bo i Højskolefor-

kureret for daarlige Øjne af Dr. Eriksen. Hun tog ham selv med paa en Rejse til Holstebro. Før den nævnte Lærerinde havde vi havt Vandrelærer, nuværende Boghandler Kasper Jensen i Broager, til at undervise Børnene. Han var her 2 Gange, hver Gang i ca 14 Dage, og ligesaa Frøken Gubi. Man kunde vel synes, at dette kunde ikke gavne ret meget; men det viste sig alligevel, at Børnene ved den dygtige og praktiske Maade, Undervisningen gaves paa, havde et godt Udbytte deraf. Det var naturligvis kun i Fritiden uden for Skoletiden, at det kunde lade sig gjøre. Men selv dette, som dog skulde synes at være en ganske privat Sag, fik ikke Lov til at gaa længere end et Par Aar, saa blev det forbudt.

Først i Halvfjerdserne havde P.Philipson og jeg iøvrigt gjort et Forsøg paa at samle en Del danske Børn her fra Byen skiftevis i deres Hjem. Philipson fortalte Fædrelandshistorie for dem, og jeg sang med dem, og det gik helt fornøjeligt, baade til Børnenes og deres Forældres Glæde. Jeg mindes saaledes, at hele Børneflokken kom en Dag, det var paa min Fødselsdag, og forærede mig en Tobakspibe. Men det varede ikke længe, før gamle Pastor Hansen²⁹, (det var en Langfredag Eftermiddag) kom over til os, endog i fuldt Ornat, for at tale med os om at lade dette være. Han kunde, som han sagde, ikke lade Vorherre ligge rolig i sin Grav uden at faa gjort, hvad han kunde for at afholde os fra at fortsætte. Det var dog Synd for de stakkels Børn saaledes at vildlede dem, sagde han endvidere. Jeg lovede at ville tale med Forældrene om Sagen, men mente ellers ikke, der kunde være noget ondt i dette, naar det var med Forældrenes Minde. Et Par Mænd, nemlig Thomas Thomsen og Lorens Hansen, var derefter oppe hos Pastoren at tale om Sagen og foreholdt ham det formentlig uberettigede i at gribe saaledes ind i Forældrenes Rettigheder; men det endte dog med, at vi fandt det klogest at holde op. Præsten lod sig nemlig forlyde med, at dette Foretagende skulde vel være en Frugt af en Foredragsholders Yttring i vor Foredragsforening om, at vi maatte se at modarbejde Skolen i Hjemmene, og saa frygtede vi for, at det derefter kunde komme til at gaa ud over Foreningen.

I 1883 døde Pastor Hansen. Jeg var Kirkeældste den Gang og var med at bære hans Lig til Graven. Jeg var ogsaa Kirkeældste Aaret efter, da vi havde Præstevalg første Gang efter den ny Anordning i saa Henseende. Pastor Reuter, der tidligere var Andenpræst her, blev valgt med 6/7 af Stemmerne, der afgaves, og Deltagelsen i Valget var endda stor. Han var nemlig den Gang ret godt affholdt som Prædikant, saa, skjønt der fra de bedste danske Folks Side blev agiteret meget imod hans Valg, fik Valget dog det ovennævnte Udfald. Mærkeligt nok faldt hans Yndest som Prædikant efter den Tid i en Grad, at Kirkebesøget ofte maatte siges at være meget tarveligt inden hans Død i Sommeren 1905. I hans Sted fik vi som Andenpræst Pastor Thiesen³⁰, en ret

dygtig Prædikant, men en uselvstændig Personlighed, som følte sig i høj Grad afhængig af Pastor Reuter. Han kom til Nybøl efter nogle Aars Forløb, og efter ham fik vi Pastor Schumacher.

Mit Forhold som Kirkeældste til Pastor, senere Provst Reuter, var i flere Henseender noget spændt; han var mig alt for spidsfindig at forhandle med, og der kunde ikke blive Tale om nogen Tilnærmelse mellem os i kirkelig Henseende. Det stadfæstede sig her for mig, hvad jeg stadig, siden jeg paa Højskolen kom til at tænke over vore kirkelige Forhold her i den danske Del af Sønderjylland, har været overbevist om, at en sand, kristelig Vækkelse ved de tyske Præster, som altid vil modarbejde os i folkelig Henseende, vil næppe nogen Sinde finde Sted. Efter min Opfattelse er der en vis Sammenhæng mellem det kristelige og det folkelige, som altid vil faa Indflydelse paa det kristelige Samfundslivs Udfoldelse.

Jeg har altid følt det som en kjær Pligt at være med til at støtte den danske Sag, hvor det fordredes, og jeg er derfor kommen meget ud iblandt Folk ogsaa i saa Henseende, lige som jeg ogsaa har mødt megen Velvillie blandt den danske Befolkning. Jeg har været med til Oprettelsen af Sprogforeningen i Aabenraa, Vælgerforeningen i Vojens og Skoleforeningen i Skærbæk. Jeg var Kredsformand i Sprogforeningen fra dens Oprettelse indtil 1902, da man gjorde mig til Optant³¹. I Vælgerforeningen var jeg Tillidsmand ogsaa indtil

Andreas Andresen og hustruen Ane Margrethe f. Vrang (1846-1911). Fot. i privateje.

samme Tid, og jeg var Medlem af Skoleforeningens Bestyrelse i flere Aar, indtil der paa Grund af de mange Retssager mod Bestyrelsen blev indført en anden Ordning, nemlig med en ganske faatallig Bestyrelse.

Jeg har rigtig nok ofte følt mig trykket af, ikke at have røgtet de mange Hverv, der er blevet mig betroet, samvittighedsfuldt nok. Villien dertil har det ikke skortet paa; men jeg kan nok ikke sige mig fri for nogen Efterladenhed til visse Tider, saa jeg har maattet tilstaa for mig selv, at der kunde være gjort mere for vor gode Sags Fremme, og dette kunde være sket om Arbejdet her, som saa mange andre Steder, havde været noget mere fordelt. – Jeg har været med til de fleste af vore hedengangne Repræsentanters Begravelse, nemlig H.A.Krygers i 1881, J.P.Junggreens i 1886, Gustav Johannsens i 1901 og Hans Lassens i 1896. Desuden har jeg været med til et Par fremragende danske Mænds Begravelse i Flensborg, med hvem jeg havde havt ikke saa lidt Forbindelse, nemlig de forhenværende Skolebestyrere: Monrad og Holdt. Vi har havt en hel Mængde Besøg af Folk, særlig fra Kongeriget, som har rejst her ovre for at gjøre sig bekendt med Forholdene her. Der var en lang Tid, da en stor Del af saadanne Rejsende gjerne skulde til Skeldemark til Philipsens og os, naar de kom til Sønderborg og Dybbøl. Vi kørte dem saa ofte omkring og kom til flere af vore Venner med dem. Senere er der blevet en Del flere, som er komne til at nyde godt af disse Besøg.

I Halvfjerdserne var jeg med til at oprette en privat Skole i Broager under Lærer Fr.Oehlerichs Ledelse. Den gik særdeles godt i nogle Aar med et stort Elevantal, og det kjendtes godt senere, at de fleste af dem, der havde gaaet i denne Skole, havde et godt Udbytte deraf og blev trofaste mod vor nationale Sag. Den ophævedes paa Grund af Oehlerichs uheldige økonomiske Kaar, men vilde næppe have faaet Lov til at bestaa ret længe paa Grund af Myndighedernes mere og mere strænge Fremfærd mod alt, hvad der var dansk. Afdøde Redaktør Jessen³² i Flensborg var Lærer her i et Par Aar, ligesom ogsaa hans Broder P. Jessen, forhenværende Lærer i Daler ved Tønder. Vi havde nogen Omgang med de 2 Brødre, idet de undertiden kom med til vore Aftenmøder, hvilket vi satte stor Pris paa, da navnlig den ældre Jessen (Redaktøren) ofte gav et godt Ord med i Laget. Den Kreds af Venner, som kom sammen i mange Aar til Aftenmøder, var foruden mig: P.Philipsen, Lorens Hansen, Skeldegaardskobbel, Philip Sibbesen og Jens Jørgensen i Gammelgab, Rasmus Tychsen og Peter Toft i Dynt og senere (efter hans Hjemkomst fra Jylland) Andreas Hollensen. Vi havde megen Glæde af disse Sammenkomster, hvorved vi læste op af gode Bøger, sang og samtalede om det oplæste. Vi kom sammen en Aften i hver Uge om Vinteren; sjældnere om Sommeren. ...

Frimenigheden

Det er ikke nogen gammel kristelig Vækkelse, som ligger til Grund for Tilblivelsen af Frimenigheden i Sundeved. Det maa nærmest siges at være en Frugt af de danske Højskoleers Indflydelse paa de unge Mennesker her fra Egnen, som i Tiden fra omtrent 1866 af have gjæstet saadanne.

Den grundtvigske Livsoplysning, baade i folkelig og kristelig Retning, havde grebet de unges Sind og fremkaldt Trangen til at søge at fortsætte den Udvikling, som de var blevene delagtige i, og som var bleven en Hjærtesag for dem. Dette lod sig, som det havde været ønskeligt, imidlertid ikke gjøre ved de stedlige Præsters Medvirkning, da disse stode enten uforstående eller vel endog modvillige over for den vakte Trang. Derfor oprettedes som nævnt allerede i Januar 1872, væsentlig ved tidligere Højskoleelevers Medvirkning, en Foredragsforening i Broager Sogn, som lod afholde kristelige og folkelige Foredrag. Da jeg som Formand for denne Forening fik en Del Indflydelse paa, hvilke Foredrag der skulde holdes, maa jeg her bekjende, at jeg i Begyndelsen havde nogen Betænkelighed ved at lade afholde kristelige Foredrag paa Grund af, at dette ikke udtrykkelig var omtalt og planlagt ved Foreningens Oprettelse, og det tillige var tvivlsomt, om Folk syntes om at gaa med til opbyggelige Møder i Krohusene, som var de eneste større Samlingspladser ved denne Tid. Det viste sig imidlertid glædeligvis, at min Betænkelighed havde intet paa sig, og derfor fortsatte vi med afvekslende folkelige og kristelige Foredrag, efter som det tilbød sig.

Som Foredragsholdere, der har haft Betydning for det kristelige Livs Fremvækst hos os i denne Tid, skal nævnes daværende Lærer L. B. Poulsen i Bovlund og Rebslager Mads Jensen i Jægerup, samt af Mænd fra Kongeriget, der den Gang endnu uden Hindring kunde komme her og tale, følgende Præster: Johannes Møller og Johansen fra Odense, Lange, Nyborg, Johannes Clausen, Ryslinge, C. Hostrup, Hillerød, Madsen, Jellinge samt Højskoleforstander L. Schrøder, Askov.

Efter at denne Forening, som iøvrigt havde vundet stor Tilslutning, i Sommeren 1874 maatte indstille sin Virksomhed paa Grund af Øvrighedens Indgreb, var det nærmest kun en mindre Kreds af Mænd i Broager Sogn, som samledes skiftevis i Hjemmene en bestemt Aften i hver Uge, særlig om Vinteren, til Oplæsning af folkelige og kristelige Skrifter, Samtaler om det oplæste og Sang. ... En Gang imellem i Løbet af nogle Aar samledes en Del Familier, hvoriblandt ogsaa enkelte fra de andre Sogne i Sundeved, i private Hjem, naar Mænd som L. B. Poulsen, Mads Jensen og flere kom her og holdt kristelige Taler. Vi har ofte laant Hus til saadanne Møder, dels fordi vi havde god Plads, og dels fordi jeg var præjsisk Undersaat, hvilket ikke var Tilfældet med de

fleste af dem, der sluttede sig til. Ved saadanne Sammenkomster blev der ofte talt om det ønskelige i at faa fastere Former for det kristelige Livs Pleje, og dette førte omsider i 1879 til Underhandlinger med Privatlærer Rasmus Thomsen³³ fra Anslet, den Gang i Bovlund, om at fæste Bo iblandt os og være vor faste Ordfører. Vennekredsen her var bleven kjendt med ham ved en af de omtalte Sammenkomster, da han i Følge med Poulsen gjæstede os i 1878. Det blev dog ikke før i 1882, at Thomsen bosatte sig i Broager. Fra den Tid af holdtes der kristeligt Møde i Thomsens Hus, og med ham som Ordfører, hver Søndag, i den første Tid om Eftermiddagen efter Kl. 4, da saadanne Møder efter Myndighedernes daværende Opfattelse maatte sættes i Klasse med Møder af anden Art, Forlystelser m.m., som stred imod Helligdagsanordningen. Senere frafaldt man denne Opfattelse, og Møderne holdtes saa Søndag Formiddag. For Tilslutningens Skyld længere fra i Sundeved holdtes der siden ogsaa kristelige Møder en Søndag Eftermiddag i hver Maaned hos Chr. Hanssen i Nørremølle med R. Thomsen som Ordfører.

Det gik jævnt godt i nogle Aar; men saa blev Forholdene trangere for de danske Undersaatter (Optanterne), af hvilke der var ikke saa faa, som havde været med i Bevægelsen fra første Færd af og andre, der senere havde sluttet sig til. En Del af dem blev ængstelige ved at tage Del i Møderne. Dette var den væsentligste Grund til, at Thomsens Virksomhed indstilledes for saa vidt, at han flyttede til Nybøl, og der ikke længere blev holdt regelmæssige Møder. Paa denne Standsning i Udviklingen bødedes der dog ved, at der fortsattes med at afholde offentlige, kristelige Møder Tid efter anden i Nybøl Kro, hvilket der var begyndt med under Thomsens Virksomhed i Broager. I Forbindelse med disse Møder begyndtes der nu med, at Poulsen i Bovlund, der var bleven præsteviet, holdt Altergang (i Reglen Foraar og Efteraar) i Peter Moos's Sal i Nybøl efter forudgaaet privat Indbydelse blandt Vennerne dertil.

Smaamøderne i Broager Sogn, som standsedes, da R. Thomsen blev Kredens Ordfører, var imidlertid blevet optagne igjen. De holdtes en Tid lang i Enken Anna Zachariassens Bolig i Broager; senere er de blevne holdte skiftevis i Hjemmene med Tilslutning af et Par Familier uden for Sognet. Peter Philipsen har her hovedsagelig været den egentlige Leder, og Møderne fik et mere afgjort kristeligt Præg end tidligere. Senere blev der ved Siden deraf lejet en Sal ved Dynt Mølle, hvor der saa siden har været holdt kristeligt offentligt Møde en Søndag i hver Maaned med tidligere Vandrelærer Kasper Jensen fra Gjerup ved Tønder, nu Boghandler i Broager, som Ordfører.

Noget senere, i Sommeren 1899, byggedes et Forsamlingshus i Sottrup, hvor der nu og da ogsaa er blevet holdt offentlige kristelige Foredrag, bl.a. ogsaa i Forbindelse med Altergangen hos P. Moos i Nybøl, og fra den Tid af holdtes der sjældnere Møder i Nybøl Kro. Enkelte Gange har P. Philipsen senere

foranstaltet saadanne baade der og andre Steder i Kredsen, navnlig ogsaa i de senere Aar i sin egen Forsamlingsaal i Nybøl.

Ovennævnte R. Thomsen, som i 1889 rejste til Amerika og blev Præst i en dansk Menighed derovre, var imidlertid kommen tilbage (1895), og var bleven Præst i den nydannede Frimenighed i Haderslev. Han kom nu ogsaa undertiden, ligesom Frimenighedspræsten Lycke i Rødding, til Nybøl og holdt Altergang skiftevis med Poulsen og i Forbindelse med de offentlige kristelige Møder, som senere henlagtes til Sottrup Forsamlingshus. Der er ofte ved de snævrere kristelige Sammenkomster blevet forhandlet om Oprettelsen af en Frimenighed; men man manglede Mod til at begynde, vist nok begrundet i Frygten for, at der ikke skulde blive tilstrækkelig Tilslutning, naar endelig Skridtet skulde gjøres fuldt ud.

Da var det ved en saadan Sammenkomst efter et Møde i Sottrup Forsamlingshus paa Søndagen mellem Jul og Nytaar 1901, at en mindre Kreds, samlet hos Jørgen Bonefeld i Sottrup, efter Præst Thomsens Tilskyndelse besluttede at begynde. Otte Familier fra de forskjellige Sogne i Sundeved blev derefter enige om at rejse til Haderslev d. 2. Februar 1902 for at tale nærmere med Thomsen og nogle Medlemmer af Frimenigheden der om Sagen. De 8 Familier var: Jørgen Zachariassen, Dybbøl, Jørgen Bonefeld, Sottrup, Christian Andresen, Snogbæk, Johan Andresen, Ullerup, Peter Moos, Nybøl, Jens Jørgensen, Gammelgab, og mig tillige med samtlige vore Koner. Senere holdtes der flere private Møder samt forhandles med Poulsen og flere, og endelig oprettedes der ved et Møde hos Peter Moos i Marts 1902 en Frimenighed for Sundeved og Omegn. Det besluttedes indtil videre at holde Gudstjeneste 2 Gange om Maaneden i Sottrup Forsamlingshus, efter at Frimenighedspræsterne Poulsen, Thomsen, Lycke og Jørgensen havde lovet at betjene Menigheden foreløbig.

Samtidig besluttedes det at bygge en Kirke, og den 30. Maj 1902 kjøbtes en Byggegrund af Gaardejer Jakob Christensen i Stenderup. Senere udnævntes et Byggeudvalg, bestaaende af: Gaard- og Mejeriejer Jørgen Zachariassen i Dybbøl, Gaardejer Peter Moos i Nybøl og Gaardejer Nis Sibbesen i Bøffelkobbøl, med den førstnævnte som Formand. En Tegning til Kirken blev tilvejebragt ved Arkitekt M. Nyrop i Kjøbenhavn, og efter at Byggetilladelsen var indhentet, begyndtes der paa Byggearbejdet, som blev overdraget til Bygmester L. Grøne i Avnbøl som den lavestbydende. Kjørslerne forrettedes af Menighedsmedlemmerne og nogle andre velvilligt interesserede Beboere i Omegnen.

Grundstenen lagdes den 17. April 1903 af en af de ældste af Menighedens Medlemmer, Jens Jørgensen i Gammelgab, og Kirken blev rejst den 27. Juni samme Aar, saa den kunde indvies den anden Søndag i Advent, den 6. Decbr. 1903. Ved Indvielsen var der mødt en efter Forholdene ret talrig Forsamling.

Frimenighedskirke — Præstegaard. Sundeved.

Sundeved frimenighedskirke og præstegaard fotograferet kort efter 1904. Postkort i Historiske Samlinger, Aabenraa.

Kirken, som har Siddepladser til omtr. 250 Mennesker, var fyldt til sidste Plads.

Poulsen, Bovlund, holdt Indvielsestalen, Lycke³⁴, Rødding, prædikede over Dagens Tekst, og Jørgensen³⁵, Skærbæk, holdt Skriftetalen før Altergangen. Det følte som et stort Savn af Menighedens Medlemmer, at Frimenighedspræst Thomsen, Haderslev, paa Grund af Sygdom ikke, som det havde været bestemt, kunde foretage Indvielsen, fordi han, som før omtalt i denne Redegjørelse, var den, der havde tilskyndet til at faa Kirken bygget. Der er blevet holdt Gudstjeneste i Kirken saa vidt muligt 2 Gange i hver Maaned, og Kirkebesøget har været over al Forventning godt. Frimenighedspræsterne Poulsen, Lycke og Jørgensen har hidtil skiftevis betjent Menigheden, medens R.Thomsen aldrig, paa Grund af vedvarende Sygdom, kom til at tale i vor lille, venlige Kirke. Han døde September 1905.

NOTER OG HENVISNINGER

Om udgivelsen:

Andreas Andrezens erindringer bringes her med enkelte forkortelser på grundlag af en afskrift i A. Andrezens privatarkiv på Landsarkivet i Aabenraa, hvortil de er afleveret af Historisk Samfund for Sønderjylland. Der er især udeladt dele af de ofte meget detaljerede slægtshistoriske redegørelser, ligesom der er udeladt om Andrezens barndom, hans ophold i Danmark 1866-67 og om stormfloden i 1872. Et afsnit om børnenes sygdomme er heller ikke medtaget. Udeladelser markeres med tre prikker. Mindre dele af manuskriptet er tidligere publiceret af et barnebarn, Margrete Schultz i Sønderjyske Årbøger 1987 s. 123ff.

Personalhistoriske oplysninger er fra Dansk Biografisk Leksikon, Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie samt L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920.

1. Peter Andresen, f. 1740, hjulmagersøn fra Dynt (A. Korse: Broagerlands Historie, I, 1945, s. 21f.)
2. Hun var datter af gårdens tidligere ejer Jürgen Iversen, som havde købt gården i 1748 (Korse anf. sted).
3. En sættemand eller årtidsmand var »en kones anden mand, som kun skal forestå ejendommen så længe, indtil den første mands ældste søn kan overtage den« (Feilberg: Ordbog over jyske Almuesmål, III, Kbh. 1904-11).
4. Mads Vesterlund (1798-1868) var distriktslærer i Skelde 1830-62.
5. Peter Chr. Aug. Lammers var kun lærer i Skelde i 1858.
6. Julius Carl Gerhard Schleppegrell (1811-72) var andenpræst i Broager 1852-64.
7. Kristen Karstensen (1809-82) var førstepræst i Broager og provst for Sønderborg provsti 1857-64. Han er i dag mest kendt for sine hjemstavnsdigte, f.eks. »Alssangen« og »Længe nok har jeg bondepige været«.
8. Diedrich Joh. Fr. Holst (1839-1911) var lærer i Skelde 1862-1902.
9. Christen Wollesen (1806-?) var først andenpræst 1839-49 og derpå under Treårskrigen førstepræst 1849-50. Afsk. 1850.
10. Jørgen Stephensen (1791-1856) var førstepræst i Broager fra 1834, afsk. af den slesv.-hol. regering 1848, genansat 1850, præst til sin død i 1856.
11. Ludwig Andr. Reuter (1836-1905) var andenpræst i Broager 1864-83 og førstepræst 1883-1905. Tillige provst for Sønderborg provsti 1886-1902. Ernst Fr. Schuhmacher (1844-1928) var andenpræst i Broager 1888-1913.
12. Andrezens kone hed Margrethe Vrang og var datter af gdr. Jørgen Vrang og hustru Marie i Egen.
13. Klappning er aftærsket halm (Ordbog over det danske Sprog).
14. Wienerfredens artikel 19 bestemte, at de personer, som var hjemmehørende i hertugdømmerne indenfor et tidsrum af seks år frit kunne vælge statsborgerskab i Danmark (optere for Danmark) og toldfrit udføre deres løsøre dertil. Fast ejendom i hertugdømmerne måtte de derimod beholde (Fr. von Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901, s. 225ff.)
15. Den her udeladte skildring af et typisk bryllup er bragt i Sønderjyske Årbøger 1987, s. 127.
16. Foreningen »Enigheden« i Flensborg, oprettet 1868, var en udpræget dansk forening med ca. 400 medlemmer. Den var meget aktiv og foranstaltede bl.a. demonstrationsudflugter til Danmark. Lukket af myndighederne i 1875.
17. L. B. Poulsen (1840-1919) var fra 1879 til sin død frimenighedspræst i Bovlund og meget benyttet som foredragsholder, ikke mindst med emner hentet fra det grundtvigske kristendomssyn.
18. A. C. C. Holdt havde 1865-75 en privatskole for drenge i Flensborg. I skolen gaves der undervisning i dansk.
19. Gustav Johannsen (1840-1901) var en af de mest fremtrædende danske ledere i Flensborg og omegn og fra 1880-erne for hele Nordslesvig, 1881-84 og fra 1886 til sin død var han dansk rigsdagsmand i Berlin, fra 1888 tillige landdagsmand.

20. Klaus Bernsten var 1873-84 og 1886-1926 medlem af Folketinget for Venstre og indenrigsminister 1908-09, konsejlspræsident (statsminister) 1910-13 og 1920-22 forsvarsminister.
21. I 1870-erne gennemførtes en omfattende matrikulering af jorden i Sønderjylland efter de preussiske principper, som bl.a. indebar, at jordens nettoudbytte (Reinertrag) blev vurderet.
22. Meningen er formodentlig, at det er lang tid siden, køerne sidst har kælvet.
23. Ved vandmejerimetoden nedkøledes mælken i vandbade for at fremme flødesætningen.
24. En drittel er lig en tredjedel, en otting lig en ottendedel tønde smør.
25. Gdr. C.P. Wolff (1842-1913) var en af de mest fremtrædende foregangsmænd indenfor det nordslesvigske landbrug. 1868-1908 var han således formand for Den sundevedske Landboforening, 1900-08 tillige for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig.
26. Hans Lassen (1831-96) fra Lysabild på Als var 1875-96 landdagsmand og 1881-84 rigsdagsmand i Berlin. Derudover havde han et utal af lokale tillidsposter.
27. På synoderne mødtes gejstlige og lægfolk for at drøfte den evangelisk-lutherske kirkes anliggender. Provstisynoden bestod af provsten, alle præsterne i provstiet og det dobbelte antal lægmænd, valgt af sognenes kirkekollegier (menighedsråd). Provinssynoden eller fællessynoden bestod af biskopperne over Slesvig og Holsten, 8 kongevalgte medlemmer, en repræsentant for det teologiske fakultet ved Kiels universitet samt af præster og lægmænd, valgt på provstisynoderne. Jfr. von Jessen anf. værk s. 531f.
28. Henriette Gubi (1856-94) virkede i første halvdel af 1890-erne som vandrelærerinde flere steder i Nordslesvig.
29. Andreas Hansen (1806-83), førstepræst i Broager 1864-83.
30. Hans Chr. Thiessen (1840-1915), andenpræst i Broager 1884-88.
31. Optanter var de, der i henhold til Wienerfredens paragraf 19 havde valgt dansk statsborgerskab (opteret for Danmark), jfr. note 14. I henhold til Aabenraaoverenskomsten fra 1872 fik optanterne lov til at blive i Sønderjylland, men de kunne udvises, hvis de faldt myndighederne til besvær. I årene 1902-03 forsøgte myndighederne gennem det såkaldte »optantmageri« at stemple flere ledende dansksindede, der ellers blev anset for preussiske statsborgere, som danske statsborgere med henvisning til, at selv et kortvarigt ophold i Danmark 1866-67 var nok til at gøre den optionserklæring, de dengang havde afgivet, men ikke effektueret ved permanent overflytning til Danmark, gyldig.
32. Jens Jessen (1852-1906) var fra 1882 til sin død redaktør af »Flensborg Avis«. Han var i årene 1874-76 lærer på privatskolen i Broager.
33. Rasmus Thomsen (1849-1905) var 1878-80 lærer på en privat skole i Bovlund, men mistede denne bestilling, da myndighederne lukkede skolen.
34. Nis P. Lycke (1842-1924), frimenighedspræst i Rødding 1889-1923.
35. J.L. Jørgensen (1862-1946), frimenighedspræst i Skærbæk 1899-1935.

Troels-Lund og A. D. Jørgensen

Af Henrik Gjøde Nielsen

Mellem de to fremtrædende historikere Troels-Lund og A. D. Jørgensen var der kun få personlige kontakter – og alligevel var de på mange måder åndeligt beslægtede. Cand.phil. Henrik Gjøde Nielsen trækker her – i 150-året for deres fødsel – paralleller mellem de to mænd, som begge var dybt præget af Danmarks nederlag i 1864.

Året 1864 medførte store tab for Danmark; tab, som man i de følgende år søgte at afhjælpe ved at styrke det beskårne land, både fysisk og åndeligt. På det fysiske område søgte man med hedeopdyrkningen at følge Enrico Mylius Dalgas' devise om, at hvad udad tabes skal indad vindes, mens man på det åndelige område, bl.a. i historievidenskaben, kan se en voldsom udvikling i den sidste halvdel af det 19. århundrede.

To centrale skikkelser i dansk historieskrivning i denne periode er kulturhistorikeren Troels-Lund, og den der blev Sønderjyllands historiker, nemlig A. D. Jørgensen. De to mænds livsværk er bl.a. et udtryk for, at man ikke havde glemt danskerne i det besatte Sønderjylland.

På trods af store forskelle mellem de to mænds livsforløb er der også væsentlige lighedspunkter mellem Troels-Lund og A. D. Jørgensen; lighedspunkter, man ikke tidligere har været opmærksom på. Begges virke og selvopfattelse var tæt knyttet til begivenhederne i 1864, hvilket blot er et af de punkter, på hvilke man kan betragte et vist skæbnefællesskab mellem de to historikere.

Det er ikke hensigten her at give en udtømmende redegørelse for Troels-Lunds og A. D. Jørgensen's liv og virke, men dels nærmere at bestemme dette skæbnefællesskab, dels at præsentere de enkelte kontakter og skriftlige fremstillinger, der angiver de elementer, der knytter de to historikere sammen.

Forinden vil en kort præsentation af de to forfattere og deres forbindelse med året 1864 dog være på sin plads.

Adolf Ditlev Jørgensen blev født d. 11. juni 1840 i Graasten, og døde d. 5. oktober 1897 i København; A. D. Jørgensen kom fra en dansksindet, sønderjysk slægt.¹ I 1859 tog A. D. Jørgensen realeksamen i Flensborg, hvorefter fulgte nogle studieår i København, dog uden at der var tale om et egentligt embedsstudium.² Alligevel blev A. D. Jørgensen ansat som lærer ved latinskolen i Flensborg; en stilling, som han måtte forlade ved besættelsen af Slesvig

i 1864.³ Fra 1869 ansattes han i Kongeriget's Arkiv i København, blev i 1883 Gehejmearkivar, og i 1889 Rigsarkivar.⁴ Som sådan var A. D. Jørgensen den ledende kraft i den organiseret af dansk arkivvæsen, som vi også kender i dag, med et rigsarkiv og dengang tre, nu fire, landsarkiver, samtidig med, at han udfoldede en rig forfatter- og forskningsvirksomhed,⁵ der gjorde ham til en af de mest fremtrædende skikkelser i moderne dansk historievidenskab, i den kildekritiske skole. Det er her vigtigt at mærke sig, at A. D. Jørgensen ikke var faguddannet historiker.

A. D. Jørgensen's tidlige død i 1897 betød, at han ikke oplevede genforeningen i 1920, og dermed afklaringen på det spørgsmål, der havde så stor betydning for hans liv og virke. Samtidig mistede dansk historievidenskab en personlighed, der forstod at samle kritisk forskning og kunstnerisk fremstilling på en sjælden måde.

Troels Frederik Troels-Lund blev født i København d. 5. september 1840, d.v.s. samme år som A. D. Jørgensen, og døde samme sted d. 12. februar 1921.⁶ I modsætning til A. D. Jørgensen nåede Troels-Lund således at opleve genforeningen.

Troels-Lund var af en velstående, nationalsindet, borgerlig familie, der blev præget af både Den første Slesvigske Krig 1848-1850, og, ikke mindst, af Den anden Slesvigske Krig i 1864.⁷ Troels-Lund mistede i 1864 sin broder Peter Lund, der var med i krigen som menig.⁸ D. 29. juni 1864 deltog Peter Lund i kampen nord for Kær på Als; han blev såret af en kugle, der trængte gennem den ene lunge og ryggen, og bragt til lazarettet på Sandbjerg Slot i Sundeved, hvortil Troels-Lund rejste fra København for at være ved sin broders side i dennes sidste dage.⁹ Peter Lund døde d. 18. juli 1864 og blev begravet på Ulkebøl Kirkegård på Als.¹⁰ Som for A. D. Jørgensen blev 1864 et katastrofeår for Troels-Lund. Udadtil p.g.a. det nationale nederlag, indadtil p.g.a. broderens død.

Mens A. D. Jørgensen ikke tog nogen embedseksamen, tilskyndede begivenhederne i 1864 tilsyneladende Troels-Lund til at samle sig om et embedsstudium. I 1866 tog Troels-Lund teologisk embedseksamen, uden at denne nogensinde kom i anvendelse, og i 1871 forsvarede Troels-Lund en afhandling om Sokrates for den filosofiske doktorgrad.¹¹ Skønt Troels-Lund således, lige som A. D. Jørgensen, ikke var faguddannet historiker, blev han i 1871 ansat ved Gehejmearkivet,¹² og det var her de to mænds veje første gang mødtes.

Der er intet der tyder på, at Troels-Lund og A. D. Jørgensen havde et tæt, personligt forhold til hinanden. Der foreligger ingen egentlig brevveksling mellem de to, som tilfældet f.eks. er mellem Troels-Lund og Georg Brandes.

A. D. Jørgensen fotograferet omkring 1870.

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Imidlertid ved vi, at Troels-Lund og A. D. Jørgensen har mødt hinanden, nemlig i Rentekammerarkivet. Troels-Lund har i sin skildring af dette møde, en dag i begyndelsen af 1870'erne,¹³ givet en smuk og rammende karakteristik af A. D. Jørgensen; en karakteristik, der angiver både den kunstneriske, eller poetiske, og den forskermæssige side af A. D. Jørgensen.

Efter at have beskrevet, hvorledes Troels-Lund betragtede arkivmedarbejdernes forskellige måde at behandle arkivalier på, formulerer Troels-Lund sit første indtryk af A. D. Jørgensen således:

»I det samme aabnedes Døren og ind traadte en mig ubekendt ung Mand, slank og dog kraftigt bygget, lyshaaret, blaaøjet, med en usædvanlig rank Holdning og Hovedet ligesom standset i at bøje sig. Under hver Arm bar han en Stabel Arkivsager, paa en egen nænsom, kyndig Maade som en Gartnerelev et Par store Urtepotter med Blomster, han er opsat paa at sørge for. Uvilkaarligt blev jeg opmærksom paa den unge Mand og fulgte ham med øjnene. Da han kom mig nær, saa jeg et Ansigt, hvori det intelligente halvvejs traadte tilbage for noget drømmende, bly, næsten blufærdigt, men tillige en Mund

med smalle Læber, der med eet kunde strammes og forme det hele Udtryk, naar han talte, til klar, anspændt Interesse.

(...)

Den unge Mand var A. D. Jørgensen.«¹⁴

Efter dette første møde var der for så vidt grund til at antage, at et personligt venskab mellem de to mænd kunne have udviklet sig. Den personlige sympati synes at have været til stede. Når et sådant venskab imidlertid ikke udviklede sig, må det tilskrives Troels-Lund og A. D. Jørgensen's forskellige udvikling og karrierer. A. D. Jørgensen blev rigsarkivar og tillige en central skikkelse i den kildekritiske skole og desuden gennem sin historieskrivning Sønderjylland's historiker, mens Troels-Lund med sit monumentale hovedværk, »Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede«, lagde grunden til dansk kulturhistorisk videnskab.

Netop »Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede« blev, på sin vis indirekte, anledning til den næste kontakt, der lader sig spore mellem Troels-Lund og A. D. Jørgensen.

Troels-Lund's hovedværk omhandlede primært renæssancemenneskets klæde- dragt, boligforhold, borddækning, spisevaner o.s.v., eller kort sagt: Dagliglivets historie. En af hensigterne med dette værk var, lige som for en del af A. D. Jørgensen's forfatterskab, på historiens område at vinde indad, hvad udad var tabt. Troels-Lund's emneområde var nyt land, der blev gjort frugtbart under historievidenskabens plov; dette var imidlertid ikke et synspunkt, der deltes af samtiden, og da slet ikke fra tysk side.

I sidste del af 1880'erne og første del af 1890'erne måtte Troels-Lund se sit værk udsat for heftige angreb; angreb, som Troels-Lund ikke tog til genmæle mod. Men da den preussiske professor Dietrich Schäfer i 1893 i sin bog »Geschichte von Dänemark« fremhævede Troels-Lund's værk som et typisk udtryk for en stagnerende nation, fra hvilken man ikke kunne forvente at se bemærkelsesværdige opgaver udført, og tillige anfægtede Danmark's nationale eksistensberettigelse, tog Troels-Lund endelig til genmæle.¹⁵ Schäfer betegnede på det nærmeste Troels-Lund's værk som et tegn på nationens hendøen, og hævdede, at en sådan nations »moralske« pligt var at lade sig opsluge af en ekspanderende, »moralsk« stærkere nation, d.v.s. Tyskland, og hævdede videre, at historievidenskabens egentlige genstandsområde måtte være disse sejrende nationers politiske historie, og ikke noget så underordnet som historien om, hvordan mennesket levede og tænkte, f.eks. i renæssancen. I sit svar, »Om Kulturhistorie«, 1894, argumenterede Troels-Lund dels for dagliglivets berettigelse som genstand for historisk forskning, dels for, at staternes moral er af

yderst tvivlsom værdi, da ordet »Krig« ophæver alle hensyn og forpligtelser og giver staterne en meget lav »moral«, der ikke kendes fra andre menneskelige forhold. Med andre ord: At en nation med vold kan undertvinge en anden, er ikke ensbetydende med »moralsk ret«.

Schäfer's holdning kunne naturligvis »retfærdiggøre« den tyske okkupation i 1864, og blev da også senere anvendt i nazistisk tjeneste. Når Troels-Lund ikke tidligere havde forsvaret sig over for de talrige angreb, så skyldtes det, at disse udelukkende var rettet mod hans værk. Da angrebene nu også anfægtede Danmark's eksistensberettigelse, følte Troels-Lund, at han måtte tage til genmæle. Dette gjorde han så skarpt, at konklusionen bl.a. måtte blive, at Tyskland med vold havde taget en del af Danmark.

For de mange i samtiden, der også var personligt og nationalt mærkede af 1864, satte Troels-Lund's skrift »Om Kulturhistorie« tingene i perspektiv og gav den nationale selvfølelse en tiltrængt åndelig støtte. Dette kommer bl.a. til udtryk i den eneste direkte skriftlige kontakt mellem Troels-Lund og A. D. Jørgensen, jeg har været i stand til at finde. I et brev, dateret d. 2. januar 1894, skriver A. D. Jørgensen til Troels-Lund:

»Hr. professor dr. T. Lund! – Tillad mig at sende Dem en hjertelig tak for Deres svar til professor Schäfer, der så smukt og træffende hævder tanker og følelser, som vi alle nærer.

Med glædeligt nytår ærbødigst

A. D. Jørgensen.«¹⁶

Denne kontakt er sammen med de to historikers møde i Rentekammerarkivet den eneste direkte berøring mellem de to mænd, der lader sig spore. Heller ikke i 1894 synes deres fælles udgangspunkt, og deres fælles tilknytning til 1864, at have ført til nærmere kontakt.

Tre år senere, i 1897, døde A. D. Jørgensen.

Fire år efter A. D. Jørgensen's død, i 1901, udkom hans efterladte manuskript, »En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab«.¹⁷ Denne bog affødte artiklen »A. D. Jørgensen«,¹⁸ i hvilken Troels-Lund for første og eneste gang offentligt og på skrift formulerede sig om en af sine danske fagfæller.¹⁹ Det interessante ved denne artikel er, at samtidig med at Troels-Lund skriver om A. D. Jørgensen, skriver han også, sandsynligvis ubevidst, om sig selv, således at lighedspunkterne mellem de to mænd mere præcist lader sig bestemme.

Når Troels-Lund skrev om netop A. D. Jørgensen, må det efter min opfattelse skyldes, at også Troels-Lund har følt et vist skæbnefællesskab mellem sig

selv og A. D. Jørgensen, de store forskelle i faglig løbebane til trods. Som nævnt var ingen af de to faguddannede historikere, begge var nationalt og personligt mærkede af nederlaget i 1864, og begge betragtede deres forfatter-skab som et udslag af en trang til at gavne det beskårne fædreland; for A. D. Jørgensen's vedkommende specielt hjemstavnen Sønderjylland.²⁰ Således kan Troels-Lund's »Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede«, der første gang udkom i perioden 1879-1901, og A. D. Jørgensen's »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, der udkom første gang i 1882, begge opfattes som udtryk for det samme ønske: En gave, til trøst og styrke for det danske folk, blot med den forskel, at »Dagligt Liv i Norden« bevægede sig på det nationale niveau, mens »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie« koncentrerede sig om forhold i grænseegnene, og havde som intention at være »lommehøjskole for hjemmene i Nordslesvig«.²¹ Endelig var arkivarbejdet for både Troels-Lund og A. D. Jørgensen den konkrete indgang til det historiske arbejde.

Ud over de ovennævnte elementer er der yderligere fire fælles karakteristika, der lader sig uddrage af Troels-Lund's artikel om A. D. Jørgensen.

Efter at have redegjort for sit første møde med A. D. Jørgensen i Rentekammerarkivet – en redegørelse, der er citeret ovenfor – og ganske kort angivet hovedtrækkene i A. D. Jørgensen's biografi,²² fremhæver Troels-Lund det første fælles træk, nemlig ensomheden. Troels-Lund skriver, at A. D. Jørgensen's livsopgave betød, at han blev en ensom mand, uden venner og fortrolige.²³ Troels-Lund nævner det, naturligvis, ikke eksplicit, men ensomheden blev dog også ham selv til del, i form af tiltagende isolation fra 1870'erne, og resten af livet.²⁴

Det andet fælles punkt, der kan udledes af A. D. Jørgensen's »En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab«, og Troels-Lund's artikel om A. D. Jørgensen, gælder de to mænds interesse for Sokrates. Troels-Lund fremhæver A. D. Jørgensen's personlige fremtidsideal, når de øvrige forpligtelser var indfriet, nemlig at syse med filosofi; et fremtidsideal, der af A. D. Jørgensen formuleres som interesse for Sokrates, hvilket, ifølge Troels-Lund, også er udtryk for en del af A. D. Jørgensen's selvforståelse.²⁵ Som nævnt disputerede Troels-Lund på en afhandling om Sokrates, så også på det filosofiske område er der et vist interessesammenfald.

Det tredje punkt, på hvilket man aner, at Troels-Lund har følt et sammenfald, er i A. D. Jørgensen's sprogbehandling, der ikke blot satte A. D. Jørgensen i stand til både at give kritisk sontring og formning af helhedsbilleder en let tilgængelig form, men også, i A. D. Jørgensen's bedste fremstillinger, at opnå en sprogligt enestående virkning, i hvilken det er som om folkeånden selv taler.²⁶ Med andre ord: For A. D. Jørgensen som for Troels-Lund var fremstillingens »almenfattelighed« af meget væsentlig betydning, hvilket rimeligvis

Troels-Lund fotograferet sidst i 1870'erne. Gengivet efter Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede, 6. udg., Gyldendal 1968 bd. 1 s. 21.

netop skal ses i sammenhæng med begges valg af livsopgave, og, ikke mindst, valgets baggrund.

Denne fælles baggrund lader Troels-Lund, som det fjerde fælles træk, A. D.

A. D. Jørgensen fotografert omkring 1885.

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Jørgensen selv udtrykke, i det korte og koncise svar på spørgsmålet om, hvorledes han blev historiker: »Fordi jeg oplevede 1864«. ²⁷

Trods forskel i opvækst, dannelse og løbebane er det derfor rimeligt at antage, at A. D. Jørgensen var den blandt de danske historikere, som Troels-Lund følte sig nærmest beslægtet med, hvilket for det første kan forklare artiklens tilblivelse, og for det andet de elementer i denne, som her er fremhævet. Der er tale om et slægtskab, der ikke så meget drejer sig om rigsarkivaren, men om historikeren, d.v.s. historieskriveren, og sønderjyden A. D. Jørgensen. Det er ifølge Troels-Lund om historieskriveren A. D. Jørgensen, mindet længst vil holde sig, værnnet af det danske sprog. ²⁸

Hvor tæt A. D. Jørgensen, ud fra de samme betragtninger, har følt sig knyttet til Troels-Lund, er svært at sige. A. D. Jørgensen har ikke selv formuleret sig om dette forhold. Skønt Troels-Lund og A. D. Jørgensen givet har været uenige i mangt og meget, for så vidt angår samtidshistoriske, forsvarspolitiske og historievidenskabelige forhold m.v., så er begges skæbne og livsbane dog i den grad knyttet til Sønderjylland's skæbne og året 1864, at det er sandsynligt at antage, at også A. D. Jørgensen har følt et vist skæbnefællesskab med

Troels-Lund. A. D. Jørgensen's tidligere citerede brev indicerer da også noget sådant.

Den manglende personlige kontakt mellem de to mænd kan muligvis for en del forklares ved A. D. Jørgensen's fremtrædende rolle i den kildekritiske skole, der blev betragtet som »rigtig« historievidenskab; en betegnelse, man i samtiden vægrede sig ved at give Troels-Lund's arbejde.

Året 1990 er 150-året for både Troels-Lunds og A. D. Jørgensen's fødsel. Endnu et lighedspunkt mellem de to er den store, folkelige gennemslagskraft, deres værker havde, og har. »Dagligt Liv i Norden« og »40 Fortællinger« er siden udgivelsen blevet optrykt igen og igen. Troels-Lund er fortsat dagliglivets historiker, lige som A. D. Jørgensen er Sønderjyllands historiker.

Naturligvis har historievidenskaben udviklet sig, og er kommet til nye, andre, og muligvis rigtigere resultater, end Troels-Lund og A. D. Jørgensen kom til. Alligevel læses de to gamle historikere stadig; deres værk glemmes for en stund, genopdages på ny, og er fortsat et bekendtskab værd.

Når både Troels-Lund og A. D. Jørgensen er enestående skikkelser i dansk historievidenskab, må det ikke mindst skyldes, at for dem var historie ikke blot kritisk forskning og streng videnskabelighed; det var også kunstnerisk fremstilling af resultaterne, bevidst skrevet for en bred og stor læserskare.

Det skyldes historiekunsten, den levende og fængende fremstilling, at de to mænds arbejder fortsat læses, diskuteres og analyseres, og det er p.g.a. historiekunsten, med Troels-Lund's ord, at mindet om Troels-Lund og A. D. Jørgensen vil holde sig.

LITTERATURLISTE

- Borup, Morten (udg.): Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd. Bd. I. 1939.
- Jørgensen, A. D.: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab. 1901.
- Jørgensen, A. D.: 40 Fortællinger af Fædrelandets Historie. 1981.
- Jørgensen, Harald: A. D. Jørgensens Breve. 1939.
- Nielsen, Henrik Gjøde: Kulturhistorien & Historiekunsten. En analyse af Troels-Lund's forfatterskab, 1859-1921. Specialeafhandling. Historiestudiet. Aalborg Universitetscenter, 1988.
- Nielsen, Henrik Gjøde: Et oversat arbejde af Troels-Lund. Bidrag til dansk kulturhistories historiografi. I: Fortid og nutid, 1989. Bd. XXXVI, hefte 2. S. 113-120.
- Olrik, H.: Jørgensen (, Adolf Ditlev). I: Salmonsens Konversationsleksikon. Anden Udgave. 1922. Bd. XIII. S. 322-324.
- Rerup, Lorenz: A. D. Jørgensen. 1965.
- Rerup, Lorenz: Forord. I: A. D. Jørgensen: 40 Fortællinger af Fædrelandets Historie. 1981. S. 7-9.
- Troels-Lund, Troels Frederik: Om Kulturhistorie. 1894. I: Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. Bd. I, s. I-XL. Fjerde Udgave. 1914.
- Troels-Lund, Troels Frederik: A. D. Jørgensen. I: Illustreret Tidende. Nr. 50. 42. Bd. D. 15. September, 1901. S. 783-784.

Troels-Lund, Troels Frederik: A. D. Jørgensen. I: Troels-Lund: Historiske Fortællinger, Tider og Tanker. IV. Bind, VIII. Bog. 1912. S. 265-274.

Tandrup, Leo: Troels-Lund, Troels. I: Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg. 1984. 15. bd. S. 30-36.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Olrik, 1922, s. 322.
2. op.cit., s. 323.
3. ibid.
4. ibid.
5. ibid.
6. Nielsen, 1988, s. 24, s. 35.
7. op.cit., s. 24, s. 26-27.
8. op.cit., s. 26.
9. op.cit., s. 27.
10. ibid.
11. op.cit., s. 28.
12. ibid.
13. Troels-Lund, 1912, s. 265.
14. op.cit., s. 266-267.
15. En nærmere redegørelse for hele forløbet findes hos Nielsen, op.cit., s. 82-100. Se desuden Troels-Lund, 1914.
16. Jørgensen, 1939, s. 344. Troels-Lund udbyggede senere sine synspunkter fra »Om Kulturhistorie«, jvf. Nielsen, op.cit., s. 123-128; Nielsen, 1989, s. 113-120.
17. I Sønderjyske Årbøger, 1953, 2. halvbind, findes i Troels G. Jørgensen's afhandling, »A. D. Jørgensen, skildret af en søn«, et udeladt stykke af redegørelsen, jvf. Rerup, 1965, s. 135.
18. Troels-Lund, 1901; Troels-Lund, op.cit., 1912.
19. Undtagelsen fra denne regel er en tidlig, rent faglig polemik, jvf. Nielsen, op.cit., 1988, s. 50-51.
20. Troels-Lund, op.cit., 1912, s. 268.
21. Rerup, 1981, s. 7-8.
22. Troels-Lund, op.cit., s. 267-268.
23. op.cit., s. 268.
24. Tandrup, 1984, s. 32. Borup, 1939, s. 374-376.
25. Troels-Lund, op.cit., s. 268.
26. op.cit., s. 269-270.
27. op.cit., s. 274.
28. ibid.

Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig

En diskussion

af *Jørgen Kühl og Jens Ødegaard*

Der hersker nogen usikkerhed om, hvor mange danske sønderjyder der deltog og faldt på tysk side i Første Verdenskrig.

Der er forskel mellem danske og tyske opgivelser, og det fremgår ikke altid helt éntydigt af tallene, om de omfatter både dansksindede og tyske eller kun de danske. Det er også uklart, hvorvidt opgivelserne dækker hele Sønderjylland/Slesvig mellem Kongeåen og Ejderen eller blot Nordslesvig, det nuværende Sønderjyllands Amt.

I denne artikel opsummeres, hvad der kan udledes om spørgsmålet fra almindeligt tilgængelige kilder – og det påvises, at tabstal og de faldnes nationale fordeling er usikre.

Deltagere

I litteraturen nævnes gang på gang et antal på 30.000 krigsdeltagere; men om det her drejer sig om dansksindede sønderjyder, nordslesvigere, danske nordslesvigere eller blot danske er mindre klart. Hvor f.eks. Rerup taler om »ca. 30.000 nordslesvigere«¹, der altså også må omfatte tyskere, skriver Buch og Petersen afgjort om »over 30.000 dansksindede sønderjyder«², hvor betegnelsen sønderjyder må omfatte danske i hele Slesvig; ligeledes anfører Lammers i Gyldendals Danmarks Historie, at »godt 30.000 danske mænd blev indkaldt«³. Med andre ord er tallet det samme, men der er tale om forskellige geografiske områder. Muligvis skyldes denne forskel dog bare, at forfatterne bruger forskellige betegnelser uden dermed at lægge forskellig geografi til grund.

Såfremt det hos Rerup virkelig drejer sig om danske og tyske nordslesvigere, må de andres tal enten være helt forkerte, eller de må medregne et uforholdsvist stort antal danske syd for den nuværende grænse – forudsat, at Rerups skøn er korrekt.

De tidligste talopgivelser synes at stamme helt tilbage fra krigens tid, hvor rigsdagsmand H.P.Hanssen i et dagbogsnotat den 3.12.1915 nævner, at »der er indkaldt ca. 30.000 danske Sønderjyder«⁴. Knap tre år senere gentager Rørdam indirekte det samme tal: »Tallet på de Sønderjyder, der i denne Krig

er faldne som tyske Soldater, nærmer sig nu det sjette Tusende, eller en Femtedel af hele den fra Nordslesvig indkaldte Styrke⁵. Heller ikke hos Rørdam fremgår det éntydigt, om der kun menes danske.

Godt 20 år efter krigen kunne Morten Kamphövener fastslå, at »det danske Folk sendte 22500 Soldater i Verdenskrigen for at kæmpe for en Sag, som ikke var deres ...«⁶. Dette tal ligger langt under de tidligere anførte opgivelser. Hvorledes han er nået frem til dette ret nøjagtige resultat, der jo omfatter alle danske i tysk krigstjeneste, er uvist; men netop dét, at det udgør $\frac{3}{4}$ af de i øvrigt opgivne tal på 30.000, kunne give anledning til at tro, at Kamphövener har lagt afstemningsresultatet i Nordslesvig i 1920 (ca. 75% danske) til grund for sit skøn. Såfremt denne antagelse er rigtig, indebærer det, at tallet på ca. 30.000 krigsdeltagere fra Nordslesvig ikke kan være helt misvisende.

Ud fra det foreliggende materiale er det ikke muligt endegyldigt at fastslå, hvor mange dansksindede der deltog i krigen på tysk side. Den største mangel ved materialet er, at det for det første ikke oplyses, hvor tallene stammer fra (dvs., hvilken autoritativ kilde der er lagt til grund); for det andet gøres der ikke rede for den metode, der er anvendt. For så vidt kan såvel de ca. 30.000 som de 22.500 – eller ingen af størrelserne – passe. Forudsat, at Kamphövener tal er fremkommet efter den ovenfor skitserede metode og tager udgangspunkt i de gængse opgivelser, kunne noget følgelig tyde på, at opgivelsen på 30.000 tyske og danske krigsdeltagere er det omtrentlige faktiske tal for Nordslesvig.

For at finde frem til det præcise tal, vil det være påkrævet først ved hjælp af den prøjsiske lægdsrulle at bestemme det samlede antal indkaldte i området; derefter bør man ved en sindelagsundersøgelse søge at fastslå den enkelte soldats nationale tilhørsforhold; men det sidste er ganske enkelt ikke muligt, hvorfor en opdeling efter nationalitet må forblive et yderst usikkert skøn.

Faldne

Heller ikke antallet af faldne er nøjagtigt opgjort: dels er der forskel mellem danske og tyske opgivelser, dels varierer de danske tal.

Fra *tysk side* har Alnor beregnet, at 5136 nordslesvigske (tyske og danske) soldater mistede livet i eller som følge af krigen⁷. Tallet beror på oplysninger fra de enkelte sognes mindesmærker over de faldne⁸.

For at kunne fastslå andelen af hhv. tyske og danske faldne har Alnor i halvdelen af de nordslesvigske sogne ved hjælp af lokale, der havde et godt kendskab til de faldne, søgt at fastslå deres nationale sindelag. Han sondrede mellem tre kategorier: tyske, danske eller ubestemmelige. »Ved disse fordelinger er anvendt den største forsigtighed, og en faldet er kun regnet som tysk, hvis

Omkring 5000 faldne soldater fra Nordslesvig fandt en grav i det fremmede under 1. Verdenskrig. I 1915 blev Hans Christoph Sohl, søn af købmand Sohl i Haderslev, begravet på kirkegården i Moulin i Nordfrankrig. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

hans tyske sindelag blev fastslået uden tvivl⁹. Herved blev ikke hjemmets, mens derimod den faldnes nationale sindelag forsøgt fastslået.

Hans undersøgelse af 59 af i alt 117 nordslesvigske sogne giver det resultat, at ud af 2781 faldne var 1285 (46%) tyske, 1422 (51%) danske samt 74 (3%) ubestemmelige¹⁰. »De samlede danske tab ligger altså under 3000, og det er i den sammenhæng helt uden betydning, om man dertil lægger nogle tab fra den meget ubetydelige danskhed i Mellemslesvig før eller under krigen¹¹.

I et forsøg på at imødegå Alnors tidligere offentliggjorte samlede tal på ca. 3000 danske faldne fra Nordslesvig påpegede Kamphövener i 1927¹² først, at det ville være påkrævet at undersøge samtlige nordslesvigske sogne for at nå det endelige resultat; dernæst betonedede han, at den af Alnor gennemførte sindelagsundersøgelse ikke kunne give noget nøjagtigt resultat; endelig fremhævede han, at der ikke var blevet taget hensyn til de mellemslesvigske dansksindede.

Kamphøveners indvendinger er relevante af følgende grunde:

1) Det er ikke givet, at de sogne, Alnor har anvendt i sin sindelagsundersøgelse, er repræsentative for hele Nordslesvig. Således er det tænkeligt, at der er indgået en vægtning til fordel for den ene side. Her spiller det en rolle, hvilke lokale personers oplysninger han baserer sin undersøgelse på, og hvad Alnor helt præcist bad disse om at undersøge. Det vides ikke, om de respektive personer var danske, hjemmetyske eller ubestemmelige; men under alle omstændigheder kan de som lokale ikke have været helt uvildige i kategoriseringen. Blandt andet må der tages højde for, at de nationale spændinger i 1920'erne – hvor tyskerne arbejdede for en grænserevision, og hvor danskerne hævdede afstemnings-resultatet fra 1920 – kan have påvirket den bagudvendte sindelagsbestemmelse i tysk eller dansk favør.

Mindesten i hvert eneste sogn i Sønderjylland beretter om de faldne i 1. Verdenskrig. Abild sogn ved Tønder fik to sten – fordi nogle faldne var danske, andre tyske. Stenene blev opsat syd for præstegårdshaven. Den danske sten (venstre side) bærer 23 navne, den tyske (højre side) 12 navne. Den tyske sten har både dansk og tysk tekst. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

2) Det vides ikke, hvilket kendskab de lokale undersøgere havde til de faldne. Ifølge Alnor selv blev der ikke taget hensyn til hjemmets sindelag, men udelukkende til den enkeltes. Betyder det da, at hjemmet ikke blev adspurgt om den faldnes sindelag – og hvem eller hvad tjente så som kilde?

3) I og med, at kun de, som helt afgjort var tyske, blev talt som tyske, kunne man forvente en væsentlig større andel af ubestemmelige end de af Alnor opgjorte 3%. At det ikke er tilfældet tyder på, at undersøgerne enten skelnede skarpt mellem tysk og dansk, eller at der vitterlig ikke var flere tvivlstilfælde. Det kan betvivles, at den nationale bevidsthed var så klar i 1914, som resultatet af undersøgelsen efter 1920 indikerer. Tværtimod kan det

antages, at nationaliteten først blev bevidstgjort under indtryk af dels på tysk side nederlagsstemningen efter krigen, dels fra dansk side genforeningshåbet samt endelig den nationale agitation fra begge sider op til afstemningen i 1920.

4) Såfremt nationaliteten i 1914 virkelig var så klar, som de 3% ubestemmelige kunne tyde på, synes det – sammenholdt med afstemningsresultatet i 1920¹³ – bemærkelsesværdigt, at hele 46% af de faldne var tyske. Enten blev der indkaldt og faldt forholdsvis flere tyske end danske (hvilket der ikke er noget, som tyder på) – eller en del af de tysksindede i 1914 må være blevet danske i 1920, og i så fald var nationaliteten ikke klart bestemt.

Forudsat, at 1. afstemningstallet for 1920 kan overføres til den nationale lagdeling i 1914 (hvilket er tvivlsomt), at 2. der dengang ikke var større alders- eller kønsforskel mellem dansk- og tysksindede nordslesvigere, at 3. indkaldelsesfrekvensen var identisk for danske og tyske, samt at 4. dødshypigheden i krigen var lige stor for danske og tyske deltagere, vil et rimeligt skøn for antallet af faldne dansksindede nordslesvigere være på ca. 75% af 5136 faldne = ca. 3850 danske. Dette tal er ikke så lidt større end Alnors resultat.

5) Sluttelig er det ikke indlysende, at antallet af dansksindede faldne fra Mellemslesvig (Zone II) er »fuldstændig uden betydning«. Når afstemningsresultatet fra 1920,¹⁴ med de forbehold, som er anført under ovenstående punkt 3), lægges til grund, er det rimeligt at antage, at der må have befundet sig en del dansksindede blandt de 4780 faldne fra Mellemslesvig¹⁵. Hvor mange, det drejer sig om, er uvist, men når vi groft beregner antallet med samme betingelser og forudsætninger som oven for, vil et skøn på over 900 faldne dansksindede ikke kunne være helt forkert. Ydermere kan det formodes, at der ligeledes var (enkelte) danske blandt de faldne fra området syd for Zone II, der jo slet ikke nævnes i Alnors undersøgelse.

Det samlede antal af dansksindede krigsdeltagere – som Alnor jo sætter til højst 3000 – ligger ifølge Kamphövener »maaske snarere over 4.000. Men noget bestemt Tal kan, som nævnt, ikke opgives, før der foreligger en samlet Redegørelse ...«¹⁶. Intet tyder på, at en sådan samlet opgørelse nogen sinde er blevet foretaget. Ikke desto mindre kunne Kamphövener 10 år senere tale om, at 4500 dansksindede soldater måtte lade livet i krigen¹⁷. Igen gælder her – som ved hans opgivelse af antal deltagere –, at tallet svarer forbløffende præcist til 75% (lig afstemningsresultatet i Zone I) af de gængse danske talstørrelser på 6000 faldne.

Fra *dansk hold* er opgørelserne mindre nøjagtige. Rerup nævner både Alnors opgørelse af 5136 og danske beregninger på ca. 6000 faldne fra »det dansk-talende Slesvig«¹⁸. Såvel Lammers som Buch og Petersen taler om godt 5000

faldne danske¹⁹. Fangel anfører derimod 5300 faldne nordslesvigere²⁰. I ingen af fremstillingerne gøres der rede for, hvordan de respektive tal er beregnet.

Det tidligste skøn over faldne danske finder vi hos Rørdam, der i september 1918 skriver, at antallet af faldne sønderjyder nærmer sig 6000²¹. Den 29.12.1918 omtalte en vis pastor Storm under mindegudstjenesten for Verdenskrigens faldne i Elizabeths Kirken i København 6000 faldne dansktalende sønderjyder²².

I slutningen af juni 1919 blev der ved et ungdomsmøde på Skamlingsbanken nævnt to talstørrelser: Først talte sagfører Tranberg Jensen fra Odense om, at omtrent 7000 danske sønderjyder havde mistet livet i krigen; senere sagde folketingsmand N. Neergaard: »Over 6000 Sønderjyder, der kæmpede for deres Undertrykkere, er faldne«²³. For alle disse tal gælder, at det drejer sig om skøn, der end ikke søges sandsynliggjort.

I mangel af bedre må vi tage udgangspunkt i Alnors undersøgelse, eftersom han er den eneste, der blot tilnærmelsesvist gør rede for sin beregningsmetode. Antallet på 5136 faldne nordslesvigere synes rimeligt, da mindesmærkerne må antages så vidt muligt at medtage alle de pågældende sognes faldne uanset nationalitet. Fra hele Slesvig faldt 16538²⁴ krigsdeltagere. Hvor mange dansksindede krigsdeltagere, det alt i alt drejer sig om, vides ikke; men ifølge vor skitserede beregning, som må tages med de nævnte forbehold, kommer tallet til at ligge mellem 4500 og 5000 faldne.

Af ovenstående drøftelser følger, at såvel Alnors sindelagsundersøgelse som de udokumenterede danske skøn må anses for at være usikre. I betragtning af den specielle grænselandsproblematik, hvor nationalt sindelag ofte er en flydende størrelse, er det næsten umuligt at fastslå den enkelte deltagers nationalitet – og da slet ikke ved en bagudvendt sindelagsundersøgelse. Derfor er det forsvarligt at nævne de faldne nordslesvigere under ét og blot konstatere, at en betydelig del af dem var dansksindede.

LITTERATUR

K. Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage, vol. II, u.å.

J. Buch og P. Petersen: Den nationale kamp i Sønderjylland 1864-1920. Amtscentralen for undervisningsmidler 1982.

V. la Cour m.fl. (red.): Sønderjyllands Historie, vol. V, Tidsrummet 1864-1920. København u.å.

H. Fangel: Nordslesvig under første verdenskrig 1914-18, s. 2-11 i: Pluk fra forskning i Sønderjylland, 2, 1984.

Flensborg Avis

»Folkung«s Grænsearkiv, August 1937.

H. P. Hanssen: Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser, vol. I. København 1924.

Hejmdal

- K.C. Lammers*: 1914-1920. Fra borgfred til Påskekrise, s. 82-138 i: *S. Mørch* (red.): *Danmarks Historie*, bind 7, Tiden 1914-1945. København 1988.
- L. Rerup*: *Slesvig og Holsten efter 1830*. København 1982.
- V. Rørdam* (ed.): *Sønderjyden Mikael Steffensen En af de Faldne*. København 1918.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Rerup 1982, s. 301.
2. Buch og Petersen 1982, s. 39.
3. Lammers i *Gyldendals Danmarks Historie* 7, 1988, s. 87.
4. Hanssen 1924, vol. I, s. 156 (Berlin, 3.12.1915).
5. Rørdam 1918, s. 5 (forordet fra september 1918).
6. »Folkung«s Grænsearkiv, August 1937: den årlige mindefest i Fredericia for udfaldet fra den gamle fæstningsby den 6. juli 1849, hvor Kamphövener holdt tale den 6.7.1937.
7. Alnor, s. 848ff.
8. *ibid.*, s. 848, note 3. Ved den samtidigt gennemførte beregning for den tyske del af Slesvig-Holsten blev tallene beregnet af de folkeregistrerende myndigheder (Standesämter). I Egernførde sogn blev begge fremgangsmåder brugt; det viste sig, at sogneopgivelserne lå en smule over de af det offentlige registrerede tal.
9. *ibid.*, s. 850.
10. *ibid.*, s. 852.
11. *ibid.*
12. Hejmdal, 16. + 17.3.1927: »En eneste var for mange«. En tysk Redegørelse for Tallet af de faldne danske Sønderjyder, – og en Imødegaaelse. Af Morten Kamphövener.
13. Ved afstemningen i Zone I den 10.2.1920 stemte 75.431 for Danmark og 25.329 for Tyskland.
14. Ved afstemningen i Zone II den 14.3.1920 stemte 51.724 for Tyskland og 12.800 for Danmark.
15. Alnor, s. 848ff.; tallene er for Flensborg, Flensborg Land (der rækker lidt uden for Zone II i det nordlige Angel) og Sydtønder Amter.
16. Se note 12.
17. »Folkung«s Grænsearkiv, August 1937 (se note 6).
18. Rerup 1982, s. 302; næsten ordret i *Sønderjyllands Historie*, s. 269.
19. Lammers i *Gyldendals Danmarks Historie* 7, 1988, s. 87; Buch og Petersen 1982, s. 39.
20. Fangel 1984, s. 11.
21. Rørdam 1918, s. 5 (jvf. note 5).
22. Refereret i *Flensborg Avis*, 3.1.1919.
23. *ibid.*, 1.7.1919.
24. Alnor, s. 848ff.: Sammentælling af tabstallene for Nordslesvig og amterne Husum, Sydtønder, Egernførde, Rensborg, Ejdersted, Flensborg Land, Flensborg samt Helgoland. Ikke medregnet er her de i krigen faldne 7986 (4925 hærsoldater, 3061 marinere) soldater, som var stationerede i Kiel; heriblandt befandt der sig muligvis nogle indkaldte, der var hjemmehørende i Sønderjylland. Hertil kom adskillige ved garderegimenterne i Berlin og ved marinen, især fra Vestkysten.

Anmeldelser

»Et uønsket barn af grænsestriden«

Artiklen gengiver hovedtrækkene af Lorenz Rerups indlæg som første officielle opponert ved forsvaret af direktør Johan Peter Noacks disputats: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, I-II (1989). Forsvaret fandt sted ved Aarhus Universitet den 10. november 1989. Ved denne lejlighed var Henning Poulsen den anden officielle opponert. Hans opposition er offentliggjort i Historie, Jyske Samlinger, ny række 18,2 (1990), s. 285-298.

Umiddelbart kan det undre, at J.P.Noack har kunnet skrive et digert værk om et meget lille mindretal, for lille var det danske mindretal i Sydslesvig i årene fra 1920-45. Da dets medlemstal toppede i 1923 – mens Weimar-republikken så ud til at gå i opløsning – lå det på ca. 8.000. Omkring 1930 må det anslås til at være skrumpet til 4.000. Efter 12 års Hitler-styre og 5 års verdenskrig var der ved Tysklands kapitulation færre end 2.500 tilbage.¹

Nu er det jo ikke objektets størrelse, der afgør dets betydning i historien eller dets egnethed for en frugtbar videnskabelig undersøgelse. Det tør nok hævdes, at mindretallet på begge områder fylder en anelig plads, også når Noack indsnævrer undersøgelsen til at behandle tiden indtil den nazistiske magtovertagelse i 1933. Han godtgør overbevisende, at det danske mindretal i Sydslesvig fik sit afgørende præg under Weimar-republikkens korte liv, hvor både danske og tyske politikere og myndigheder skulle finde ud af, hvilke rammer de ville tilstå det, og hvor også mindretallet og dets private støtter i Danmark måtte lære at tilpasse sig til en ny situation i en ny stat. Dette komplicerede spil af mange og meget forskellige faktorer kan sagtens bære en vægtig undersøgelse, hvortil kommer, at Noack med fuld ret anfører, at disse formative faser i mindretallets udvikling »stort set var uudforskede«.²

Kun for årene 1933-39 har Noack i Carsten Mogensens bog om mindretallet fra Hitlers magtovertagelse til anden verdenskrigs udbrud (1981), haft en grundlæggende undersøgelse at støtte sig til. Mogensens behandler forholdet mellem de relevante tyske myndigheder og partiinstanser på den ene og mindretallet på den anden side inden for det givne tidsrum. Da visse sider af friser-spørgsmålet er vævet sammen med det danske mindretals historie, har Noack også kunnet drage nytte af den indgående undersøgelse af den frisiske bevægelse, som Thomas Steensen udsendte i 1986, og han har endvidere kunnet trække på Martin Broszats meget informative artikel om udenrigs- og indenrigspolitiske aspekter af den preussisk-tyske mindretalspolitik i Stresemanns tid (1968).

Desuden har Troels Fink i sit store værk om afstemningstiden (1978/79) givet en solid behandling af udgangssituationen omkring afstemningerne i 1923.³

Ellers har det sydslesvigske mindretals historie ligget hen i det dunkle, kun svagt belyst af partsindlæg, der kunne være stofrige og nyttige, men som generelt foretrak at samle opmærksomheden omkring modsætningsforholdet til tyskerne, mens de slørede om brydninger inden for mindretallet og i dets forhold til Danmark eller fortiede dem.

Til gengæld har Noack kunnet bygge på et uventet stort og i hovedsagen hidtil ubenyttet kildemateriale. En del af det består af trykt, samtidigt materiale, især fra de mange samtidige kilder, som Vilh. la Cour offentliggjorde i Grænsevagten og fra en intensiv gennemgang af mindretallets dagblad, Flensborg Avis;⁴ en anden og større del udgør upublicerede dokumenter og andre kilder, som er spredt over flere end en halv snes danske og tyske arkivinstitutter; heriblandt det gamle medlemskartotek for Den slesvigske Forenings Flensborgafdeling. Noack har lagt et meget stort arbejde i at sigte og analysere sit stride kildemateriale. Han stiller sit lys eftertrykkeligt under en skæppe, når han om det manglende centrale mindretalsarkiv for tiden indtil 1933 bemærker: »Men sammenstykket stoffet fra offentlige og private arkiver i Danmark og offentlige arkiver i Tyskland, kan det sæt af kilder, der kommer frem, karakteriseres som stort set lige så gode som dem, der under andre vilkår ville være fundet i et centralt mindretals arkiv«. ⁵ Keine Hexerei, nur Behändigkeit!

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at fem samtidsvidner har givet Noack mundtlige oplysninger. Han er meget tilbageholdende med at bruge dem, selv om mundtlige beretningers kildeværd næppe behøver være ringere end de nedskrevne erindrings, han også har brugt. Carsten Mogensen tog for øvrigt i sin tid bevidst afstand fra at supplere det nedskrevne eller trykte kildemateriale til sin bog med en række dybdeinterviews. Enkelte forsøg havde overbevist ham om, at de få personer inden for mindretallet, som havde været fremtrædende i 30'erne, og som endnu var i live, da han udarbejdede sit værk, nok ville kunne bidrage med væsentlige oplysninger om mindretallets indre udvikling, men næppe kunne yde noget til hans problemstilling, d.v.s. om forholdet til myndighederne.⁶ Selvfølgelig gælder dette i skærpet grad for den foreliggende undersøgelse, der blev gjort 10 år senere og som har sit tyngdepunkt ikke i 30'erne, men i 20'erne. Imidlertid tager Noack i modsætning til Mogensen den indre udvikling med. Hans tilbageholdenhed undrer mig på et enkelt punkt. Noack anfører, at han – med visse forbehold – blev slået over, »hvor fuldstændigt et materiale, der har kunnet findes«, men fremhæver tillige grænserne for dets repræsentativitet når det drejer sig om at »bestemme, hvilke motiver eller interesser der lå bag handlingerne«. ⁷ Noack er stødt på disse grænser i forbindelse med visse topfolks afgørelser – eller med hans egne ord:

»som mange andre har også jeg måttet konstatere, at på jo højere plan en beslutning træffes, jo tyndere bliver materialet til at forstå den«. ⁸ Denne erfaring har jeg også gjort, men føler mig nok efterhånden mindre fristet til at opnå en sådan forståelse. Efter min erfaringer er det på topplan mere givende at indkredse beslutningstagernes informationsniveau og handlefrihed for derefter at analysere sig frem til deres intentioner end at fæste lid til topfolkenes selvforklaringer. Det er imidlertid en anden grænse for kildematerialets repræsentativitet, som forekommer mig væsentligere.

Et af de opsigtsvækkende resultater, Noack er nået frem til, er hans påvisning af, at tilslutningen til det danske mindretal var en elastisk eller dynamisk proces; folk meldte sig ind og ud, kun en kærnegruppe udgjorde dets faste medlemskreds. ⁹ Han sammenligner et sted disse processer med den adfærd, vælgere viser ved politiske valg: »I de svingende manifestationer af danske sympatier lå på en måde et politisk valg«. ¹⁰ Omkring så besynderlige forhold får mennesker, der er vant til at leve i nationalt entydige sammenhænge, f.eks. i »kongeriget«, naturligt nok forståelsesvanskeligheder, som Noack gør meget for at rede ud, men som han siger: »Det [altså materialet] rækker ikke til at analysere de motiver, folk så gerne diskuterede. Jeg har derfor kun hidsat nogle få betragtninger som en personlig fortolkning«. ¹¹

Navnlig med henblik på en fortsættelse af sit store værk, hvori Noack vil behandle mindretallet i Sydslesvig fra 1945-1955, da sådanne forhold spillede en endnu større rolle end i 20'erne, forekommer det mig, at han burde stige ned i folkehavet og prøve at få ud af nogle sydslesvigere, der hang ved den danske bevægelse, og nogle, der faldt fra, hvad de selv mente afgjorde dengang deres valg bag om alle klicheer og vaneforestillinger. Her plæderer jeg ikke for et repræsentativt survey, men kun for et par dybdeborende interviews, der måske kunne yde nogle bidrag til en fortolkning, som er lidt mere substantiel, end når Noack anskuer det nationale tilhørsforhold i de samfundsmæssige sammenhænge, det ubestrideligt var en del af og når frem til den – lad mig kalde det – fornemt forbeholdne konklusion: »Og i dette perspektiv er det ikke på forhånd udelukket, at afgørelserne blev truffet med en alvor, der kan respekteres«. ¹²

En minutøs kortlægning af mindretallets udbredelse i de sydslesvigske lokal-samfund er den ene hovedopgave, som Noack har foresat sig (og løst på særdeles overbevisende måde i kap. VI, som kort og godt hedder »Mindretallet«). Hans anden hovedopgave har været at følge mindretallets ledelse gennem de konflikter, som mindretallet havde med tyske og danske instanser eller som var en følge af indre brydninger. Kapiteloverskrifterne giver et vist indtryk af fremgangsmåden: III. kapitel: Mindretallets organisering 1920-1922, IV. kapitel: Under inflationskrisen, V. kapitel: Mindretalsskoleordningens tilblivelse

1924-1926 og VII. kapitel: Under afspænding 1925-1933. Derefter følger et VIII. kapitel om tiden under nazistisk styre.

Også denne hovedopgave er løst godt. Det påvises, at det danske mindretal syd for 1920-grænsen i det væsentlige først blev organiseret i forbindelse med afstemningen i 1920, og at denne organisering både i Slesvig og i kongeriget blev båret oppe af Dannevirke- og Flensborgbevægelserne, som også i de følgende år gennem Grænseforeningen spillede en hovedrolle for den danske støtte til mindretallet. På baggrund af den bitre indre danske strid om afgørelserne i 1920 blev mindretallet og den officielle rigsdanske støtte naturligvis også til et stridspunkt i dansk politik. Noack siger herom i en af de mange markante formuleringer, hvormed han ynder at punktere populære myter i dette tilfælde de kendte ord: »I skal ikke blive glemt« – »Fra næsten enhver synsvinkel var det danske mindretal i Sydslesvig et uønsket barn af grænsestriden.«¹³ I hvert fald gik de radikale og socialdemokraterne kun sent og tøvende ind for at støtte mindretallet, og først efter at Grænseforeningen var blevet pacificeret og endelig havde gjort op med højreradikale tendenser.

Også tyske kredse i Slesvig-Holsten opfattede mindretallet som »grænseflyttere«. Noack mener vist ovenikøbet, at mindretallet – eller dog dets leder, chefredaktør Ernst Christiansen – selv lagde op til dette tvivlsomme ry. Jeg ville nok snarere betragte den tyske opfattelse som en efterdønning af den strenge nationalistiske stemning, der blev oppisket i afstemningstiden og som i mange år tilbød sig som et borgerligt tysk samlingsmærke, der på lokalt niveau kunne dække over de dybe sociale kløfter i den endnu ufærdige Weimarrepublik. Spændingen mellem mindretallet og de tyske – i denne forbindelse især de slesvig-holstenske – myndigheder kulminerede i årene 1922-24 under den tyske inflationskrise, da tilslutningen til mindretallet voksede, mens den følgende økonomiske genopretning af republikken ledsagedes af afspænding og tilbagegang for danskheden. Navnlig skoleforholdene og udgivelse af tysk-sprogede danske aviser var genstand for hede diskussioner og forhandlinger både lokalt og på topplan i hovedstæderne. I tilknytning til Broszats undersøgelse vises, hvordan de preussiske myndigheders holdning hang sammen med forholdet til andre mindretal, især til det meget store polske mindretal i Preussen, men også til de tyske mindretals vilkår i Østeuropa. Det var ikke en speciel uvilje mod det danske mindretal, men de konsekvenser en ændring af mindretalspolitikken over for danskerne kunne få for mindretalspolitikken over for de polske mindretal i det østlige Tyskland, som forhalede skoleordningen for det danske mindretal, der først så sent som i 1928 kom på plads.

Noack har imidlertid ikke kun villet løse de nævnte to hovedopgaver, men han har – ganske vist med et forbehold – villet skrive en videnskabelig funderet fremstilling af det danske mindretals historie. Det siges direkte i forordet, det

er underforstået i kapitel I, som drøfter »problemer og kilder«, og en konsekvens af det er naturligvis også, at han i det VIII. kap. fører fremstillingen fra 1933 frem til anden verdenskrigs slutning, hvor som han siger, Mogensens bog for det meste af perioden har været lagt til grund, selv om »enkelte accenter« er sat anderledes.¹⁴ En anden følge af denne overordnede ramme for fremstillingen er formodentlig også det lange oversigtskapitel (kap. II), der har fået overskriften »Danske i Sydslesvig før 1920«. Med et halvt hundrede sider fylder dette kapitel ganske godt. Det er dygtigt gjort, om end det udelukkende bygger på andre fremstillinger af emnet. Dette nævnes ikke som et kritikpunkt – bortset fra kapitlets omfang – men kun for at præcisere, at det er for den metodiske og stringente løsning af de to »hovedopgaver«, bedømmelsesudvalget har indstillet afhandlingen til forsvar for doktorgraden.

Når målet – eller det ene af målene – har været at skrive det danske mindretals historie, så kan det godt undre, at en af dets mest konkrete politiske aktiviteter, det kommunalpolitiske arbejde, har fået en så stedmoderlig behandling, at det ikke engang har fået tildelt et selvstændigt underafsnit. I Flensborg byråd var den danske gruppe i tiden 1924-29 repræsenteret med 7 (af 45) medlemmer. De syv optræder på et gruppebillede i bogen,¹⁵ men omtales i øvrigt kun sporadisk. I arbejderforstaden Harreslev var der 5, i Jaruplund 2 dansksindede repræsentanter i de kommunale råd. Om den flensborgske byrådsgruppe bemærker Tage Jessen, at den blev hurtigt repræsenteret i alle de vigtigste udvalg (i alt ca. 30). »Fra første Færd lagde den an paa at føre en økonomisk forsvarlig og socialt forstaaende Politik og efterhaanden lykkedes det den at erhverve en god Position og opnaa flere praktiske Resultater.«¹⁶ Det har sikkert allerede dengang været svært at forene det »økonomisk forsvarlige« med det »socialt forstående«, men hvad enten den danske byrådsgruppe virkelig havde fundet de vises sten eller vi her står over for et eksempel på en modsætning, der blev udglattet i Tage Jessens fremstilling, så må der kunne siges noget mere om byrådsgruppens arbejde. Mit spørgsmål skyldes ikke kun en speciel og måske sentimental interesse for min fødebys historie, men beror på mindretallets centrale særpræg. Det er altid blevet antaget, at det danske mindretal i Sydslesvig – i modsætning til den danske bevægelse i Nordslesvig under fremmedherredømmet – overvejende samlede lønmodtagere og arbejdere, men Noack har nu klart underbygget, at dets Flensborg-afdeling i 1924 bestod af 61% arbejdere, 11% lavere funktionærer, 8% pensionister, mens kun 2% var højere funktionærer og 7% selvstændige i byerhverv.¹⁷ Af de sidstnævnte sad tilmed kun en håndfuld inde med en større økonomisk formåen og uafhængighed, de fleste var mindre håndværksmestre eller handlende. Noack viser gang på gang, at denne sammensætning gav anledning til indre brydninger så at sige over hele linien. Brydninger, som ikke just blev

mindre af, at det stort set var de få bedrestillede, der sad inde med de ledende stillinger inden for mindretallet. Mon ikke disse brydninger også har gjort sig gældende på det sted, hvor der virkelig kunne og skulle gøres politik? I hvert fald beretter Noack selv, at det vakte »øjensynlig levende interesse«, når byrådsmedlemmer mødte op i de lokale distrikter og redegjorde for arbejdet på rådhuset.¹⁸

Noack havde som sagt et forbehold med henblik på den fremstilling af mindretallets historie, han har givet os. Den findes helt i begyndelsen af bogen og lyder: »Mindretallets historie set indefra har jeg ikke kunnet skrive«.¹⁹ Jeg er lidt i vildrede med, hvad der menes med disse ord. Der kan godt opstilles en ønskeseddel over ting og sager, som også kunne være berørt, når aspektet er den samlede fremstilling af det danske mindretals historie. Noack kunne eksempelvis som bidrag til en »indre« mindretalshistorie have skildret en dansk gennemsnitsfamilies hverdag i Flensborg med alle de vanskeligheder og glæder, som en mindretalstilværelse byder på. Der er jo det ejendommelige ved mindretal, at deres medlemmer altid skal leve så at sige imod strømmen, også i afspændingstider, medmindre den pågældende folkedel er i færd med at opgives sig selv og assimileres af det omgivende samfund. Noack kunne også have prøvet at finde ud af, hvem der brugte de danske kulturtilbud, der fandtes i byen (biblioteket med et årligt udlån på 40.000 bind over for de tyske bibliotekers udlån på 100.000, men til en meget større og dels formentlig bedre uddannet del af byens befolkning) eller hvem der var tilhørerne ved de danske kulturtilbud, som jævnlige kom til byen (foredragsholdere, teaterforestillinger), hvad disse bød på og hvordan de blev brugt.²⁰ Der kunne være set på avisens generelle indhold og kulturstof og på aktiviteterne og underholdningen i de danske foreninger. Hvad lavede disse mennesker i grunden, når de mødtes i deres forskellige foreninger? Men det er ikke denne indre historie af mindretallet, som forbeholdet tager sigte på. Forbeholdet anføres umiddelbart efter, at Noack har defineret, hvad han forstår ved nationalt tilhørsforhold, og efter at han har stillet sin egen forståelse op over for, hvad han kalder »mindretallets dominerende selvforståelse«,²¹ som han afviser. »Mindretallets historie set indefra« er altså ensbetydende med dets historie opfattet efter deres egen dominerende selvforståelse. Her nærmer vi os et afgørende punkt, selv om jeg er helt enig med ham i, at det ikke kan være den videnskabelige historikers opgave at levere legitimeringshistorie.

Noacks definition af nationalt tilhørsforhold (som vi finder den i disputatsens indledende sætning: »Nationalt tilhørsforhold er en identitet, der skabes under opvæksten«) er i og for sig udmærket. Det er en identitet, der skabes under opvæksten i samspil med hjem, skole, kirke, arbejdsplads og lokalsam-

fundets øvrige institutioner. Det er den identitet, der udvikles i et menneske, som vokser op i et nogenlunde entydigt nationalt miljø.

På den anden side karakteriserer Noack efter min mening også det danske mindretals »dominerende selvforståelse« korrekt. Efter den »var hele landsdelen fra historiens begyndelse dansk. Dens hjemmehørende indbyggere var blevet fortysket, men ved en ihærdig indsats kunne deres danske kærne kaldes frem til bevidst udfoldelse«. ²²

Jeg kunne godt tænke mig at henstille til overvejelse, om ikke i virkeligheden begge »selvforståelser« er meget funktionelle i forhold til den situation, de er opstået i? Lad mig vove den påstand, at Noacks definition af nationalt tilhørsforhold uden for den entydige nationalstat – hvor tilhørsforholdet opleves som noget givet eller »naturligt« – kun dækker områder, hvor et nationalt mindretal i større eller mindre områder lever i en så tæt bosættelse, at identifikationsprocessen også uden for nationalstaten kan forløbe uden komplikationer. Det gjorde den f.eks. for særdeles mange af de danske sønderjyder i Nordslesvig under fremmedherredømmet fra 1867 til 1920. Disse mennesker kunne på enkelte indbrud nær – det drejer sig især om skolen, uddannelsen og militærtjenesten – sikre sig et liv i et entydigt dansk miljø. Under datidens endnu beskedne reklame- og medietryk kunne de hver for sig – ligesom også i deres utroligt mangesidige foreningsverden – gøre deres hjem og gårde til danske kulturenklaver, der var afskærmet mod de preussisk-tyske påvirkninger, som man ikke ønskede at modtage. På denne måde kunne de trods en fortysket skole vedligeholde og i ungdommen opbygge en dansk identitet. Men hvad skal et mindretal som det sydslesvigske i tiden efter den første verdenskrig stille op med denne definition? Allerede hjemmet – i reglen en mindre lejlighed i byens arbejderkvarterer – vil være oversvømmet af flertydige kulturudtryk. Medietrykket i efterkrigstiden var øget kraftigt i forhold til førkrigstiden. Heller ikke skolen, ensidige de dansksprogede, kommunale skoler, hvis lærere ikke nødvendigvis var dansksindede – i hvert fald ikke frikvarteret og slet ikke skolevejen – vil give børnene entydige impulser, endside deres leg med kammeraterne i gaden. Arbejdspladsen vil for de færreste lønmodtagere bestyrke en national identitet – som tilmed kommer ud for et forståeligt krav om politisk og klasse-mæssig solidaritet med de ikke-danske lønmodtagere. En interessant undtagelse på netop dette område udgør det store skibsværft i Flensborg, hvor en stor del af arbejdstyrken var dansksindet. Af lokalsamfundets øvrige institutioner vil højst den brøkdæl, der udgøres af det sydslesvigske foreningsliv – som var langt mere indsnævret end det nordslesvigske havde været det – give nogle, men også kun nogle få identifikationsmuligheder, der til gengæld ikke ligger inden for den intime, hjemlige sfære. Hvad er så i

denne situation mere funktionel for dette mindretal end en selvforståelse, der modsiger den massive tyske propaganda om, at det i virkeligheden består af tyskere, der for materielle fordele skyld har solgt sig til den danske bevægelse og dens agenter? For resten har både denne propaganda og denne selvforståelse rødder i nationalitetskampen lige siden Sønderjyllands »nationale opvågnen« i 1840'erne, selv om de efter den første verdenskrig blev kendeligt tilspidsede.

Noack har helt ret i, at det støder en moderne demokratisk synsmåde, at mindretallets selvforståelse bunder i et afstammingsprincip. Dette princip postulerer, at folk er danske, fordi de er født i et dansk land, de er blot ikke klar over det, de ved det ikke endnu. Ideelt set er det ganske vist forudsat, at oplysning, ikke tvang, skal bringe de tyske sydslesvigere til den rette erkendelse, eller som Jens Jessen, Flensborg Avis' store bladmand engang har udtrykt det: der skal sættes lys i vinduet for dem, så de kan finde hjem. Noack peger med rette på, at det samme misvisende afstammingsprincip også dominerer den lokale tyske opfattelse af mindretallet, men her med den konsekvens, at mindretallets medlemmer opfattes som tyskere, der på en eller anden måde er købt af danske agenter. Han udtrykker denne iagttagelse meget fint i konklusionen, hvor han skriver: »Det er værd at understrege, at forklaringen ved bestikkelse bundede i det samme misvisende afstammingsprincip, som blev påberåbt fra dansk side. Hvor tyskerne slog på bestikkelse, gjorde danskerne det på undertrykkelse. I begge tilfælde var det svigt af en medfødt substans, opmærksomheden skulle samles om.«²³ Netop, dette var disse opfatters funktion, og vi ser, at hver lejr udtrykker sig i ord, der tydeligt viser, at de er bundet op til ophavsmændenes placering i det nationale rollespil. Mindretallet taler om undertrykkelse og mørklægning af folkets fortid, flertallet om fordækte aktiviteter som bestikkelse (»flæskedanskere«) og vildledelse. Og det enkelte menneske i grænselandet! Hvordan skulle hun og han ellers kunne forstå, hvad der gik for sig; den ene gruppe, at folk, som man ikke havde regnet for danske, fandt vej til mindretallets organisationer; den anden gruppe, at folk, som man anså for tyske, trodsede samfundets sociale kontrol og blev danskere. Jeg har i min ungdom kendt mange mennesker, der efter at de af en eller anden grund i de første efterkrigsår blev tiltrukket eller indfanget for nu at bruge begge indfaldsvinkler – af den danske bevægelse, legitimerede deres vej til Danmark ved at opdage, at de havde haft en dansk bedstemor, en slægt med navne, der utvivlsomt var danske eller et fødested længere nordpå. Er dette et »misvisende afstammingsprincip« eller burde det ikke snarere tolkes som en meget forståelig trang til over for sig selv og andre at forklare, hvad folk jo normalt ikke er opdraget til at kunne udtrykke, just fordi det ikke er noget problem for de »normaltnationale«? Selv de »normaltnationale« er jo ikke vant til andet end at betragte deres nationale identitet som noget naturligt og givet.²⁴

Naturligvis er det et problem, og ikke mindst for et »nyt« mindretal eller et gammelt mindretals »nye« medlemmer, at det eller de må kunne begrunde både over for sig selv og over for andre, hvorfor de kræver at blive anerkendt som mindretal. De må kunne svare for sig i den ideologiske mønt, der er den gængse i det pågældende samfund. Forskerens indfaldsvinkel er en anden, men også hun eller han vil gerne kunne give en plausibel forklaring. Noack forsøger at løse dette dilemma ved at pege på to mulige veje. Den ene går ud på, at der teoretisk set kunne indsamles så mange fyldestgørende personlige historier fra de daværende mindretalsmedlemmer – hvad enten de hang ved eller de forlod mindretallet igen – at et overbevisende mønster kunne begrundes. Jeg er enig med ham i, at denne vej hverken er praktisk farbar eller ville føre til frugtbare resultater, men ville som sagt finde det rigtigt, hvis Noack til fortsættelsen af værket ville indsamle i hvert fald nogle deltagerberetninger, ikke for at begrunde et mønster, men for at give selvforståelsen af disse nationale konverteringer mere dybde og farve. Den anden, mere faste, men bestemt ikke lette vej fører over, at det nationale tilhørsforhold anskues i forbindelse med de samfundsmæssige sammenhænge, det var en del af. Denne vej er Noack gået, og derfor har han givet os bogens fine analyser af disse sammenhænge. På denne solide baggrund vil Noack så nok give fantasien lov til at spille, »når det gælder om at forestille sig, hvilke overvejelser den enkelte har gjort sig«. ²⁵ Dette er efter min mening en for beskeden plads, der her indrømmes forståelsesaspektet. Motiver og intentioner tager jo farve af den rolle, der tiltænkes dem, og derfor kan de i nogen udstrækning forklares og beskrives ved at de sættes i forhold til dette rollemønster! For øvrigt er problemet langt mere alment, end folk i nationalt entydige miljøer har fantasi til at forestille sig. I Weimarrepublikkens østprovinser levede samtidig med det danske mindretal ca. 850.000 polsktalende mennesker, hvor af kun en brøkdel var organiseret i det polske mindretalsforbund eller stemte på polsksinde kandidater. Hvad blev de øvrige polsktalende mon regnet som – fra begge lejre – i 20'erne, i 30'erne, i 40'erne og 50'erne og i 70'erne og 80'erne, og hvordan har disse mennesker selv opfattet sig? Den situation, Noack påviser for det danske mindretal – som jo heller ikke kan afgrænses til kun at bestå af medlemmer af Den slesvigske Forening – har formentlig også paralleller i den første fase af mange nationers nationale opvågningen. Derfor kunne nordslesvigske forhold fra fremmedherredømmets tid og fra tiden 1920-45 med udbytte være inddraget i disse overvejelser.

Der ligger naturligvis en betydelig landvinding i at frigøre diskussionen af mindretallets af- og tilgang fra den ideologiske diskussion, der føres mellem nationalistiske af forskellige observanser. Vi finder fine eksempler på Noacks sammenkædning af samfundsmæssige forhold på den ene og mindretallets

fluktuationer på den anden side i kapitel VI, som analyserer disse forhold. Fra 1930 ramtes Weimar-republikken igen af en økonomisk krise (den værste forudgående havde været inflationskrisen 1922-24). Denne gang var det verdenskrisen, som førte til massearbejdsløshed i hele Tyskland. I Flensborg var i 1932, det værste år, 25% af byens lønmodtagere uden arbejde. Mindretallets sociale sammensætning betingede en særlig høj arbejdsløshed inden for medlemskredsen. I maj 1932 lå arbejdsløshedsprocenten for forældre og værgere til børn i den danske kommunale skole på 79%, i de tyske kommuneskoler på 50%.

I så strenge tider måtte værdien af det i og for sig beskedne velgørenhedsarbejde, som diverse danske organisationer udførte blandt mindretallets trængende medlemmer, få en særlig vægt som supplement til den karrige offentlige understøttelse og det af masseelendigheden overanstrengte tyske velgørenhedsarbejde. Medlemstallet i Flensborg-afdelingen begyndte at stige. Herom bemærker Noack: »Ingen kan afvise, at konkret bistand kan have ført hidtil tysksindede ind i mindretallet. Det virker umiddelbart iøjnefaldende, at medlemstallet i Flensborgafdelingen kun steg i de år, hvor nøden var størst. Om de også i almindelighed bekræfter, at det overvejende var milde gaver, der trak folk ind, er en anden sag.«²⁶ Han henviser til, at de materielle vilkår i 1924-25 ikke var så meget forbedret, at de kan forklare den afvandring fra mindretallet, som dengang fandt sted, efter en betydelig tilgang i de forudgående kriseår. Forklaringen må – efter Noack – snarere søges deri, at det i årene før 1924 så ud som om det tyske samfund var ved at gå i opløsning, ligesom efter 1930 det parlamentariske system var sat ud af kraft, og der blev regeret på præsidentielle fuldmagter. Nedgangstiderne for mindretallet faldt derimod sammen med de år, som gav håb om en fremtid for Weimar-republikken og den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Efter Noacks opfattelse var mange af dem, der meldte sig ud og ind »fanget i en ufuldendt assimilation til tysk kultur«, og i visse situationer indledte de »et tilbagetog mod det danske, når muligheden nu engang forelå.«²⁷

Dette »tilbagetog« kunne være forbundet med anselige vanskeligheder. Vandre lærer Niels Kjems, en om danskheden i de sydslesvigske landdistrikter højt fortjent mand, spurgte i 1926 en dansk tillidsmand i Hanved, om hans bror ville sende sine seks børn i en eventuel dansk skole. Det mente tillidsmanden ikke broderen ville, »han ville ikke afsønde børnene fra naboernes, og sagde han de havde nu sådan en god 'Fräulein' i skolen.« På landet boede de dansksindede næsten altid for spredt, så børnene ville få en for lang skolegang, og både børn og forældre frygtede at blive isoleret fra lokalsamfundet.²⁸ Det tyske kriminalpoliti kunne indberette, at mange af de ringere stillede i Ladelund

og Bramsted var danske. »De holder deres indstilling for sig selv og vover ikke at vise den. Også de få trofaste medlemmer, som kommer til møderne og helt igennem er dansksindede, vil ikke vide af sådanne skoler, som f.eks. Oksen, Ladelund, der absolut ikke vil sende sine børn i en dansk skole. O. viste under og efter afstemningen klart sin danske holdning. Følgen var, at han blev boykottet og nær havde måtte lukke sit bageri ...« Disse og andre eksempler viser det ikke overraskende, at småkårsfolk på landet af lokalsamfundet holdtes i et jerngreb. Det var naturligvis ikke kun det tyske kriminalpoliti, men også den danske mindretalsledelse, der kendte til disse forhold, som måtte bestyrke den i dens »dominerende selvforståelse.«

Derfor er det heller ikke uforståeligt, at redaktør Ernst Christansen, Flensborg Avis, der mere end nogen anden udformede det nye mindretals nationale ideologi, og historikeren Vilh. la Cour, der i 64 år i sit tidsskrift Grænsevagten samlede materiale om de nationale forhold i Sydslesvig, var præget af »den samme tilbageskuende agrarromantik«. ²⁹ Skrællet for lyrikken – og den tidstypiske afstamningstanke, som la Cour dog næppe hyldede uden forbehold – byggede denne »agrarromantik« på den velbegrundede fornemmelse, at den »ufuldendte assimilation«, som Noack omtaler flere gange, især fandtes blandt småkårsfolk på landet, hvor tysk assimilation havde gjort sig mindst gældende, og der fandtes relikter fra landsdelens danske fortid. På Slesvigs fattige midtryk – geesten – og i udkanten af landsbyerne, fandtes der endnu efter den anden verdenskrig mennesker, der var ufatteligt lidt påvirket af tyske samfunds- og kulturforhold eller i det hele taget af den moderne tid.

Apropos afstamningstanken og Ernst Christiansens nationale ideologi, så ville jeg vogte mig for at anbringe den for tæt i nærheden af prænazistiske tankeformer. Ernst Christiansen var naturligt nok præget af den danske Højretradition – i hvert fald af en Højre-nationalisme³⁰ – som først med Det konservative Folkepartis dannelse accepterede parlamentarismen. Som repræsentant for en befolkningsgruppe, der ikke havde udsigt til at kunne opnå et flertal inden for Flensborg eller Slesvig, fik hans nationalisme en udpræget elitær støbning, som næppe blev egaliseret af de lange krigsåre som tysk soldat. Jeg må dog tilstå, at min utilpashed ved denne side af Noacks analyse kan skyldes, at jeg er vant til at betragte denne ranke mand, hvis åndsform i øvrigt ligger mig fjernt, som et offer for Hitler-styret.

Til sidst skal det kraftigt understreges, at Noack har givet os en overordentlig frugtbar bog om et vanskeligt emne, og at han foruden meget andet til fulde har opfyldt det program punkt fra sit forord, at han ville skrive historien så redeligt, som han kunne gøre det. Den danske folkedels historie i Sydslesvig er blevet rigere og dens skæbne langt mere medrivende af hans arbejde, end

vi før har vidst, Det er mig en glæde, at denne grundlæggende bog også er skrevet på et smukt, letlæseligt dansk.

1. Noack, s. 532 disse meget omtrentlige medlemstal findes først i værkets konklusion
2. Noack, s. 10
3. Carsten R. Mogensen, Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1981 – Thomas Steensen, Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. um 20. Jahrhundert (1879-1945). Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 89 & 90, Neumünster 1986 Martin Broszat, Außen- und innenpolitische Aspekte in der preußisch-deutschen Minderheitenpolitik in der Ära Stresemann, i: Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung. Festschrift für Theodor Schieder. Udg. af K. Kluxen & W.J. Mommsen. München, Wien 1968 – Troels Fink, Da Sønderjylland blev delt, I-III, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1978 79
4. Carsten Porskrog Rasmussen har gennemgået Flensborg Avis for hele perioden. Hans seddelkartotek er nu tilgængeligt på Institut for grænseregionsforskning
5. Noack, s. 12
6. Mogensen, I hagekorsets skygge, s. 382
7. Noack, s. 17
8. Noack, s. 17
9. jfr. Noack, tabellen s. 309
10. Noack, s. 317
11. Noack, s. 18
12. Noack, s. 545
13. Noack, s. 74
14. Noack, s. 5 og 11
15. Noack, s. 424
16. Tage Jessen, Den nationalpolitiske udvikling 1920-1933, i: Franz v. Jessen (udg.) Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, Bd. III (1938), s. 533
17. Noack, s. 315, tabel 16. Oplysningerne er uddraget af Flensborg-afdelingens medlemskartotek og gælder for mandlige medlemmer. Foruden de nævnte tal var der i 1924 11% »andet/uoplyste«. De fleste i denne kategori har formodentlig også været arbejdere
18. Noack, s. 336
19. Noack, s. 9
20. Vi får dog et herligt eksempel fra Fr. Mommsens i 1921 oprettede gymnastikhold i Harreslev (Noack, s. 371 f), også de indtryk, vandrelerer Niels Kjems skrev ned, er særdeles interessante
21. Noack, s. 9
22. Noack, s. 9
23. Noack, s. 544
24. Måske kunne Noack med fordel have inddraget nogle af de moderne nationalismeteorier, som han kender fra sit samarbejde med Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard om den fortjenstfulde undersøgelse »Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig« (1978)
25. Noack, s. 545
26. Noack, s. 347
27. Noack, s. 348
28. Noack, s. 380 ff
29. Noack, s. 107
30. om denne nationalismeform se mit bidrag »The Development of Nationalism in Denmark, 1864-1914« i: Rosalind Mitchison (ed.), The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe, Edinburgh 1980.

Erich Hoffmann: Spätmittelalter und Reformationszeit.

Geschichte Schleswig-Holsteins. Vierter Band, Teil II. Fünfte Lieferung. Neumünster 1990 (s. 353-517)

Mens man fra tysk side planlægger nye slesvig-holstenske historieværker, begynder endelig det gamle at nærme sig sin afslutning. Med dette delbind afslutter Erich Hoffmann sin del af arbejdet og sætter punktum med en skildring af reformationens gennemførelse og hertugdømmernes deling i 1544.

Allerførst får vi i forordet forklaringen på, at arbejdet har trukket ud i over et årti: Meget var endnu uudforsket og har da først måttet selvstændigt undersøges. Desværre synes dette videnskabelige arbejde ikke at have udstrakt sig til det første emne, der præsenteres. Det er en skildring af by og land i middelalderen, der ikke kan siges at bringe meget nyt. Mere interessant er straks behandlingen af det kirkelige stof. Et udmærket afsnit skildrer kirke og folkelig fromhed ved middelalderens slutning, og direkte spændende er dele af kapitlerne om reformationens indførelse. Her ligger en solid forskningstradition, som Hoffmann selv er part i. Interessant, omend ikke ubekendt, er således skildringen af reformatorernes mod- og medgang i Ditmarsken. Allerede før erobringen 1559 havde de reformatoriske krav formået at føre landet frem mod en mere centraliseret og mindre slægtsbaseret statsform.

Forløbet i den sønderjyske reformation, som mange jo vil kende fra H.V.Gregersens værk om emnet, behandles udmærket, men dog med yderst få oplivende træk. Nærmest enestående er det, når vi får et godt lokalt eksempel på, hvordan den nye tro gav sig udslag. Af kirkeregnskabet fra Moldened (ved Slesvig) fremgår det, at menigheden her i 1529 og 1533 købte to Nye Testamenter, dels Luthers højtytske, dels en plattysk version, og at man i 1529 kun gav 12 skilling for brød og vin, mens udgifterne i 1531 var steget til 1 mark 8 skilling. Nadver på luthersk vis til folket og prædiken på folkemål gennemført ved år 1530. Det er konkret. Det er derimod ikke tilfældet med det meste af Hoffmanns værk, der i lange passager nærmer sig generel nordtysk og dansk historieskrivning. Man må sætte sin lid til kommende fremstillinger af emnet.

Bindet afsluttes med noterne til alle de udkomne hefter. Overalt er der fyldigt henvist til nyeste litteratur, og disse sider er naturligvis af største værdi for alle, der arbejder med den ældre sønderjyske historie.

Bjorn Poulsen

Anne-Dore Ketelsen-Volkhardt: Schleswig-Holsteinische Epitaphien des 16. und 17. Jahrhunderts.

Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte bd. 15.

Wachholtz Verlag. Neumünster 1989. 352 s., ill., indb.

Blandt vore kirkers righoldige inventar er epitafierne måske det mest nærværende og menneskelige. De findes i alle bykirker, og i nogle landsbykirker. Det er gravminder – som regel sammensat af et billede med religiøst indhold og dertil billeder af den afdøde, evt. med ægtefælle og familie, alt indfattet i en mere eller mindre imponant ramme. Epitafierne blev opsat »Gud til ære og kirken til ziir« – og den afdødes ihukommelse. De ældste er fra reformationstiden, og de gik af mode sidst i 1700-årene. På epitafierne møder vi 1500-1600-årenes præsteskab, velhavende borgerstand, embedsmænd, bondeoverklasse og nogle adelige – med pibekraver og brede skulderkraver. Indfatningens symboler stiller os ansigt til ansigt med døden, som noget nærværende og påtrængende.

Epitafierne er således vigtige kultur- og personalhistoriske monumenter. De nordslesvigske er behandlet i bind XX-XXIII af storværket »Danmarks Kirker« (1954-61) og i det tilhørende bind »Kunsthistorisk Oversigt« (1963). Også de omkring 400 epitafier i Sydslesvigs og Holstens kirker er nu gjort til genstand for en omfattende beskrivelse i Anne-Dore Ketelsen-Volkhardts store værk.

Bogen falder i to dele. Efter en indledende behandling af epitafiernes udviklingshistorie grupperes epitafierne kronologisk og typologisk i 12 store afsnit. Omhyggeligt beskrives de forskellige former fra 1500-årenes ret enkle søjleindrammede epitafier, over 1600-årenes svulmende træ- eller stenkompositioner og indtil de yngste udløbere sidst i 1700-årene. Opbygningen og bestanddelene i hvert enkelt epitafium beskrives detaljeret, som regel ledsaget af et foto. De mange mønsterdannende epitafier fra Heinrich Ringerinks værksted i Flensborg og Hans Pepers i Rendsborg beskrives indgående. Nordslesvigske epitafier er medtaget, så vidt de synes at høre til værksteder syd for landegrænsen.

Bogens anden del er et katalog over 378 epitafier i Sydslesvig, Holsten og Lübeck, ordnet alfabetisk efter sted. Alle de mange epitafier er afbildet, og der er oplysning om sted, stifter og datering. Et personregister afslutter værket.

Der er således tale om et vigtigt kunst- og kulturhistorisk værk, og også om et nyttigt personalhistorisk opslagsværk. De fleste fotos er gode, og det er lykkedes at opspore billeder af mange af de epitafier, som er forsvundet i det sidste trekvarte århundrede, især under krigen. Desværre er katalogdelens fotos gengivet i så lille format, at det er svært at skelne kunstværkernes detaljer. Det havde også været ønskeligt, om den ret stereotype beskrivelse af de enkelte epitafier ikke havde udelukket omtale af de mange andre aspekter, som er mindst lige så spændende: epitafiernes symbolverden, billedet af døden, ind-

skrifternes karakter og indhold, dragthistorien osv. Vi får heller ingen betragtninger om, hvor stor en investering epitafierne repræsenterede. Der er også kun blevet plads til fotos af få værker fra Nordslesvig.

Når dette er sagt, må værket dog hilses med glæde. Nu har vi en samlet oversigt over de mange epitafier og deres stiftere. Der er fremlagt grundige stilhistoriske beskrivelser og oplysninger om værkstederne, og et kildemateriale for videregående studier i emnets andre aspekter er blevet let tilgængeligt.

Lars N. Henningsen

Klaus Jockenhövel: Rom-Brüssel-Gottorf. Ein Beitrag zur Geschichte der gegenreformatorischen Versuche in Nordeuropa 1622-1637.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 93 Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1989. 245 s.

I dansk historieskrivning har de såkaldte »rekatoliseringsforsøg« en ualmindelig odiøs klang. At Danmark som stat er Luthers, har i så lang tid været en indisputabel kendsgerning, at selve ideen om, at Reformationen måske dog kunne være en fejltagelse, og at Danmark ville have bedre af at blive katolsk, som det havde været hele Middelalderen, simpelthen opfattes som absurd. Personer, der dog har tilladt sig denne mening, er blevet opfattet som fjender af både kirke og stat, som på en gang papistiske kættere og folkets forrædere, hvis de da ikke er blevet anset for sindsforstyrrede og tiet ihjel. Det er ikke svært i ældre dansk kirkehistorie at finde eksempler på denne konfessionelle diskrimination, og at traditionen herom lever videre i brede kredse, kunne man mærke ved pavens besøg sidste år, uanset vor tids gode økumeniske bestræbelser.

Holdningens fundament er Christian IVs lovgivning mod katolicismen. 1604 kom loven om, at elever fra jesuiternes skoler ude i Europa, skønt de var datidens bedste, ikke måtte få noget dansk statsemede, altså hvad vi i dag kalder »Berufsverbot«. 1613 blev danskeres konversion til den katolske kirke som sådan kriminaliseret, og straffen fastsattes til arveløshed og landsforvisning, nogenlunde svarende til den gamle fredløshedsstraf. Endelig indførtes i foråret 1624 dødsstraf for katolske gejstlige, der måtte opholde sig i kongens riger. Denne veritable »jernetæppelovgivning« blev optaget i Christian IVs store reces fra 1643 og gik derfra uændret over i Christian Vs Danske Lov fra 1683, hvis 6. bog »Om misgerninger« indledes med et kapitel om »Vildfarende lære, gudsbespottelse og trolddom«. Med »vildfarende lære« mentes først og fremmest katolicismen, der som sagt kriminaliseredes med Christian IVs ovennævnte tre love. Nyt var kun den på udvekslingsbasis gjorde undtagelse for de katolske landes gesandtskabkapeller i København, der modsvarede

af tolerance for de danske gesandters gejstlige i de katolske hovedstæder. Disse love gjaldt indtil grundloven af 5. juni 1849 indførte religionsfrihed i Danmark. Men indtil da havde i næsten et kvart årtusinde Danmarks oprindelige kirke ikke blot været afløst af den lutherske, men katolikker også stemplede som grove forbrydere. Selvom disse love ikke altid håndhævedes efter bogstaven, virkede de som en konstant og effektiv diskrimination af den katolske kirke. Det er på denne baggrund, Jockenhövels bog skal forstås.

På basis af et omfattende, hidtil uudnyttet arkivmateriale, beskriver forfatteren forløbet af det første store forsøg fra og med 1622 på – ikke at genindføre katolicismen som landskirke i Danmark, men blot at skaffe katolikker frihed til i hvert fald enkelte steder at udøve deres religion i fred og uden frygt. Forsøget gjaldt først Kongeriget, men snart alene den gottorpske del af Hertugdømmerne, hvor det fik en varig, omend beskednen frugt i form af tolereringen af den katolske menighed i Frederiksstad.

I 1622 oprettedes i Rom en ny kongregation (ministerium), der fik den opgave for første gang centralt at koordinere og støtte den katolske kirkes missionsarbejde, ikke blot i oversøiske lande, men også i de til protestantismen tabte dele af Europa. Fra begyndelsen ønskede man i denne »Congregatio de Propaganda Fide« også at arbejde i de nordiske lande, skønt de betragtedes som de mest utilgængelige. Kongregationen overdrog til den nærmeste pavelige nuntius, nemlig kardinal Bagno i Brüssel, at undersøge mulighederne for en mission i Danmark. Belgiske dominikanere missionerede da allerede i det protestantiske Holland, hvilket havde givet dem erfaringer, der gjorde det rimeligt for kardinalen at bede om deres råd og bistand. Det viste sig da, at to medlemmer af denne orden, der i Middelalderens Danmark havde været velkendte som sortebrødrene, var villige til at påtage sig det farefulde hverv at rejse til Danmark, for der at undersøge mulighederne for at oprette en katolsk mission. Den ene var pater Nicolaus Janssenius fra Antwerpen, som er Jockenhövels hovedperson. Udstyret med rejsepas og statholderindens anbefaling til Christian IV drog de to dominikanere forklædte som købmænd til Danmark, som de gennemrejste fra juli til september 1622. Deres kontaktmænd var den katolske købmænd Arnold Weisweiler i Malmø, der var fuldtud villig til at stille sit hus og sin formue til rådighed for den katolske mission. Men det hele endte i katastrofe. Efter også at have huset nogle jesuitter blev Weisweiler angivet til kong Christian, arresteret og hans hus ransaget. Der fulgte en besynderlig retssag, hvor han ikke blev anklaget for sin katolske aktivitet, men for underslæb, dokumentfalsk og utugt, dømt til døden og henrettet sammen med sin tjenestepige i foråret 1624, kun et par måneder efter, at Christian IV havde udstedt den førnævnte lov om dødsstraf for katolske gejstlige i Danmark. Det hele lugter og ryger af jerntæppejustits! Men resultatet var det

tilsigtede: i Danmark selv måtte den katolske mission opgives for lang tid.

Men Nicolaus Janssenius og hans brødre (to kødelige brødre var dominikanere ligesom han og en tredje købmand i Frederiksstad) fortsatte forsøgene på gottorpsk område. Hertug Frederik III var både højtuddannet, åben og efter datidens forhold tolerant i religiøse spørgsmål. Desuden var han stærkt interesseret i at skaffe sit hertugdømme bedre handelsforbindelser med Vesteuropa. Derfor anlagde han 1619 havnebyen Frederiksstad ved Ejderen. Dygtige indbyggere skaffede han ved at indkalde nogle fra Holland fordrevne dissidenter, der netop på dette tidspunkt havde måttet forlade Holland på grund af deres afvigelse fra den herskende fortolkning af calvinismen, og som hertug Frederik nu tilstod religionsfrihed i den nye by. Nicolaus Janssenius forsøgte nu at få hertugen til også at tilstå katolikker den samme frihed, imod at han på sin side søgte at formidle en handelstraktat mellem Gottorp og Spanien.

I Jockenhövels bog kan man gennem udførligt refererede breve især fra Vatikanets arkiver i detaljer følge det komplicerede diplomatiske og politiske spil, som denne plan gav anledning til, og hvis hovedmand var Nicolaus Janssenius, men delvis også hans brødre i Frederiksstad og Hamborg. I praksis kunne enkelte katolikker snart opholde sig i Frederiksstad, men papir på sin formelle religionsfrihed fik den katolske menighed først 1625, og handelstraktaten kom først i hus 1627. Straks derefter forvikledes situationen af Christian IVs nederlag i Kejserkrigen, der medførte Wallensteins besættelse af både Hertugdømmerne og hele Jylland. Under disse forhold søgte Nicolaus Janssenius ivrigt at lette Gottorps byrder ved gennem sine belgiske forbindelser at formå Wallenstein til at skåne hertug Frederiks lande mest muligt.

Efter krigen sikredes menigheden i Frederiksstad, og der kunne bygges en lille katolsk kirke. Efter stormfloden 1634 var der påny brug for fremmedarbejdere, katolske hollændere fik oktroj i den såkaldte Botschlott-Kog i Faretoft sogn, Syd-Tønder amt, og ved denne lejlighed også lov til at bygge en lille katolsk kirke på diget. Den indviedes af Nicolaus Janssenius og bestod til 1680. Iøvrigt var Janssenius' mest berømte konvertit den slesvigske domherre og kirkehistoriker Johann Adolph Cytræus, der efter sin konversion i Köln udgav sin »De slesvigske biskoppers historie«.

Klaus Jockenhövel er født 1942 i Østpreussen. Som barn kom han som flygtning til Rendsborg. Efter omfattende studier, bl.a. i Vatikanets arkivskole, blev han 1968 viet til katolsk præst. I de følgende år fortsatte han sine studier i Modreformationens historie i Norden. Men kort efter, at han var blevet indsat som sognepræst i Holsten, døde han tragisk tidligt i 1984. Derfor nåede han ikke at udgive sin bog selv, den er som forordet siger – først udgivet posthumt af Jockenhövels ven, lektor Klauspeter Reumann i Flensburg. I

Frederiksstad har man på biblioteket samlet hans bøger og notater i en særlig for forskere tilgængelig Jockenhövel-samling.

En fin anerkendelse af Jockenhövels betydning, der ikke mindst viser sig i hans uhyre grundige benyttelse af et hidtil for forskningen næsten ukendt brevmateriale, som han i bogen ikke blot refererer, men også i store fodnoter citerer direkte på det oftest latinske grundprog! Bogen yder et betydeligt nyt bidrag til både kirke- og handelshistorien i den periode, den omfatter, ikke mindst når det drejer sig om at se Danmark og Hertugdømmerne i datidens store europæiske sammenhæng.

Jørgen Nybo Rasmussen

Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich.

Herausgegeben von Jürgen Brockstedt. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1989. 368 s., hft.

I 1983 udsendte Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins en udmærket bog om den tidlige industrialisering, »Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark«. Den nu foreliggende bog skal ses i sammenhæng med denne tidligere udgivelse. Den behandler generelt udviklingen indenfor håndværk og industri i perioden ca. 1773-1867. Hovedvægten ligger på håndværket og førindustrielle produktionsformer som forlagsvæsen og manufakturer.

Som bogen om den tidlige industrialisering er denne udgivelse et »Sammelband« bestående både af oversigtsartikler og specialstudier. Bidragene beskæftiger sig især med erhvervshistoriens økonomiske, sociale og tekniske aspekter, mens statens erhvervs politik og -lovgivning behandles mere oversigtsmæssigt, fordi disse emner er fyldigt behandlet i den ældre forskning.

For læserne af Sønderjyske Årbøger vil interessen nok især samle sig om den indledende oversigtsartikel. Udgivenen, professor Jürgen Brockstedt, giver således på 32 sider en grundlæggende sammenfatning af den statslige erhvervs politik, strukturudviklingen og produktionsformerne indenfor håndværk og industri i tre konjunkturfaser: de gode år 1773-1806, kriseårene 1807-30 og den nye vækstperiode 1830-67.

Statens politik på industri- og håndværksområdet prægedes af en lang og gradvis overgang fra merkantilisme til liberalisme, men sammenlignet med landbruget og handelen havde håndværk og industri en lavere prioritering. De forvirrede administrative forhold i hertugdømmerne vanskeliggjorde en harmonisering af de forskellige egne retsforhold, og et utal af særrettigheder

forsinkede derfor reformerne. I stedet fik man som lappeløsning en koncessionspolitik, som gik ud på at tildele dispensationer fra læbælteskyttelsen af håndværket i købstæderne.

Strukturudviklingen kan bedst belyses for tiden efter 1840. Fremstillingsvirksomheden gav frem til 1867 brød til lidt over en femtedel af befolkningen. Den største branche var tekstil og beklædning fulgt af nærings- og nydelsesmidler, træ, byggeri-stenhuggeri og jernet. Forholdet mellem de enkelte brancher var ret stabilt, men internt i brancherne skete der store forandringer. Produktionsformer som forlagsvirksomhed, manufaktur og efter 1830 industri gik frem på håndværkets bekostning. Omkring 1800 var mindst 90% af erhvervsudøverne indenfor fremstillingsvirksomheden beskæftiget i håndværket, i 1845 var det 77% og i 1860 69%. I hvert fald i byerne blev tillige forholdet mellem mestre og svende forrykket i sidstnævntes favør.

Forlagsvæsnet havde kun egnsvis betydning, f.eks. i Tønder amt mellem Ribe og Læk, hvor kniplingsfremstillingen omkring år 1800 kulminerede med ca. 20.000 kniplepiger. Lokale forlæggere forsynede pigerne med råvarer og sørgede for afsætning af produktionen. Efter Napoleonskrigene ebbede kniplingsfremstillingen langsomt ud. Manufakturer, hvor håndværkerne samledes på et sted, men hvor produktionen stadig var individuel, var fra 1790-erne i udvikling i Altona og Wandsbek, men stoppedes af krisen efter 1807. Fra 1830 vandt industrien med dens anvendelse af mekanisk kraft frem. Den fik især betydning i Hamborgs nordlige omland, Kiel og Neumünster – altså i Holsten, mens Slesvig kun fik nævneværdig industri i Flensborg og Haderslev.

Landhåndværket beskæftiger Walter Asmus og Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, der på grundlag af udvalgte undersøgelsesområder, overvejende i Holsten, fremdrager nogle hovedlinjer af dets udvikling. Professionaliseringsgraden, d.v.s. håndværkets betydning for familiens samlede indtægt, var størst i de rigere egne, mens håndværket nærmest var en biindtægtskilde på de magre jorder, hvor bøndernes selvforsyning endnu spillede en stor rolle. Landhåndværkets nære sammenhæng med landbruget fremgår af Otto Kettemanns analyse af et alsidigt vognmagerværksted i Dätgen i Midtholsten, som fremstillede stadig flere specialredskaber til det moderniserede landbrug. I forholdet mellem landhåndværket og landbruget ligger der uden tvivl stof til fortsatte studier.

Andre artikler beskæftiger sig med tekstilfremstilling i Hanerau og Neumünster, med håndværkssvendenes vandringer til Sachsen og med infrastrukturens betydning for erhvervsudviklingen. Dertil kommer Henrik Fodes artikel om grundtrækkene i håndværkets udvikling i Danmark ca. 1770-1870 og tre bidrag om udviklingen i Nordtyskland.

Alt i alt har Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-

Holsteins også med dette bind fra sin studierække bragt vægtig ny viden om hertugdømmernes økonomiske og sociale udvikling. Forhåbentlig får Arbeidskreis også engang mulighed for at beskæftige sig med håndværkets og industriens udvikling efter 1867.

Hans Schultz Hansen

Uwe Danker m. fl. (udg.): Demokratische Geschichte

Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein IV, Veröffentlichungen des Beirats für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, Kiel 1989. 461 s., ill.

Den foreliggende årbog er led i en erklæret antiborgerlig historieskrivning – »demokratisk historie« – og selvom man i den redaktionelle indledning har valgt at gøre 70året for splittelsen af den tyske arbejderbevægelse med oprettelsen af kommunistpartiet nytåret 1918/19 til anledning for at holde status over det politiske arbejderliv, rummer denne antologi en alsidig spredning af artikler vedrørende arbejdsvilkår. Man kan glæde sig over mange interessante virksomheds-, branche- og mere traditionelle historiske artikler.

Den politiske historie belyses lidt uvant ved erindringer og interviews: de fortæller jo ikke bare om det socialistiske hovedærinde, men belyser den borgerlige modpart ganske nærgående i sin fremstilling. Og erindringer er en kildetype, vi som samtidshistorikere oftere og oftere må ty til, hvis vi vil vide noget om de brede lag i samfundet. Men den for os i denne sammenhæng mest relevante artikel er dog Matthias Scharlt: »Versammlung aufgelöst. B. verhaftet ohne Grund. Die Stimmung vortrefflich!« – Aspekter der sozialdemokratischen Emanzipationsbewegung am Beispiel der Reichstagswahlen 1872 bis 1890. Den giver på baggrund af en konjunkturbeskrivelse et rids over arbejderbevægelsens voksende samvirke i Flensborg og diskuterer valgtallene i lyset af trekanten »arbejderklassen, borgerligheden og danskheden« i det valgte tidsrum.

Arbejdernes migrationshistorie finder et fornøjeligt bidrag i Horst Röbler: 'Amerika, du hast es besser' – Zigarrenarbeiter aus dem Vierstädtgebiet [dvs. Hamborg, stort set] wandern über den Atlantik 1868-1886. Før den store Amerikaudvandring rigtigt tager fat, er Danmark tilsyneladende et attraktivt vandremål for cigararbejderen, men her hører vi om det faglige arbejde på begge sider atlanten i lyset af de politiske begivenheder, eksemplificeret desuden ved 5 biografier. Industrihistorien i denne antologi følger sig topografisk til Hamborgområdet. Således skriver Gerd Krämer om sømfabrikken J.D. Feldtmann i Ottensen – en afrundet virksomhedshistorie, med gode indblik

i arbejdernes vilkår på arbejdspladsen. Landbruget får en smuk billedserie om vilkårene på store landbrug i Elbmarsken i første halvdel af dette århundrede.

Og overalt er artiklerne spændende illustreret. Fremhæves for disse kvaliteter skal – i forbifarten – Irene Dittrich og Detlef Siegfrieds Billedsuite om KPD-plakater i Bezirk Wasserkante 1933-1945.

Lidt uden for sammenhængen optræder Uwe Danker: Acten-mäßiger Bericht von einer zu Kiel im Umschlag 1725 ertappten Diebesrotte, en demonstration af brugen af Karl V's strafferetsforordning i kapitalsager fra 1532, Carolina, (der gjaldt i Holsten) på en konkret sag fra Kiel: den viser tidens pinagtige brug af tortur, med uhyggelige citater fra den omhyggelige rettergangsprotokol. Også et bidrag til fattigfolks og jøders vilkår i 1700-tallet. – Og ligeså Bjørn Poulsen: Schleswigsche Bauern und europäischer Markt – ein Aufstand aus dem Jahr 1472, der diskuterer påstanden om, at den middelalderlige bonde ikke interesserede sig for det overregionale marked og ikke tog del i dette liv. Udgangspunktet er straffefortegnelserne efter den i titlen nævnte opstand – de implicerede blev ikke mindst straffet på deres ejendom. Denne artikel gør pludselig menigmand til genstand for en samfundsøkonomisk betragtning. – Der er megen god historie at læse i en bog som denne, der målbevidst ser verden nedefra.

Steen Ove Christensen

Harm-Peer Zimmermann: »Der feste Wall gegen die rote Flut«. Kriegervereine in Schleswig-Holstein 1864-1914.

Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins bd. 22. Wachholtz Verlag Neumünster 1989, 841 sider.

I det Wilhelmiske Tyskland var krigerforeningerne den største folkelige borgerlige foreningsdannelse. Det gjaldt også i Slesvig og Holsten: ca. 79.000 var i 1914 tilsluttet de over 800 militærforeninger. Dvs. at hver tiende mand i 1914 var optaget i en art krigerforening. Disse tysk-nationale og statstro foreninger blev dermed et vigtigt indslag i det nationale og kulturelle spektrum – i Nord-slesvig en af danskhedens modpoler.

De største foreninger af tidligere soldater opstod i Preussen i forlængelse af krigen mod Napoleon 1813-15. Større omfang fik bevægelsen dog først efter krigene 1864, 1866 og 1870-71, og nu blev den slags foreninger oprettet i hele Tyskland. Den store tid kom efter krigen i 1870-71. Under Bismarcks pres udviklede de talstærke foreninger sig til en massebevægelse, som samlede de statsbærende kræfter i monarkiet i kampen mod rigsfjenderne – arbejderbevægelsen, danske, polakker, katolikker osv. De blev en antisocialistisk masseorganisation, underlagt omhyggelig kontrol, så statsfjendtlige elementer og tanker

ikke kunne finde fodfæste. På kejserens fødselsdag, militære mindedage (Sedantag m.fl.) svingedes fanerne, og der blev drukket bravt.

Hertugdømmerne kom med i denne udvikling fra 1848/1864. Indtil omkring 1880 var krigerforeningerne samlingssted for den separatistiske, slesvig-holstensk – augustenburgske opposition. Siden sejrede den pro-preussiske holdning, og de blev et af statens mest påfaldende instrumenter i kampen mod danskheden. Netop for at muliggøre denne kamp fik krigerforeningerne i rigets nordligste udkant mere frie tøjler end længere sydpå.

Zimmermanns bog er den første brede og detaljerede behandling af dette emne, og de 841 tætrykte, billedløse sider redegør indledningsvis for bevægelsens første udvikling og den almindelige tyske baggrund. Derpå skildres forholdene i Slesvig og Holsten, med inddragelse af et helt overvældende kildemateriale i en lang række arkiver. Vi hører om de forskellige foreninger af krigsdeltagere fra 1848-51, 1870-71 osv., om medlemsskarens sociale sammensætning (overvægt af middelklasse og lavere klasser, tyngdepunkt i mindre provinsbyer og på landet), om foreningernes sociale funktioner og livet i foreningerne – parader, »messingsuppe«, fester og masser af øl, taler, kortspil og dans, indvielse af faner og nationale mindesmærker osv.

200 sider noter, kilde- og litteraturlister afslutter teksten. Gode person- og stedregistre og et stort tillæg med korte oplysninger om hver enkelt forening er af stor interesse for alle lokalhistorikere.

Synsvinklen er tyskorienteret og nogle steder farvet af kildernes nationale holdning. Bogens udseende er tørt, men det er dog en velskrevet, ja ganske levende beretning. Læs blot om striden mellem Isted-løvens beskytter Bismarck og de lokale krigerforeninger eller kapitlerne om foreningernes andre aktiviteter, f.eks. Knivbjerg-mindesmærket og Dybbøl-mindeudstillingen 1914. Alt i alt er det en solid bog og et grundlæggende bidrag til hertugdømmernes – og Tysklands – historie i den Wilhelminske tid.

Den danske foreningskultur med foredrag, kaffebord og den blå sangbog var i mangt og meget et svar på krigerforeningernes »danske-, drikke- og skatfester«. Nogle erkendte denne svaghed ved de tyske foreninger. I 1911 udtalte pastor Vogel fra Holbøl: »Hvis vi ved vore forsamlinger som tyske for at opnå store deltagertal fortsætter med at give alkohol og fornøjelser en så ekstraordinær overvægt som hidtil, så har vi ikke slået ind på en rigtig vej, som kan føre til sejr, til sejr over danskerne ...« (s. 429).

Zimmermanns bog er et kompetent bidrag til belysning af dette sammenstød mellem to kulturformer, set fra den ene parts side.

Lars N. Henningsen

Annemarie Leppien/Jörn-Peter Leppien: Mädel-Landjahr in Schleswig-Holstein.

Einblicke in ein Kapitel nationalsozialistischer Mädchenerziehung 1936-1940. Wachholtz Verlag, Neumünster 1989, 144 s., ill., indb.

»I piger skal en gang blive gode mødre, og I drenge skal blive våbnenes og arbejdets soldater«. Sådan lød det i september 1938 til 3100 tyske drenge og piger, samlet til stævne på Flensburg stadion. Byens overborgmester dr. Kracht føjede til, at den nære grænse til Danmark for drengene ville blive en stor oplevelse. De folkelige kræfter havde engang her mod nord bragt sejr, og nu i 1933 var de igen vågnet til ny kraft. »Fremtiden ligger hos de stærke, faste og tro hjerter«, lød overborgmesterens manende ord. Få dage forinden havde nogle af de samme piger overværet føreren Adolf Hitlers besøg i Kiel. De var kommet til at stå lige ud for den store »førermercedes« og følte det som en særlig lykke, at deres festklædte række spejlede sig i limousinens spejlblanke lak.

De piger, som fik disse oplevelser i Flensburg og Kiel, var et led i det nazistiske systems pigeopdragelse. Om dette emne har vi nu fået en bog, som fortjener opmærksomhed.

Alle børn og unge blev i det Tredje Rige inddraget i ungdomsarbejdet – drengene i Hitler-Jugend, pigerne i Bund Deutscher Mädel. Et konkurrerende »tilbud« blev i 1934 skabt af kultusministeriet/undervisningsministeriet, for drenge det såkaldte »Jungen-Landjahr« – for piger »Mädel-Landjahr«. Særligt udvalgte drenge og piger, især fra storbymiljøer, truet af marxismens smitte, blev i 14-15 års alderen efter at have opfyldt de 8 års skolegang sendt på 8 måneders internatsophold i en Landjahr-lejr. Lejrene lå altid i landlege omgivelser, hvor de unge i et disciplineret arbejdsfællesskab blev gjort fortrolige med bondelivet, lærte praktiske færdigheder og fik indprentet dyder som udholdenhed og orden. Det var en »total opdragelse«, som skulle skabe en »førers ungdom, kernesund, viljestærk og kampberedt«.

De første lejre blev indrettet i Preussen i 1934, og herfra bredte de sig over hele riget. I Slesvig-Holsten var der i 1936 65 lejre, flest i Angel og i Syd- og Sydøstholsten, med andre ord i landbrugsegne med behov for megen arbejdskraft. Hver lejr havde en besætning på 40-120 unge. I alt 280.000 drenge og piger var i årene 1934-45 i Landjahr-lejr. Lejre i Slesvig-Holsten tog imod ca. 28.000, mest fra rigets østligste dele.

Bogen om pigelejrene i Slesvig-Holsten er resultat af et nært samarbejde mellem søn og mor. Jörn-Peter Leppien, dr.phil. og gymnasie-historie-lærer i Flensburg, ridser i en 25 sider lang indledning rammerne op: »landårets« plads og opgave i den nationalsocialistiske ideologi, modsætningerne til Hitler-

Jugend og Bund Deutscher Mädel, lejrenes talmæssige betydning og deres mål: at opdrage pligttro tyske hustruer og mødre.

Moderen Annemarie Leppien's (f. 1916) afsnit – de følgende 113 sider – er bogens tyngdepunkt. På baggrund af samtidige fotoalbums, lejrkrøniker, breve og aviser fortæller hun i et kritisk tilbageblik erindringer fra sine Landjahr-år. AML voksede op i et bevidst kristent og meget musikalsk hjem i det sydlige Baden. Den unge pige var begejstret for sport og friluftsliv, havde udprægede musiske, praktiske og organisatoriske anlæg og var opdraget med respekt for pligt og orden. Hun nærede et ambitiøst mål om at kvalificere sig til en gerning i det kvindelige kriminalpoliti. De nævnte træk i opdragelsen og ønsket om at vinde points på vejen til embede førte hende ind i Landjahr-arbejdet – selv om den antikirkelige og totalitære holdning stred mod atmosfæren i barndomshjemmet. Hun lod sig indfange og blev i årene 1936-38 gruppefører i en Landjahr-lejr i Wacken, i 1939-40 leder af en tilsvarende i Eddelak, begge vest for Itzehoe. Hendes erindringer er velskrevne og klart disponerede. Vi præsenteres for lejrenes ydre rammer, programmet, pigerne, de ansatte, lejrenes forhold til omgivelserne, dagliglivet, udflugter osv. Lejrene var i et og alt tilrettelagt med henblik på den store opgave: den enkeltes indordning under folkefællesskabet og den nationalsocialistiske idé. Pigerne skulle formes til gode tyske hustruer og mødre. Derfor søgte man under opholdet i lejren at udelukke en mulig påvirkning fra hjemmene, og breve mellem børn og forældre blev censureret. Man lærte pigerne udholdenhed og styrke. Et omfattende sportsprogram indprentede dem »selvtugt«. Orden, renlighed, punktlighed – kort sagt disciplin – blev indterpet gennem den faste dagsplan efter militært forbillede, omend den her gjaldt en pigelejr. De skulle gøres fortrolige med bondens arbejde og »se idealet, ikke længere i flugt til storbyerne, men i tilknytning til den hjemlige jord, hvorfra det nordiske menneske fra Arilds tid har fået sin kraft«. Lejrene var organiseret som næsten selvforsynende enheder. Pigerne deltog i alle sider af husholdningen og havearbejdet. De lærte husflid – genoplivelse af såkaldt »folkelige bondetraditioner« og »gamle tyske mønstre«. De gik på arbejde hos bønderne mod beskeden betaling til lejr-kassen. Bag dette lå nationalsocialismens stærke agrarromantiske blod- og jord-mystik. De tog på lange udflugter til fods, ombølget af march- og vandsange.

Annemarie Leppien stiller detaljeret og oprigtigt denne nationalsocialistiske pigeopdragelse til skue. De mange gode samtidige billeder af alle sider af lejrtilværelsen supplerer teksten på bedste vis – tekst og billeder er omhyggeligt sammensat til en helhed. Billederne står som selvstændige, værdifulde kilder – fint fortolket af beretningen.

Det har uden tvivl kostet mange overvejelser at udforme denne bog gennem et intensivt samarbejde mellem mor og søn. Fra først til sidst mærkes forfatter-

indens ærlige, omend sene, erkendelse af, at det var et skæbnesvangert program, hun dengang med begejstring var med til at understøtte. De mange i og for sig gode enkeltelementer i opdragelsen blev båret af den ånd og det racehad, som førte til 2. Verdenskrig.

Bogen er en sjælden dokumentation og selvbekendelse. Det fortrænges ikke, at lejrens Hitler-portræt dengang »fyldte os med stolthed«. Den samme holdning lyser ud af mange af billederne, og den bekendes i talrige sammenhænge. Bogen er på den måde med til at forklare, hvorfor så mange, vel de fleste, dengang lod sig rive ukritisk med af naziparolerne – også derfor fortjener bogen mange læsere.

Lars N. Henningsen

Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen. – En Danskhedens Repræsentant i Sydslesvig 1923-45.

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek Sydslesvig. 1990. 112 sider, ill.

Det er een af de meget befriende sider ved livet i grænselandet, måske især ved tilværelsen i Sydslesvig, at der så ofte dukker bøger op, der beskæftiger sig med, hvad man kunne kalde 'de almindelige menneskers' skæbner. Og biografier finder generelt en stor læserkreds, for det er både spændende stof og lærerigt stof.

Når man så tilmed kan få en særdeles erfaren person og kompetent forfatter til at skrive biografien, må man sige, at tilbuddet bliver sobert; og det er netop tilfældet her.

I anledning af 50-året for Danmarks besættelse har Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek Sydslesvig udsendt den ovennævnte bog den 9. apr. 1990.

Franz Wingender tegner på sin vanlige, stilfældige, men velformulerede og overbevisende måde brikker til en mosaik omkring en markant personlighed, som afgjort fortjener ikke at blive glemt. Og når man lukker bogen og tænker over den, forener den mosaik, der ind imellem får karakter af spredte bemærkninger, sig alligevel til en harmonisk helhed.

Det må nok siges at være noget af en præstation, for det er en meget særpræget skæbne, der rulles op her.

Frederik Petersen var født i Nordslesvig (i 1900), men foretog efter Genforeningen, hvad bogen på udmærket vis kalder 'et idealistisk valg': med dybe rødder i den danske kultur, sikkert stærkt inspireret af højskolebevægelsen, drog Frederik Petersen til Sydslesvig og valgte det tyske statsborgerskab for bedst muligt at kunne fremme danskheden i området: det må have været en

vanskelig beslutning for den unge Frederik Petersen; netop derfor kunne man have ønsket sig, at specielt dette emne havde fået noget mere plads i biografien end alene et citat fra hans egen brevveksling.

I mellemkrigstidens vanskelige år markerede Frederik Petersen sig stærkt i Sydslesvig: både som vandrelærer, som ungdomssekretær, som pressemand – og fra 1932 endelig som mindretallets generalsekretær.

Det er forståeligt, at krigen, der egentlig er bogens centrale emne, konstant lurer i beskrivelsen af 30'erne, men hvis læseren har et bare rimeligt kendskab til grænselandets historie, nok ikke i de store linier, men mere de personnære forhold, er det her interessant at opleve, hvorledes de mange biografier fra Sydslesvig 'mødes og taler sammen'.

I 1939 kom så den mest afgørende konsekvens af Frederik Petersens 'idealistiske valg': han blev ikke blot indkaldt, han blev tilmed sendt til Danmark den 9. apr. 1940, – i tysk uniform, – og han faldt i slaget om Berlin i krigens sidste dage.

Det ville være dybt tragisk, hvis ikke netop denne tunge skæbne fuldt ud blev vejet op af det rige og frodige liv, som også blev Frederik Petersen forundt i fredens år. Men 'de lette løsnings' mand var han ikke; dem var der vel heller ikke dengang så megen brug for. Frederik Petersen bragte sit offer, men har sikkert ikke følt det sådan: men bare at han tog den fulde konsekvens af det valg, han havde truffet og helhjertet gik ind for den sag, han havde valgt. Og det er netop igennem det budskab, som Franz Wingender så klart fortæller os uden egentlig at skrive det, at bogens mosaik formes til en helhed.

Det er godt, at den blev skrevet, og så er det iøvrigt en smuk tanke, at bogen er tilegnet mindet om Frederik Petersens efterfølger som generalsekretær: Frants Thygesen.

Christian Skov

Billedhuggeren Nikolaus Wehding

Tekst: Kris Münster. Fotografier: Helge Krempin. Redaktion: Poul Svensson. Tryk: Poul Kristensen, Herning 1989. 108 s., 70 fotografier (s/h), indb.

Forlaget, De unges Kunstkreds, der modtog F.Hendriksen Medaljen i 1988 for fremragende bogarbejde, kandiderer på ny til ros og anerkendelse. Bogen, 'Billedhuggeren Nikolaus Wehding', er en æstetisk nydelse. Med økonomisk støtte fra sønderjyske fonde og institutioner præsenteres bogen i smukt kvadratisk format i blå lærredsindbinding, fornem papirkvalitet, fine fotografier og stilsikker lay-out. Det er boghåndværk, når det er bedst.

Emnet for bogen er den sønderjyske kunstner, billedhuggeren Nikolaus Wehding. Der er flere forklaringer på, at valget netop er faldet på ham. Dels er hans format som billedhugger uomtvisteligt, men vigtig er også Wehdings

motivverden. Redaktør Poul Svensson betoner i forordet Wehdings jordnærhed – hans kunst er genkendelig og forståelig for enhver. Således kan forlaget »bruge« Wehding i sin intention om at udbrede kunst til et bredere publikum.

I en tid hvor nonfigurative og abstrakte strømninger dominerede, fastholdt Wehding det figurative og naturiagttagelsen. Han finder sin motivverden i genkendelige hverdagsmotiver: familiescener, mor-barn kompositioner. Men altid i stiliserede, stramme udtryk, der redder dem fra det sentimentalt tuttenuttede.

Blandt Wehdings arbejder findes mange modelstudier af mennesker og dyr – alene eller i venlig, dynamisk dialog med hinanden. Eller i kamp. Brutaliteten tematiseres ofte: dyr i indbyrdes kamp eller slagtescener, hvor mennesket besejrer dyret.

Wehding finder sin motivverden i et bredt spektrum mellem polerne liv og død. Det er vedkommende, almenmenneskelige eksistentialer. Wehding forårsager ikke fremmedgørelse, men involverer. Via motivvalg og formsprog skaber han kontakt. Og det er en forudsætning for en videre lyst til at se på kunst.

For billedsiden af bogen står Helge Krempin. Han har en stor andel i bogens skønhed. Krempins billeder er selv små kunstværker med sikker sans for komposition og en fin fornemmelse for lysets betydning for den optimale præsentation af Wehdings skulpturer. Skulpturer er jo netop 3-dimensionale – de kan ikke blot ses, men også røres. Det kan læserne ikke umiddelbart gøre, men takket være samspillet mellem Wehdings modellering og Krempins sensitive fotografering kan vi alligevel sanse kunstværkerne. Lyset brydes i overfladens ujævnheder, kontrasten mellem belyste partier og partier i skygge former figurerne, så de trods fotografiets 2-dimensionalitet netop bliver nærværende som form.

Tekstsiden er forfattet af magister i kunsthistorie, Kris Münster. Bogens disponering falder i direkte forlængelse af forlagets pædagogiske intentioner. Der indledes med nogle korte tekstafsnit om kunstneren, hans forudsætninger og valg af motiver, former, teknikker og komposition. Den overvejende del af bogen udgøres dog af dobbeltsider, hvor billeder af Wehdings skulpturer og kommentarer til samme følges ad.

Kris Münster gør et sobert arbejde, som aldrig overskrider forlagets bestræbelse på at få et bredere publikum i tale – specielt billedkommentarerne er korte, klare og overskuelige. Kris Münster forbliver således på et introducerende niveau – her er ikke den store fordybelse, men til gengæld gode appetitvækere til en billedtilgang.

Med bogen satser forlaget altså på to fronter: det populære såvel som det kræsne. Tankevækkende nok opleves de ikke som modsætninger.

Birgitte Dohm

Vore egne publikationer

Svend Falkner Sørensen: »Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18«.

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 68, Aabenraa 1989. 128 s., ill.

Synet på de sønderjyske soldater, der under Verdenskrigen 1914-18 valgte at gå illegalt over grænsen til Danmark, har totalt forandret sig i løbet af de forgangne par menneskealdrer. I vore dage er problemet stort set ukendt som en historisk realitet, men når det fremlægges for yngre mennesker, siger en personlig erfaring, at holdningen er positiv indtil det ligefrem beundrende. De skyldte jo ikke Tyskland nogen form for loyalitet, tværtimod, og endelig fik de ikke livet og friheden foræret, men løb som desertører en betydelig risiko. Men hvor må det have været spændende at træffe et valg, sky faren og sætte sit liv ind på at tilkæmpe sig friheden. Sådan kan en kommentar lyde i dag.

Den officielle danske holdning til »Pimpernel-flugten«, mens sagen kunne forventes at blive aktuel, var en ganske anden. I følge sagens farlige natur måtte den behandles som et tys-tys-anliggende, men ingen kunne dog tage fejl af, hvad hensigten var med en proklamation af H.P.Hanssen allerede en ugestid efter krigsudbruddet i august 1914. Den vigtigste sætning i dette budskab lød ufortolkeligt: »Vi er og har altid været overbeviste om, at ligeså energisk som de danske Nordslesvigere altid har krævet deres statsborgerlige Rettigheder respekteret, ligeså samvittighedsfuldt vil de opfylde deres statsborgerlige Pligter i disse alvorlige Tider«.

Tallet på sønderjyske hjem, hvor den klassiske konflikt mellem pligt og tilbøjelighed har været udkæmpet, før en afgørelse i den ene eller anden retning blev truffet, vil aldrig kunne gøres op. Men valgte man »Kongeå-brigaden«, blev der hverken dengang eller senere skiltet med det. En rømningsmand af anmelderens bekendtskab var meget svær at »trække op« på dette punkt, skønt talegaverne ellers ikke fejlede noget. Med titlen »Faneflugt«? hvori spørgsmålstegnet ikke må overses, antyder forfatteren af nærværende historiske undersøgelse emnets ambivalens.

Ét er imponerabelt, noget andet at tage som udgangspunkt, hvor mange unge sønderjyder der valgte illegaliteten for at bede om asyl i Danmark, et udtryk, der iøvrigt slet ikke fandt anvendelse på de daværende forhold. En grundig gennemgang af kilderne fortæller, at antallet af rømningsmænd ligger omkring 2.400, vistnok flere, end de fleste ville forsøge sig med ved rent gætteværk. Tallet skal først og fremmest ses i forhold til de ca. 30.000 sønderjy-

der, deraf efterhånden flere og flere familiefædre og forsørgere, der kom i ildlinien ved fronterne.

Som det var tilfældet også med den »legale« udvandring til kongeriget efter 1864, spillede de geografiske forhold en afgørende rolle. Jo nærmere man boede Kongeågrænsen, desto større var flugthyppigheden. Heroppe var det lettere at få forbindelse med en hjælper, f.eks. til at vise vej gennem Vadehavet. Henved 2.000 af desertørerne hører hjemme i denne kategori. Det nære samfunds betydning viste sig også derved, at en stor del af grænseoverløberne slog sig ned i de nordlige Kongeåegne.

I et værk af overskueligt omfang og følgende en fast disposition er det lykkedes Svend Falkner Sørensen at holde orden i sit kildemateriale og at trække kendsgerninger ud af overleveret dramatisering. Det betyder ikke, at spændende hændelser ikke får lov til at være spændende. Helten blandt soldaternes hjælpere var en heltinde, nærmere betegnet den unge husholderske på en gård ved Gels Å Karen Poulsen, senere omtalt som Pigen fra Kamptrup. Karen Poulsen giftede sig på Sjælland og blev alt for hurtigt glemt. Det må fortrydes, at hun aldrig modtog en officiel anerkendelse. I dag vil man måske snarere sige, at denne tapre kvinde kunne stå model til en rolle i et egnsteater eller en film om den i sin helhed kontroversielle og nu mest glemte sag om den sønderjyske faneflugt.

Bogen gennemgår nogle autentiske flugthistorier og deres illegale ruter. Flugttidspunktet er undersøgt, ligeledes erhvervsfordelingen, de tyske reaktioner, den (rigs)danske holdning og de kongerigske kredse, særlig i Ribe, der hurtigt fik organiseret en omfattende hjælpetjeneste. Det har altså sammen for tjent en plads i historien og i erindringen om menneskelige skæbner.

Eskild Bram

Troels Fink: Landsbyfællesskabet i Rinke­næs.

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 69. Aabenraa 1989. 104 s., ill.

Landsbyfællesskabets virkemåde og historie er et vigtigt emne i dansk landbrugshistorie. Bedst beskrevet er det, hvordan fællesskabet forsvandt ved udskiftningerne, som de fleste steder fandt sted sidst i 1700-tallet. Troels Fink har ydet et vigtigt bidrag hertil med sin disputats om de tidlige sønderjyske udskiftninger i 15-, 16- og 1700-tallet. Derimod ved vi mindre om, hvordan fællesskabet fungerede, og næsten intet om, hvordan det blev indført. Det er netop det sidste, der er emnet for den første halvdel af Troels Finks lille bog om fællesskabet i Rinke­næs.

Troels Fink beretter, at fællesskabet blev indført i Rinke­næs så sent som i

1550 af hertug Hans den Ældre og Ahlefeldterne på Søgård, Rinkenæs-bøndernes herrer. Indtil da havde jorden ligget som såkaldt »gribsjord«, der nok lå ind imellem hinanden, men uden orden, og som blev drevet individuelt. Fink redegør for, hvordan jorderne blev »rebet«, dvs. nyfordelt efter et fast system, og han påviser, at bønderne fik tildelt jord efter, hvor meget de betalte i skatter og afgifter – og ikke omvendt. Der er både tale om en grundig generel indføring i rebningsprincipperne og om en fremstilling af forholdene i Rinkenæs.

Indførelsen af det regulerede fællesskab forklares som et forsøg på at skabe større retfærdighed bønderne imellem, idet jordtilliggendet blev afpasset efter de skatter og afgifter, hver bonde betalte. Forfatteren fremhæver, at fællesskabet gav tryghed, og han nævner desuden den praktiske fordel, at man kunne spare en del hegn.

Troels Fink mener, at det var atypisk, at Rinkenæs blev rebet så sent, idet han støtter sig til den opfattelse, at fællesskabet i almindelighed går tilbage til vikingetiden. Han fremdrager imidlertid andre eksempler på en sen rebning af jorderne og påviser, at lovgivningen tog højde for, at visse landsbyer ikke havde et organiseret fællesskab helt op i 15- og 1600-tallet. Han mener derfor – givetvis med rette – at fænomenet ikke kan have været helt sjældent.

Beretningen om rebningen i Rinkenæs er et originalt og væsentligt bidrag til dansk landbrugshistorie. Flere tolkninger kan dog diskuteres. Troels Fink mener, at Rinkenæs bymark blev drevet individuelt af de enkelte bønder før 1550, fordi den omtales som gribsjord. Men hvis al jord var individuel før 1550, hvorfor var der så nogle marker, der var enemærker og dermed mere private end andre – så private, at de skulle holdes uden for rebningen? Faktisk siger de gamle beskrivelser af begrebet gribsjord kun, at det var jord, der ikke var rebet efter en fast norm. Der står ikke direkte, at jorden ikke driftsmæssigt var undergivet én eller anden form for løsere fællesskab.

Man kunne også have ønsket, at forfatteren havde diskuteret, hvorfor man i ét østsvensk sogn med bakkede lerjorder – Rinkenæs – indførte et ordnet fællesskab, ganske kort før man i et andet, næsten tilsvarende sogn – Løjt – gik i gang med at ophæve det samme fællesskab, sådan som han selv har påvist det i sin disputats. Det forekommer tankevækkende, at indførelsen af fællesskabet i Rinkenæs blev gennemført af godsejerne, mens ophævelsen af fællesskabet og dets kollektive systemer i Løjt blev gennemført af bønderne selv, endda mod godsadministrationens vilje.

Anden halvdel af bogen er viet en række forskellige sider af Rinkenæs' udvikling frem til udskiftningen i 1769. Et hovedtema er fortsat jordens fordeling, som følges i afsnit om gårddelelinger, husmandsbebyggelser og udskiftningen. Derimod omtales den egentlige landbrugsdrift kun lidt. Man savner en vurdering af, om Rinkenæs-bønderne først og fremmest orienterede sig mod

korn eller mod kvæg, da det har betydning for fællesskabets virkemåde. Troels Fink redegør for sædskiftet og anfører, at det ikke svarer til det østdanske trevangsbrug. Til gengæld er det et udmærket eksempel på det »græsmarksbrug«, der dominerede det allermeste af Jylland før udskiftningerne. I definitionen af en tønde land har der indsnegnet sig en fejl. På side 26 står, at en tønde land i 1683 blev fastsat til 140 gange 140 alen, på side 95 anføres det derimod, at en tønde land var 140.000 kvadratalen. Det rigtige er 14.000 kvadratalen.

I en række andre afsnit i bogens anden del udvides begrebet fællesskabet til gengæld til at omfatte landsbyens fælles forhold iøvrigt. Forfatteren beretter om husmænd og håndværkere, skatter, værnepligt og skole, og bogen nærmer sig at være en egentlig sognehistorie for to hundrede år. Et spændende kapitel handler om, hvordan bønderne med held boykottede en pietistisk præst, der greb forstyrrende ind i deres dagligdag. Ved kollektiv og effektivt koordineret modstand lykkedes det bønderne at gøre situationen så umulig for præsten, at myndighederne måtte forflytte ham. De sønderjyske bønders selvstændige optræden over for deres præster i ældre tid er i det hele taget et emne, der kunne fortjene en samlet undersøgelse.

Landsbyfællesskabet i Rinkenæs påkalder sig først og fremmest almen interesse gennem sin grundige skildring af indførelsen af det organiserede fællesskab i landsbyen, men også kapitlet om bønderne og præsten har videre perspektiver. Samtidig har beboerne i Rinkenæs fået en god bid af sognets historie skildret.

Carsten Porskrog Rasmussen

Revision over Gram og Nybøl godser 1761. Ved Peter Kr.Iversen.

Historisk Samfund for Sønderjylland. Studierien, 4. 1989. 441 s.

Fra begyndelsen af 1600-tallet var Gram og Nybøl det eneste væsentlige adelige godsområde i Haderslev amt. De to godser, der havde fået fælles ejer i 1754, omfattede i 1761 177 gårde og 122 huse. Geografisk dækkede de det allermeste af Gram og Fole sogne og den sydlige del af Rødding sogn. Hertil kom nogle få gårde og huse i 3 nabosogne.

Godsledelsen iværksatte i 1761 en større undersøgelse af en række forhold på godset. Alle gårdmænd og husmænd under godset blev indkaldt og bedt om at besvare 33 spørgsmål. Det er disse svar gård for gård og hus for hus, der nu er udgivet af Peter Kr.Iversen.

Revision over Gram og Nybøl godser er en stofrig kilde. Den rummer personoplysninger – navn, alder og civilstand for alle medlemmer af husstanden. Hertil kommer navnet på den forrige gård- eller husmand og hans kone – adskillige steder er deres børn endda også opregnet med anmærkning om, hvad der er blevet af dem. Sådanne oplysninger vil kunne være til stor glæde

for slægtshistorikere. Af stor værdi er det, at håndværkeres erhverv nævnes. Heraf kan man blandt andet se, at der på egnen var et stort antal kvinder og enkelte mænd, der levede af at væve og spinde.

En række af svarene vedrører bønderes og husmænds stilling over for godset. Det anføres, om bønderne var livegne eller ikke, hvilke afgifter de skulle betale, og om de var i restance med dem. Mere summarisk omtales de hoveri-ydelser, hver bonde eller husmand skulle præstere. Som en særlig form for hoveri skulle de fleste hvert år spinde en del hørgarn for godset. Husmændene og bønderne har også svaret på, hvad de ville give i penge for at slippe for visse former for hoveri og naturalieydelser. Generelt var der interesse for at få ydelserne omsat i penge, men visse steder på godset ville beboerne hellere blive ved med de gamle pligter.

Størstedelen af de 33 spørgsmål omhandler driften og indretningen af de enkelte ejendomme. Beboerne har meddelt, hvor store bygningerne var, hvad de var bygget af, og hvor god en stand de var i. Hele besætningen opregnes, og hver bonde har fortalt, hvad han plejede at så og høste af hver kornsort, hvor meget hø han normalt kunne bjærge, og hvor mange læs tørv han kunne skaffe. Kilden oplyser endvidere om det vigtigste inventar ude og inde: vogne og plove, ovne og gruekedler.

Kilden giver mulighed for at tegne et temmelig godt billede af landbruget i denne egn i 1700-tallet. Man kan beregne foldudbytter, og en sammenligning af besætninger og kornhøstens størrelse og fordeling på kornsorter med andre egne vil kunne sige meget om, hvilken type af landbrug der var tale om. Den grundige beskrivelse af besætning, bygninger, inventar samt bøndernes gæld og tilgodehavender giver mulighed for at få et indtryk af den sociale og økonomiske stilling for forskellige grupper på godset.

Udgiveren har udstyret kilden med et grundigt navneregister, der vil være til stor hjælp for slægtshistorikere, og en ordliste med forklaring af alt fra generelle landbrugsudtryk fra datiden til særlige forhold på godset som skellet mellem »gammelgrammer« og »nygrammer«.

Bogen er udgivet i anledning af Peter Kr.Iversens 75-årsdag, og den er udstyret med en bibliografi over Peter Kr.Iversens mange arbejder, udarbejdet af landsarkivar Hans H. Worsøe.

Peter Kr.Iversen er en flittig kildeudgiver. Med *Revision over Gram og Nybøl godser* har han gjort en righoldig kilde let tilgængelig for landbrugs- og slægtshistorikere.

Carsten Porskrog Rasmussen

Christine Plov: Lærershjem og lærerindliv. Erindringer fra Sønderjylland 1871-1920.

Udgivet af Niels H. Kragh-Nielsen. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1989. 235 s., ill.

Under det tyske styre kom grænselandets mennesker gang på gang til at stå i en valgsituation. At vælge national side kunne kræve betydelige ofre. Hvad gør en ung dansksindet pige fra et grundfæstet dansk lærershjem i Starup ved Haderslev f.eks., når hun beslutter sig for en lærergerning, men skal vælge mellem tysk og dansk seminarieuddannelse? Ønsker man at blive i hjemstavnen, er der kun den tyske mulighed. Valgtes et dansk seminarium, betød det en slags frivillig landsforvisning.

Christine Plov (1871-1944) valgte ikke alene tysk, men valgte i 1889 hundrede procent tysk, nemlig det preussiske kvindeseminarium på Augustenborg Slot. Denne med fast hånd ledede uddannelsesanstalt er i kraft af adskillige udsagn kommet til at stå for offentligheden som en blanding af et nonnekloster og en kaserne. Så meget desto mere er der grund til at fremhæve Christine Plovs afbalancerede skildring af forholdene, som de var. Hun tilhørte 13. årgang af kvindelige seminarister på slottet, der herskede endnu en pædagogisk pionérånd over skolen, lærerne var dygtige, og national diskrimination forekom ikke. Tværtimod fik de dansktalende kandidater af ledelsen et praj om, hvor der var en stilling ledig for danskkyndige til at undervise i de få dansk-timer, der var tilbage i den tyske skole. Skulle der endelig undervises i dansk, skulle det også være en undervisning af kvalitet.

Dette forhindrer ikke, at kvindeseminarieret i det ydre blev ledet med militærisk disciplin. Eleverne blev vækket kl. 5,30 om morgenen, kosten var frugal, og dagen igennem var der mange kontrolforanstaltninger, sengetid kl. 22,20, tvungen andagt og kirkegang o.s.v. »Alt gik som efter en snor«.

Christine Plov blev nu ikke tysk af den strenge indskoling. Det behøvede hun heller ikke, for i det første embede hun fik, i Avnbøl i Sundeved, kom hun til at leve i næsten rent danske omgivelser. Beboerne var glade for at få en lærerinde, der kunne tale dansk med forældrene og deres børn. »Fortyskning fra præster og lærere betragtedes som en vederstyggelighed«.

Men sådan blev det ikke ved med at gå. Mens frk. Plov i årene 1897-1900 var lærer i Kvistrup, Øsby sogn, blev hun indberettet for at have samlet byens unge piger privat, læst komedier for dem og lært dem nye danske sange. Vi er nu i Köllertiden med den strenge fortyskningskurs. Erindringerne udstråler med ubehag de følelser, som måtte gribe en dansksindet pædagog i det voldelige tjeneste. Christine Plov traf nu sit andet valg. Hun meldte sig på Statens Lærerkursus i København, og hjulpet af venner af Sønderjylland i hovedstaden

lykkedes det hende at blive dansk lærer. Fra en mangeårig lærergerning i Vejle kunne hun nu følge grænselandets skæbneår gennem verdenskrigen 1914-18 og den efterfølgende genforening. Frk. Plov fik et par måneders orlov for at være med ved forberedelserne til afstemningen. Den 10. juli 1920 fulgte hun kongens ridt over den gamle grænse.

Man læser disse erindringer som en sønderjysk skæbnefortælling. De er præget af stor kærlighed til alt dansk samtidig med, at der vises god vilje til at sætte ret og skel mellem dansk og tysk i grænselandet.

Eskild Bram

På tur med Biehl – i Gråsten. Sønderjyske billeder 2.

Tekst ved Poul Andersen, tilrettelæggelse ved Henrik Fangel. Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 1989, 48 s.

Der var engang, hvor folk ikke selv havde fotografiapparat og ikke selv kunne tage billeder af begivenheder og steder. Derfor havde hver bys fotograf eller boghandler sin egen lille forretning med prospektkort. Disse gamle postkort er i dag en uvurderlig kilde til vor lokalhistorie, og de bliver da også flittigt brugt som illustrationer.

Carl C. Biehl var papirhandler i Gråsten fra århundredeskiftet til sin død i 1950, og hans forretning eksisterer endnu i tredje generation, men er som så mange andre for længst flyttet ud af centrum. Der laves heller ikke postkort mere!

Biehl har efterladt sig et billedarkiv på over 4.000 glasplader med motiver fra hele Sønderjylland, flest fra landdistrikterne og flest fra en spadseregangs afstand til jernbanen. Billederne er dels taget som bestillingsbilleder, dels Biehls egne motiver – og i tid spænder samlingen fra 1898 til midt i 1930'erne.

Af dette rige billedarkiv har Gråstens flittige lokalhistoriker Poul Andersen samlet omkring 60 billeder fra byen og forsynet dem med en kortfattet, men instruktiv tekst.

Som rimeligt er indledes billedvalget med motiver fra slottet og dets omegn. Derefter rundt i byen – først ad »Strøget« gennem Slotsgade, over Torvet og Borgergade, derefter gennem byens andre gader og veje. Med jernbanestationen – eller rettere: stationerne, for der var stationer til både æ kleinbahn og statsbanen – og havnen som udgangspunkt vises en række billeder fra de dele af byen, der må kaldes de »nyere«, opstået uden forbindelse med slottet.

For et gammelt bysbarn er det en nostalgisk vandring gennem byen, for en historiker er der mere end det. Billederne er valgt, så de giver indtryk af byens forretningsliv (jeg savner en slagter!) og erhvervsliv, samtidig med at byens

arkitektur kan genses. Der er et par fine villaer på Ahlefeldtvej, som den dag i dag har bevaret deres særpræg (side 32). Det er et udvalg, der præsenterer både Biehl og byen på bedste måde.

Som indledning har Poul Andersen skrevet en kort, men alligevel indholdsrig præsentation af Carl C. Biehl. Ud over at grundlægge en blomstrende forretning og tage prospektkort var han en vigtig person i byens liv.

Han var drivkraft i det danske arbejde før Genforeningen, og han spillede en stor rolle i byens kommunale liv efter 1920. Han var en af foregangsmændene i erhvervslivet og initiativtager til at byen fik en havn.

Med den lille bog har både han og hans forretning fået et smukt minde.

Bogen om Biehls slentretur i Gråsten er nr. 2 i serien Sønderjyske billeder, den første fra 1988 var om H.P. Hanssen. Det er en god idé at signalere, at disse udmærkede billedhæfter både skal handle om nationale og lokale emner.

Verner Bruhn

Børge L. Barløse: Register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988.

Historisk Samfund for Sønderjylland, 1989. – 487 s.

Sidst i 1989 udkom fhv. skoleinspektør Børge L. Barløses register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988. Et nærmere eftersyn viser, at bindet egentlig har to forfattere. Foruden Barløse nemlig overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen. Barløse har udarbejdet sted- og personregistre, som omfatter ca. fire femtedele af bindet, medens den resterende femtedel udgøres af Kragh-Nielsens fortegning over artikler og anmeldelser med tilhørende forfatterregister. Bindet kunne være kaldt *Registre* til Sønderjyske Årbøger.

Efter Barløses forord følger en generel vejledning, som giver praktiske oplysninger ved brugen af sted- og personregistre, samt oplyser hvilke artikler, der er udeladt, fordi de beskæftiger sig med andre forhold end sønderjyske. Herpå gives særlige oplysninger vedrørende stedregisteret, bl.a. om normer for stavemåde i Nord- og Sydslesvig, om henvisninger mellem stednavne samt begrundelse for udeladelse af visse stednavne. For personregistrets vedkommende oplyses hvilke personer, der generelt medtages og hvilke, der udelukkes. Der gives regler for gifte kvinders efternavn, og endelig nævnes visse personfortegnelser, som helt er udeladt.

Stedregisteret er alfabetisk opstillet og alfabetisk emneunderdelt. Fra sognebyer og købstæder henvises til mindre lokaliteter i området, ligesom der herfra tilbagevises. Fra amter henvises til birker, herreder, len og provstier, men ikke retur. For Holstens vedkommende henvises kun til amt, ikke til sogn. Skønmæssigt indeholder stedregisteret med emneunderdeling 7500 navne.

Også personregisteret er alfabetisk opstillet. Navne efterfølges principielt af

personens fødsels- og eventuelle dødsår, stillingsbetegnelse og hjemsted. Ofte har det dog været umuligt at samle alle data. Personregistret omfatter ca. 13.000 navne.

Afsnittet Artikler og anmeldelser, er en fortegnelse over det i årenes løb fremkomne stof i årbøgerne. Artiklerne er opstillet i en systematik som alfabetisk er underdelt efter behov. Anmeldelserne er opstillet alfabetisk efter forfatter, og anmelderens navn er anbragt i parentes. Der henvises mellem beslægtede emner, og et stedregister er indarbejdet. Til afsnittet er udarbejdet et forfatterregister, som dog udelader forfattere til bognytomtaler. Artiklernes antal udgør 913, anmeldelsernes 791. Af forfatterregistret fremgår, at H. V. Gregersen, Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen, H. Lausten-Thomsen og Thade Petersen hører til årbøgernes flittigste bidragydere.

Nærværende registerbind afløser Viggo Petersen: Register til Sønderjydske Aarbøger 1889-1940, som udkom i 1943, samt et par mindre registre af hhv. H. Lausten-Thomsen, (1950?) og Niels H. Kragh-Nielsen, 1981. Hvis man sammenligner det ny register med registret fra 1943, ses væsentlige forskelle. For stedregistrets vedkommende bemærkes, at mange navne er udgået eller stavemåden ændret. Endvidere er en stor del af emneunderdelingen bortfaldet, fordi den ikke opfylder de nye kriterier. For personregistret gælder, at en del navne er gledet ud, andre staves anderledes end tidligere. F.eks. er borgmester Kanitz i Åbenrå nu stavet Kanutz, medens byrådssekretær Kanitz fra samme by nu staves Kanütz. For de fleste personers vedkommende gælder, at det har været muligt at finde yderligere informationer om navn, fødsel, død, stilling eller bopæl. Ved en sammenligning af de to registres opbygning forekommer der ikke at være tale om store forskelle. De har begge en vejledning, liste over forkortelser, personregister, emneunderdelt stedregister samt en fortegnelse over artikler og anmeldelser med tilhørende forfatterregister. Der synes ikke med det nye register at være sket den strukturelle fornyelse, som *Barløse* i sit forord åbner muligheden for. Her er tale om et forbedret, mere overskueligt register, hvortil naturligvis kommer udvidelsen 1941-1988.

I det nye bind fungerer registrene tilsyneladende upåklageligt, når man blot er opmærksom på, at person- og stedregistrene indeholder ændrede navneformer. Man kan så se på, hvorledes registrene virker på tværs. Dersom en bruger ønsker samtlige oplysninger om f.eks. emnet knipling, vil det være naturligt først at gå til afsnittet Artikler og anmeldelser. Den tilhørende indholdsoversigt peger på, at man skal søge i afsnittet Håndværk og industri. Her finder man da også 5 artikler. Desuden henvises efter afsnittet til 9 steder, tilfældigvis alle blandt anmeldelserne. Ingen af disse drejer sig dog om knipling. Mærkværdigvis findes ingen henvisning til kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (nr. 428). Herpå må man nu søge i det emneunderdelte stedregister, og der forestår et

timelangt arbejde, som dog jævnlgt giver gevinst. Under Tønder finder man intet om knipling, før man erindrer, at her var denne industri så karakteristisk, at emnet må søges under Tønder knipling.

Det havde været naturligt, om afsnittet Artikler og anmeldelser var anbragt forrest i bogen. Det er ofte i dette, at man vil søge først, og finder man et par artikler, har man måske slet ikke behov for at lede videre i de øvrige registre. Dette er dog kun en lille ting. Bindet har efter min mening ét svagt punkt, nemlig stedregistrets emneunderdeling. En løsning havde naturligvis været et selvstændigt emneregister; men et sådant er udeladt, og det kan der være adskillige gode grunde til. Det må da også fastslås, at det emneunderdelte stedregister er et enormt fremskridt i forhold til at skulle gennemgå samtlige udkomne årgange. Der burde imidlertid være gjort mere ud af at lette brugen af emneunderdelingen, hvor man kan træffe sætninger som: *bekymring* for flygtningestrøm, *funktion* som nødhavn, *svækket* danskhed, *bidrag* til »Jugendspende«. Emnerne er alle alfabetiseret efter dette ord, som tilfældigvis indleder sætningen. Det vigtigste ord burde være trukket ud til venstre, altså: *flygtningestrøm*, *bekymring* for; *nødhavn*, *funktion* som; *danskhed*, *svækket*; »*Jugendspende*«, *bidrag* til. Det ville i høj grad have lettet øjet, hvis man under gennemgang af stedregistret kunne nøjes med at skimme venstre side af spalterne, i stedet for som nu at måtte læse både lodret og vandret.

Ved udarbejdelse af så stort et register som det foreliggende, kan det ikke undgås, at der opstår enkelte fejl. Der er fundet følgende: Ørbyhage (s. 110): henvisning mangler. Erich, præst Bevtoft 1528 (s. 178): henvisning mangler. Eskildsen, Claus (1882-1947) (s. 179): korrekt fødselsår er 1881.

Trods indvendinger må det konkluderes, at registret, som er resultatet af et uhyre flittigt arbejde, fremover vil blive af uvurderlig betydning og til glæde for de mange, som beskæftiger sig med Slesvigs historie. Registret er udgivet i et udstyr, som slutter sig smukt til de foregående årgange af årbøgerne.

Knud Madsen

Bognyt

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden In Verbindung mit der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte herausgegeben vom Schleswig-Holsteinischen Landesarchiv, Band 10, Kloster Ahrensböök 1328-1565.

Bearbejdet von Wolfgang Prange, 455 s. Neumünster 1989.

Nærværende udgave, som er besørget på allerkyndigste vis af den tidligere chef for landsarkivet på Gottorp Wolfgang Prange falder ud over indledningen i 3 afsnit, nemlig klosterets dokumenter (Urkunden) 1328-1565, jordebogen (Zinsregister bestående af registrum hure og registrum debitorum nostrorum emonendorum som hovedbestanddele) samt en slags tillæg med uddrag af amtsregnskaberne fra Ahrensböök 1567/68. De latinske og plattyske tekster er gengivet i original uden oversættelse, men udgaven er forsynet med stedregister, personregister og sagregister. Den følger sig således smukt ind i rækken af tidligere udsendte bind og af Landesarchivs udgivelser, hvor den er udsendt som nr. 13.

HHW.

Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1535-1540. Bearbejdet von Wolfgang Prange. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, Band 11. (= Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 26). Neumünster 1990. 330 sider.

Denne udgave omfatter to protokoller. Den ene er ført af dekanen ved Lübecks domkapitel Johannes Parper i årene 1537-40, den anden af kapitlets notar Laurenz Wolter 1535-39. Teksten, der overvejende er latin, vedrører stort set kapitlets møder og embedshandlinger; men man træffer også optegnelser om mere private gøremål. Navnlig som kilde til reformationshistorien har udgaven den største betydning. Helt central er i denne forbindelse publiceringen af magister Johannes Tidemanns plattyske originalberetning om den slesvig-holstenske Landdag i Rendsborg 1540, hvor reformationen søgtes gennemført. Som sædvanligt, når Wolfgang Prange står for en udgivelse, er ikke kun udgivelsen forbilledlig, også registre er upåklagelige. Værket afsluttes af stedregister, personregister, sagregister, systematisk sagoversigt og et register over de kilder, der forekommer i teksten. De hidtil svært tilgængelige og næsten uudnyttede protokoller ligger nu åbne for alle, der er interesserede i 1530'ernes historie. Men det må selvfølgelig siges, at udover kirkehistoriske oplysninger indeholder værket kun lidt af interesse for den sønderjyske lokalhistoriker.

B. P.

Ryd Klosters Årbog.

Wormianum, 1989. 93 s., ill.

På forlaget Wormianum har magister Rikke Agnete Olsen udsendt Ryd Klosters Årbog i ny oversættelse af den latinske tekst, den første fuldstændige efter 1729. Sproget er nutidigt, men fuldt dækkende den latinske tekst og med noter, der letter læsningen, læservenligt anbragt i marginen. Jørgen Kraglund, der er kendt som illustratør til artikler i Skalk, har forsynet udgivelsen med smukke og levende illustrationer. Tekstoversættelsen dækker godt halvdelen af sidetallet, mens en lille snes sider fortæller om klosterlivet, og de resterende rummer en vurdering af årbogen som kilde.

De kendte sider af klostrets historie fra det var Sct. Michaelis kloster i Slesvig, over Guldholt til Ryd er skildret, og lader klostret, der i dag dækkes af søen ved Lyksborg Slot, træde frem. Her har det været afgørende, at Cistercienserklosterne ud fra regel og praksis har været bygget næsten ens over hele Europa.

Det er en almen skildring, der gives, mens det lokale træder noget i baggrunden. Forfatteren fremhæver således godsrigdommen, uden at placere den nærmere. Man kunne have ønsket sig, at betydningen af den nære beliggenhed ved Flensborg fjord var blevet undersøgt, ligesom spørgsmålet om mølledrift og teglværksdrift nordenfjords kunne have været inddraget. Men skildringen af klosterlivet er ellers inspirerende gjort.

Under diskussionen af årbogen som kilde fremhæver forfatteren dens særpræg i forhold til andre middelalderårbøger. Den lægger vægt på at fremhæve Danmarks og danernes lange sammenhængende historie. Den fremhæver betydningen af en stærk kongemagt, og den er tydeligt præget af at være forankret i et område, hvor presset fra syd har gjort sig gældende.

K.F.

Harald Duggen: Ziegeleien entlang der Flensburger Förde – Teglværker langs Flensborg Fjord.

Eget forlag, Flensborg 1989, 388 sider, indb, ill.

Gennem århundreder var teglværkerne langs Flensborg fjord storleverandør af mur- og tagsten til store dele af det danske monarki – København blev groft sagt bygget af sten fra denne egn. Over 100 teglværker kan spores, omtrent halvdelen lå syd for, resten lå nord for fjorden. I 1984 blev de nordslesvigske teglværker beskrevet i bogen »Teglværker ved Flensborg Fjord. 100 år i billeder« udgivet af Det sønderjyske Teglværksprojekt. Teglværkerne langs fjordens sydside blev imidlertid glemt i denne gode og smukke bog.

Dette råder Harald Duggen nu bod på. Hans 388 sider store bog, udsendt i 1000 nummererede eksemplarer, tager alle de mange teglværker langs hele fjorden under behandling. Bogen gengiver først – på både dansk og tysk – store dele af teksten i Teglværksprojektets bog og dertil forskellige ældre tidsskriftafhandlinger om emnet. Hovedparten af bogens indhold er dog forfatterens egen. Det er en stor materialesamling, byggende på mange skriftlige kilder (delvis i privateje), på interviews, studier i marken og fotos. Her er mange oplysninger for lokalhistorien. Tegninger af teglstempler og navneregistre øger bogens nytteværdi og gør den lettere at overskue.

Bogens redegørelse for emnet i dets naturlige helhed, uafhængigt af det kunstige grænseskel, må hilses med glæde. Dog havde mere kritisk sans været at ønske. Det gælder stofvalg, sprog og retskrivning, billeder og billedtekster.

L.N.H.

H.P.Jensen: Fra Vesterkanten.

Artikler i udvalg ved H.E.Sørensen, Melbyhus 1989, 120 s., ill.

De tolv artikler, som H.E.Sørensen har udgivet som en mindebog for H.P.Jensen, Agerskov, spænder vidt i emnevalg og er vidnesbyrd om H.P.Jensens brede og dybe interesse for lokalhistorien, her koncentreret om Vestslesvig. Artiklerne vidner om H.P.Jensens næsten uudtømmelige viden om Sønderjylland og hans sans for at bruge anekdoten. Man fornemmer H.P.Jensens personlighed og hører hans stemme igennem disse historiefortællinger, der rækker fra den store skildring af Tiedemannslægten i Skærbæk til den lille indtryksfulde fortælling om de to ripensere, der med den spinkle

kutter »Grethe« fra Ribe tog turen til England i oktober 1940 for at gå i allieret krigstjeneste.

Tre gårde Havervadgård og Holmgård i Brøns sogn og Høgsbrogaard i Hvidding sogn og deres besiddere skildres levende. Der er en række iagttagelser fra det gamle Løgumkloster og betragtninger over Tøndermarskens fortid.

To meget forskelligartede personligheder har fængslet H.P.Jensen. Om Karen Poulsen, »Pigen fra Kamtrup«, der hjalp henved 300 indkaldte sønderjyder over grænsen under første verdenskrig, bringes en primær skildring bygget på omfattende undersøgelser.

To artikler i Heimatkundliches Jahrbuch fra 1986 af Volquardsen og Lessow giver H.P.Jensen anledning til at beskæftige sig med Cornelius Petersen, Vesteranflod. H.P.Jensen har her som altid udnyttet mundtligt erfarede og anekdotisk stof, men skildringen bliver tillige et vidnesbyrd om H.P.Jensens evne til at sætte sig ind i en personlighed, der var ham helt fremmed.

Det er godt, at denne mindebog har fastholdt nogle af de mange sider af H.P.Jensens forfatterskab og fortællekunst.

K.F.

»Een for alle, og alle for een«.

Rinkenæs Frivillige Brandværn. 1890-1990. Toptryk, Graasten, 1990, 40 s., ill.

I anledning af 100-års jubilæet har Rinkenæs Frivillige Brandværn udsendt et lille velillustreret hæfte om sit virke gennem årene. For tekst og redaktion er Poul Andersen, Munkemølle, og et af korpsets aktive medlemmer Per Buus ansvarlige. De har været i den heldige situation, at forhandlingsprotokollerne for hele perioden er bevaret.

Landråd von Uslar, Buskmose, har, så vidt det kan ses, været initiativtager til korpsets oprettelse, og meget tidligt er ejeren af sognets anden store gård I.H.Jacobsen, Benniksgaard, blevet inddraget; herfra stammer det første billede af korpset fotograferet i haven i stiftelsesåret. De 20 medlemmer står eller sidder i de fine uniformer med brandkaptajn møller A. Wommelsdorf i deres midte. Indtil 1920 dækkede brandværnet kommunerne Rinkenæs og Bækken. I 1920 blev Bækken nedlagt som selvstændig kommune.

Brydningerne i afstemnings- og genforeningstiden satte værnet ud af funktion. Da man begyndte igen i 1921 trådte 9 af korpsets 19 medlemmer ud. Idag er korpset igen på 19 medlemmer med J.Kistrup som brandkaptajn med egen brandstation og samlingslokale og siden 1950 under Dannebrog.

Brandværnet tager sig med sit moderne udstyr årligt af 10-12 brande. – Næsten fra starten har korpset haft eget orkester. Her er kvinderne trængt ind med 3 medlemmer.

K.F.

Nordslesvigske Museer, bd. 16. 1989.

Udgivet af Museumsrådet for Sønderjyllands amt ved Jørn Otto Hansen og Ove Mogenssen, Tønder 1989. 104 s., ill.

I sædvanligt godt udstyr og med righoldige illustrationer ligger denne årbog i naturlig fortsættelse af sine forgængere. Når museumsårbogen her kort skal omtales, er årsagen, at dens artikelstof ikke længere, som tilfældet var til 1987, indgår i Sønderjysk Månedsskrift.

Udover de omfattende beretninger fra museerne og Sønderjyllands amts konserveringsværksted tæller årbogen fem specialartikler. H.E.Sørensen beretter om den dansk-norske maler Arne Lofthus og hans store frescomaleri fra 1912 i Skærbæk frimenigheds-

kirke. Den aktuelle årsag er, at maleriet i 1988 efter frimenighedskirkens omdannelse til forsamlingshus blev overflyttet til det nye kapel på kirkegården i Skærbæk. De originale forarbejder til maleriet findes nu på Skærbæk Museum. På baggrund af udgravningerne i 1977 skriver Niels T. Sterum om Domestikhuset ved Østerholm Slot. Jørgen Slettebo beretter om blomstermaleren O. D. Ottesen og hans selvportrætter og Lars N. Henningsen om Urmagerfamilien Green og dens samarbejde med Aabenraasnedkeren Lorenz Nielsen, hvis produktion der gøres rede for. Af denne erhvervede Aabenraa Museum i 1989 et fornemt toiletmøbel i mahogni.

Som introduktion til de nyoprettede museer i Frøslevlejren beretter historikeren Henrik Lundbak om Frøslevlejrens bygningshistorie 1944-45. Den er i sig selv særdeles spændende at følge, men artiklen giver mere, end titlen lover, idet den indeholder en lang række karakteristiske træk fra livet i lejren. De besøgende på museerne, der let kan blive vildledt af det indtryk, arealerne omkring museerne i dag efterlader, bør sikres let adgang til denne redegørelse.

K. F.

Arkivarer skriver breve.

En antologi 1882-1959. Ved Hans Kargaard Thomsen. Studier og kilder bd. 6. Rigsarkivet, 1989. 181 sider, ill.

Antologien er udgivet i anledning af 100 året for arkivloven af 30. marts 1889. 36 brevskrivere med ialt 111 breve kommer til orde i denne samling. Det er blevet en både spændende og charmerende bog, der viser tilbage på en tid, hvor man ofrede den private brevveksling omhu. Man får igennem brevene et levende indtryk af de snævre forhold, der oprindeligt herskede inden for den lille etat, som Rigsarkivet med de tre landsarkiver – nu fire – udgjorde, men også i høj grad af brevskrivernes og modtagerens personlige forhold, herunder de vanskeligheder, som små lønninger afstedkom. Alligevel er det virkelyst, der dominerer brevene. Bøger og artikler fremsendes til vurdering, og man afventer spændt dommen fra modtageren.

Bogen rummer et stykke kulturhistorie af almen interesse, men for Sønderjyske Årbøgers læsere vil den være af særlig interesse, fordi den klart markerer, i hvor høj grad arkivernes folk har beskæftiget sig med sønderjyske emner. Ofte fortæller brevene om deres indfaldsvinkler til deres litterære arbejder og deres stillingtagen til aktuelle forhold i Sønderjylland. Referat af brevene er her udelukket, men fra navnerækken af folk fra arkiverne, der har ytret sig i denne samling kan anføres A. D. Jørgensen, Knud Fabricius, Aage Friis, Axel Linvald, Frode Gribsvad, Holger Hjelholt, Harald Jørgensen og Johan Hvidtfeldt; blandt de oftere tilskrevne finder man Vilh. la Cour.

Der er i samlingen f.eks. stof at hente til belysning af arbejdet med Sønderjyske Årbøger og baggrunden for og ved oprettelsen af Landsarkivet i Aabenraa.

Man kan trække på smilebåndet af nærmest kondolerende breve fra københavnske kolleger til Harald Jørgensen, der i krigsvinteren 1942 i bytte med Hvidtfeldt sidder i Aabenraa og fryser. Et par af samlingens væsentlige breve finder man mod bogens slutning. Den 20. august 1947 beretter Harald Jørgensen i brev til Linvald om sine og Hvidtfeldts undersøgelser i de tyske statsarkiver i Berlin for Den parlamentariske Kommission. I breve fra 1958 og 59 til henholdsvis Fabricius og Linvald fortæller Hvidtfeldt om sit indsamlingsarbejde til disputatsen og om sit øvrige forfatterskab. De krav, som administrativt og organisatorisk arbejde stillede til ham, og som blokerede for hans forskning, afspejler sig i disse breve.

Bogen er rigt illustreret med ofte imponerende udseende arkivarer.

K. F.

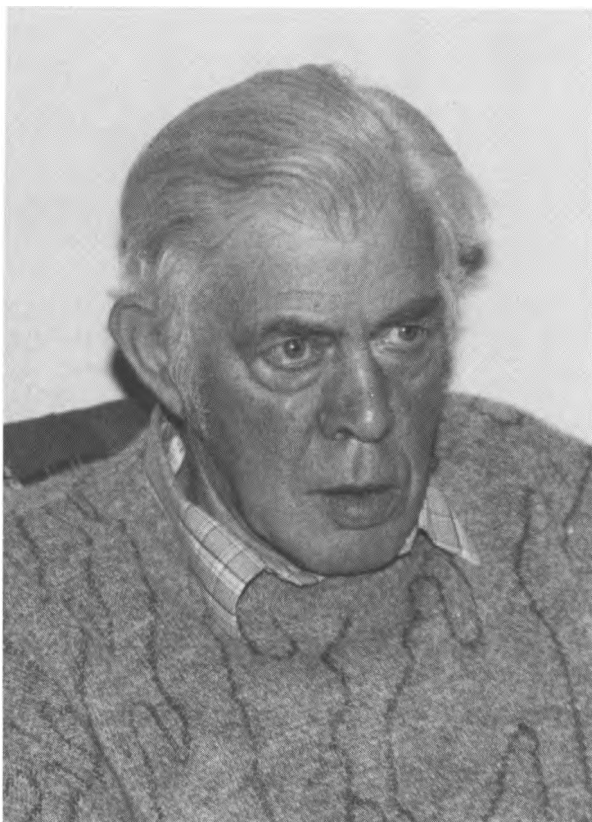
Noter og nyt

Nekrolog

Søren Rasmussen, Hygum. 21.1.1920-18.6.1990

Efter nogle måneders alvorlig sygdom døde gårdejer Søren Rasmussen, Hygumskov den 18. juni 1990, 70 år gammel. Et aktivt virke for Hygum sogn og egnens lokal- og slægtshistorie sluttede dermed alt for tidligt.

Søren Rasmussen var født i Hygum sogn og voksede op på en gård vestligst i Hygum by. Som mange andre fra dette hjørne af Sønderjylland kom han på Skibelund efterskole og senere på Rødding højskole og Gråsten landbrugsskole. Praktisk uddannelse fik Søren Rasmussen i pladser hos forskellige dygtige landmænd, og i 1946 overtog han sammen med sin kone Tove, f. Holm fra Janderup, den smukt beliggende gård »Højmark« i Hygumskov. Her skabte de sammen et veldrevet landbrug.

Søren Rasmussen var en mand, som man umiddelbart fattede tillid til, og snart fik han opgaver inden for sognet. Således var Søren Rasmussen i årene fra 1958 til 1978 formand for Hygum forsamlingshus, som i denne periode blev udbygget og moderniseret. Også i brugsforeningens bestyrelse lagde han gennem en snes år et stort arbejde, indtil han i begyndelsen af 1980-erne trak sig tilbage fra formandsposten.

Helt fra sine unge år var Søren Rasmussen særdeles historisk interesseret. Han læste meget og var en opmærksom lytter. Den omfattende gård- og slægtshistoriske viden, som han efterhånden samlede sig, stillede han gerne til rådighed for andre. Selv udarbejdede han i 1982 en slægtsbog til minde om moderens forældre.

Disse interesser førte naturligt til, at Søren Rasmussen i 1974 blev indvalgt i Historisk Samfunds amtskredsstyrelse i Haderslev amt, hvor han fra 1979 til 1990 var formand. Denne post beklædte Søren Rasmussen med vanlig alvor over for opgaven, og på sin rolige måde formidlede han et godt samarbejde.

I de senere år var Søren Rasmussen stærkt involveret i arbejdet med Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavngård og blev i 1986 den selvejende institutions første formand. Tillige var han fra 1988 formand for Hygum Hjemstavnsforening.

Søren Rasmussen var højt respekteret, både for sin viden og for sit uegennyttige arbejde i mange sammenhænge. Hans stovte skikkelse vil blive savnet.

Niels H. Kragh-Nielsen

Werner Christiansen, Tønder. 10.1.1905-11.7.1990.

Ved Werner Christiansens død har Historisk Samfund for Sønderjylland mistet en mangeårig flittig medarbejder og sønderjysk lokalhistorie en ivrig samler og forsker.

Werner Christiansens fødehjem var købmandsgården i det lille Hjerpsted sogn. I forordet til *Tønder Huse og Tønder Slægter* (1980) har Werner Christiansen fortalt om hjemmet og hjemsoget og den inspiration, han herfra fik til beskæftigelse med Vesteregns historie. – Werner Christiansens konfirmation faldt i tiden mellem Afstemningen og Genforeningen. Familien og han selv ønskede, at han skulle blive lærer, men da uddannelsesmulighederne endnu var usikre, gik han i manufaktur-lære i et år, indtil undervisningen på Tønder Statsseminarium blev etableret. Werner Christiansen fik lærer-eksamen herfra i 1925, hvorefter han blev tredjelærer i Bylderup til 1930, enelærer i Vennemose til 1936; herefter var han førstelærer i Jejsing til 1947, da han blev knyttet til den nyoprettede kommuneskole i Tønder. I 1953 blev han udnævnt til viceskoleinspektør. I 1972 tog han sin afsked.

Fra Jejsingtiden erindres den af natur noget fämælte vestslesviger, der når han kom igang ved aftensæde i hjemmene, havde en enorm lokalhistorisk viden at øse af. Det samme fremgik i kredsen »Welt von gestern«, der i en række år samledes i hjem i Tønder, hvor det dog især var amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen og bagermester Thorvald Petersen, der førte ordet. Hans største fortælleglæde har jeg oplevet, når vi sammen tog op til Cornelius Schmidt i Døstrup og Søren Nissen i Harris for at være med til amtsstyrelsesmøderne i Historisk Samfund. Her havde fortællingen om, hvad man nu arbejdede med, en stærk tendens til at overskygge de regelrette forhandlinger.

Werner Christiansen havde som nævnt sin historiske interesse fra hjemmet. På seminariet blev en af hans lærere Claus Eskildsen, der i 1924 bad eleverne indsamle folkeminder fra deres hjemegn til det månedsskrift, amtslæge Lausten-Thomsen og han agtede at udgive. 1. juli 1924 udkom det første nummer af Sønderjysk Månedsskrift. Det rummede bidraget »Fester fra Hjerpsted«. I årene fra 1924-1980 blev det til ialt 80 bidrag, samtidig

med at han næsten gennem alle årene arbejdede med praktiske opgaver i forbindelse med månedsskriftet.

På årsmødet i Tønder i 1950 blev Werner Christiansen indvalgt i Historisk Samfunds styrelse, og i 1953 indgik han i redaktionen af månedsskriftet; dette arbejde varetog han til 1980, hvor han på årsmødet i Løgumkloster trak sig tilbage. Ved sin afgang blev han udnævnt til æresmedlem.

Tønder og Tønderegns historie blev det centrale for Werner Christiansen. Tidligt interesserede han sig for forholdet mellem enklavesognene og de slesvigske sogne, et emne, han ofte behandlede i forsamlingshusforedragene. Under pseudonym skrev han fra 1935 en række fortællinger og digte til Dansk Børneblad, ligesom han var ivrig bidragsyder til den sønderjyske dagspresse, især Vestkysten. I 1956 stod han for udarbejdelsen af jubilæumsbogen for Tønder Handelstandsforening. Han var energisk medarbejder i redaktionsudvalget for hjemstavnsbogen »Landet bag Digerne«, der udkom i første oplag samme år. I 1973 udgav Tønder Bibliotek H.C. Davidsens: Forbryderalbum – Davidsens portrætter af 36 nord- og mellemslesvigere, der blev fængslet ved Første Verdenskrigs udbrud. Her skrev Werner Christiansen udførligt om godsinspektøren og

gav gode biografier af hver af de portrætterede. I 1974 varetog han sammen med Sigurd Schouby udgivelsen af overlæge J.N.Lorenzens erindringer »Fra Tønder Slotsbanke«, hvortil han udarbejdede det biografiske stof. I 1980 udkom den fine lille bog Tønder Huse – Tønder Slægter, udgivet som festskrift i anledning af Tønder Sparekasses 160 års jubilæum, hvor en del af Werner Christiansens viden om Tønder i levende og ofte fornøjelig form er fastholdt. I 1986 stod han sammen med I.Haase for Lokalhistorisk Forenings udgivelse: Nystaden. Billeder fra det gamle Tønder, der handlede om udviklingen op imod 1. Verdenskrig.

Werner Christiansens viden og fortælleglæde indgik i en helhed, der blev mange til glæde. Inden for Historisk Samfund for Sønderjylland vil vi bevare mindet om ham og hans indsats i ærbødighed og taknemmelighed.

Knud Fanø

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 1989

Hvis man skal give en kort karakteristik af året 1989 med hensyn til Landsarkivet, vil man uvilkårligt komme til at tænke på de økonomiske problemer, idet 1989 blev året, hvor besparelserne for alvor blev mærkbare, idet de foretagne personalereduktioner nu mærkedes i det daglige arbejde. At det trods alt alligevel blev et år, hvor Landsarkivet opfyldte sine forpligtelser både overfor administrationen og den bredere offentlighed, skyldtes fuldt ud en helhjertet indsats fra det tilbageblevne personale.

Det lykkedes ikke i 1989 at få genåbnet værkstedet, bortset fra 3 uger i sommerferieperioden, hvor den tidligere bogbinderelev udførte indtægtsdækket arbejde og indbandt xerokopier til læsesalen. Landsarkivets kontorfuldmægtig og regnskabsfører siden 1971, Thorvald Lorenzen, måtte fratræde efter længere tids sygdom, og stillingen blev ikke genbesat før efter nytår. Den ledige arkivarstilling under Lars Henningsens orlov for at opbygge et arkiv ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg blev kun besat i 6 af de 9 måneder, og endelig skulle arkivar Jørgen Witte afvikle ferie m.v., inden han kunne overtage det ansvarsfulde job som borgmester i Aabenraa fra 1. jan. 1990.

Der var således god brug for mag.art. Hans Schultz Hansen, der i 6 måneder virkede som vikar i arkivarstillingen og som medbragte erfaringer fra tidligere perioder med beskæftigelse ved Landsarkivet. Som ny kontorelev er Yrsa L.Sørensen tiltrådt. Og som nævnt ovenfor: alle ansatte har i 1989 gjort en særlig indsats.

På baggrund af ovenstående må det nærmest karakteriseres som et held, at stigningen i læsesalsbesøget ikke fortsatte, men med 4498 besøgende var det alligevel et pænt besøg, der lå over 1987, men altså under 1988, der satte rekord med 4988. Der udfærdigedes 182 udskrifter vedr. fødselstidspunkt og besvarede 298 historiske forespørgsler. Antallet af rettelselser og tilføjelser i kirkebøger og personregistre var 769. Interessen for fødselstidspunkter viste sig at være meget stor, da Landsarkivet i dagene omkring 1. april lagde hus til en større udstilling for Slægtshistorisk forening for Sønderjylland og i den anledning fra en stand udleverede fødselstidspunkter til alle interesserede. Der var ofte lang kø ved bordet!

Den udadvendte virksomhed fortsattes i fuldt omfang med slægtshistoriske kurser på læsesalen, med 15 rundvisninger for ialt 209 personer og 15 møder med ialt 583 deltagende. Desuden har medarbejderne i stor udstrækning deltaget som foredragsholdere ved arrangementer uden for huset. Glædeligt er det, at Landsarkivets store foredragssal er

blevet usædvanlig flittigt benyttet i 1989. I foråret afholdt Historisk Samfund 4 foredrag om Sønderjyllands historie her, og i efteråret afholdt Åbenrå amtskreds, Byhistorisk forening og Museets venner 3 foredrag på Landsarkivet. Glemmes må det heller ikke, at receptionen for Sønderjyske Årbøgers 100 års jubilæum og Historisk Samfunds skrifertrækkes 50-års jubilæum den 3. nov. 1989 blev afholdt på Landsarkivet med deltagelse af blandt andre rigsarkivaren. Landsarkivet arrangerede i den anledning en udstilling om årbøgenes historie. Både i Historisk Samfund for Sønderjylland og i andre historiske organisationer har Landsarkivets medarbejdere deltaget i det organisatoriske arbejde og i redaktionsarbejdet.

Årets afleveringer til Landsarkivet beløb sig til 144 m, hvoraf 60 m fra statslige embeder, 74 m fra kommunale og 10 m fra private.

Blandt de statslige afleveringer kan nævnes, at postvæsenet i 1989 begyndte at aflevere til Landsarkivet, idet Haderslev postkontor gik i spidsen og senere er blevet efterfulgt af andre. Den store aflevering i kommunalt regi skyldes først og fremmest en aftale med kommunalbestyrelsen i Bov kommune om aflevering af kommunearkiverne fra de tidligere kommuner Bov og Holbøl som indtægtsdækket virksomhed. Derimod lykkedes det ikke at få afleveringssagen med Sønderjyllands Amtskommune ført til en lykkelig afslutning. Årsagen: besparelsen.

Landsarkivet lægger megen vægt på fortsat at øge og vedligeholde bestanden af privatarkiver, og begge dele lykkedes i 1989. Som supplement til tidligere afleverede privatarkiver modtoges yderligere arkivalier til pastor Edv. Juhlers arkiv, til familien Michelsens arkiv, til overbibliotekar Gustav Aurings arkiv. Mest overraskende var en meget omfattende supplerende aflevering til landdagsmand Nis Nissens og hans faders Hans Nissens privatarkiver. Supplementet var så omfattende, at Landsarkivet besluttede at udsende en revideret udgave af den dupliserede fortegnelse over dette privatarkiv, som blandt andet rummer et stort brevmateriale, hvortil brevskriverliste er udarbejdet.

Af nyafleverede private arkiver kan nævnes fhv. socialinsp. Fr. Mørcks arkiv, gartnerier Niels Jacobsen og families arkiv, kopi af Marie Boesens (1871-1959) erindringer afl. af fhv. museumsinsp. Gudmund Boesen, samt dir. Vagn Kaalø Petersens arkiv. Sidstnævnte er et af de få arkiver, vi har fra moderne virksomhedsledere, og det er derfor i særlig grad bemærkelsesværdigt. Af virksomhedsarkiver har vi modtaget Dansk Nelikkekultur A/S og af foreningsarkiver DSU-Sønderjyllandskreds og enkelte lokalafdelinger, Aabenraa by danske samfund, arkivalier med tilknytning til børnehavesagen og mange flere. Desværre er det kun muligt at nævne et lille udvalg.

Indenfor det almindelige arkivarbejde har Landsarkivet fortsat deltaget i udarbejdelsen af kassationsvejledning for amtskommuner og de amtskommunale institutioner, men bekendtgørelsen nåede ikke at komme 1989. Vi har samarbejdet med de lokalhistoriske arkiver, hvis sønderjyske afdeling altid afholder generalforsamling på Landsarkivet. Vi har plejet forholdet til vore tyske naboer ved at deltage i den 60. tyske arkivdag i Lübeck i september 1989, en større gruppe tysk-amerikanere med rod i hertugdømmerne har aflagt besøg og fået instruktion, og vi har bidraget med råd og vejledning i forbindelse med opbygningen af et historisk kopiarkiv på øen Før. Og endelig har vi gjort os fortrolige med den moderne teknik, idet Norsk Data har installeret EDB på alle landets arkiver. Ud over den nævnte registratur over Nis Nissens og hans fader Hans Nissens arkiv har Landsarkivet udsendt en ny udgave af den praktiske lille vejledning »Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa« og pjecen »Arkivfilm«, der indeholder bestemmelser for mikrofotografering af bevaringsværdige arkivalier hos den statslige lokalforvaltning og hos kommunerne.

Alt i alt blev 1989 således et travlt år, hvor vi opnåede en række vigtige arbejdsresultater – på trods af nedskæringerne!

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1989

I lighed med tidligere år var Studieafdelingens arbejde i 1989 præget af intens historisk forskning, vejledning af både læg- og fagfolk, et disputatsforsvar og en bogudgivelse.

Den 19. maj 1989 forsvarede tidligere stipendiat ved Studieafdelingen cand.mag. Bjørn Poulsen sin disputats Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Det blev en stor dag for Bjørn Poulsen – og for Studieafdelingen. Hans værk er den anden disputats blandt de værker, der er blevet skrevet af vore stipendiat og udgivet af Studieafdelingen.

Mag.art. Hans Schultz Hansen, stipendiat fra 1. januar 1987 til 30. april 1989 og i november samme år, har afsluttet sit store manuskript på 407 sider om Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 – som folkelig og national bevægelse. Hans Schultz Hansen skildrer danskheden i Sydslesvig, især i og omkring Flensborg fra slutningen af 1830'erne til 1918. På grundlag af petitioner, valgresultater, foreningsprotokoller og aviser samt officielle beretninger og breve lykkes det ham at tegne et differentieret billede af danskheden i Sydslesvig, idet han redegør for dens politiske og sociale udvikling, dens kår og aktiviteter. Emnet »Danskheden i Sydslesvig 1840-1918« var i december 1988 blevet godkendt som licentiatprojekt ved Århus universitet. Manuskriptet afleveredes til universitetets Humanistiske fakultet den 3. december 1989.

Stine Wiell tiltrådte sit stipendium den 1. august 1989. Hendes forskningsemne er Oldtidsminder i Sydslesvig, deres historie og brug. Undersøgelsens formål er at belyse både fortidsminderes oldtidshistorie og deres nyere historie de sidste 200 år. Vægten lægges især på bevaringshistorien og oldtidsmindernes brug i billedkunsten, litteraturen og den nationale debat. Stipendiaten har i efteråret og vinteren udarbejdet et kartotek over samtlige fredede fortidsminder i Sydslesvig. Kartoteket er indkodet på EDB. Desuden har hun påbegyndt besigtigelse, fotografering og identificering af de ældste fredninger i områderne omkring Flensborg og Slesvig.

Ole Ventegodts bog Redere, Rejser og Regnskaber. Et par flensborgske partrederiregnskaber 1783-1812 udkom i december 1989. Bogen er på 258 sider. Ole Ventegodt, Studieafdelingens stipendiat 1. oktober 1980-31. januar 1982, skildrer ved hjælp af tre partrederiregnskaber Flensborgs europæiske fart i byens florissante tid. »Regnskaber« lyder måske lidt kedeligt, men forfatteren analyserer unikke kilder, og hans skildring er levende og krydret med mange morsomme bemærkninger og iagttagelser. Den detaljerede beskrivelse afspejler almene træk af tidens økonomiske historie og tidstypiske forhold med hensyn til den flensborgske handelsflådes udvikling og livet på den tids sejlskibe.

Bibliotekslektoren har afsluttet redigeringen af W.L. Christiansens »Erindringer«. Manuskriptet giver mange oplysninger om W.L.s lokalpolitiske liv som repræsentant for SPF og SSV. For tiden bearbejdes W.L.s »Geschichte der SPD-SPF«, som er en spændende skildring af en væsentlig side af efterkrigshistorien i Sydslesvig. Samtidig fortsætter bibliotekslektoren sit arbejde med bogen om »Det danske kirkeliv i Flensborg 1588-1921«, som giver mange nye indblik i især det danske sprogs og dermed også den danske gudstjenestes vanskelige kår i Flensborg i tiden efter reformationen. Den allerede foreliggende del af manuskriptet skrives nu på EDB.

Også i år har flere tyske doktorander drøftet deres emner med Studieafdelingens

medarbejdere. Lægfolk fik vejledning i brug og læsning af kilder. En række danske og tyske bøger blev anmeldt i tyske tidsskrifter, og der blev holdt foredrag både på tysk og på dansk.

Johann Runge

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1989.

Siden 1966 er der årligt her i kapitlet *Noter og Nyt* berettet fra Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. I disse beretninger er der redegjort for afdelingens arbejde, især forskningsprojekter og bogudgivelser, og i de første år også for indsamling af billeder og arkivalier. Nærværende første beretning fra Arkivet ved Dansk Centralbibliotek er udtryk for en intensivering af denne indsamlingsvirksomhed.

Allerede sidst i 1950'erne begyndte Dansk Centralbibliotek at tage mod arkivalier fra danske personer, foreninger og institutioner i Sydslesvig. Der var ikke tale om en målrettet indsamling, men om tilfældige afleveringer, når gamle dokumenter, breve, protokoller o.lign. blev fundet ved oprydning, eller når en bedre anbringelse ikke kunne findes. Studiefdelingens oprettelse i 1963 medførte øget interesse for det utrykte kildemateriale. I vedtægterne hed det, at afdelingen skulle »tilskynde til indsamling af materiale vedr. sydslesvigske forhold«. Især Poul Kürstein, Studiefdelingens leder i årene 1966-74, lagde vægt på denne indsamlingsvirksomhed. Bl.a. som følge af afdelingens forsknings- og publikationsarbejde blev en række værdifulde arkivalier indsamlet i de følgende år, undertiden i kopi. Der blev også modtaget talrige billeder, og alle disse afleveringer indgik i bibliotekets samlinger. Efter Poul Kürsteins død var det »Den slesvigske Samling« – centralbibliotekets afdeling for lokalhistorisk litteratur og billeder – som tog mod papirer og billeder fra foreninger, institutioner og personer med tilknytning til den danske folkedel, og som sørgede for registreringen af sådanne afleveringer. I mange tilfælde blev arkivalier kopieret til opbevaring på biblioteket.

Med indvielsen af Centralbibliotekets nye bygning i 1987 blev der taget fat på en ny fase i arkivarbejdet. Den nye biblioteksbygning rummer et arkivlokale på ca. 120 m², som muliggør en fuldt sikker og betryggende opbevaring af arkivalierne. Dermed var det også ønskeligt at intensivere bestræbelserne for at sikre arkivalier fra det danske arbejde i Sydslesvig for eftertiden.

Dette skete fra den 1. april 1989. Denne dato blev arkivet udsondret som separat afdeling, sideordnet Studiefdelingen, og der blev oprettet en selvstændig stilling som arkivar. Lars N. Henningsen flyttede fra landsarkivet i Aabenraa for at overtage de nye arbejdsopgaver.

Arkivets formål er at indsamle, bevare, registrere og tilgængeliggøre arkivalier og lydoptagelser hidrørende fra private personer, foreninger, institutioner og virksomheder med tilknytning til det danske mindretal i Sydslesvig. Som forskningsinstitution er det arkivets opgave at formidle viden om Sydslesvigs historie og samfundsforhold gennem artikler, bøger og foredrag.

I beretningsåret – dvs. i de sidste 9 måneder af 1989 – er der arbejdet med arkivets fysiske indretning. Der er gjort forberedelser til at opstille kompaktreoler med en samlet hyldekapacitet på knap 900 løbende meter i magasinet – anlægget kunne indvies i februar 1990.

En omfattende nyregistrering af de foreliggende samlinger er påbegyndt, idet arkiverne opdeles i grupperne »Private personarkiver«, »Private foreningsarkiver«, »Private institutionsarkiver«, »Kirkearkiver«, »Erhvervsarkiver«, »Topografica« og »Forskelligt«.

Blandt nye afleveringer kan nævnes: 18 personarkiver – herunder familien Andresen, Hyllerup (1815-1970); gdr. Olav J. Bonefeld, Snogbæk (1910-89); naturlæge Hermann Liebers, Flensborg (1935-89); kontorchef Lars H. Schubert, Flensborg (1907-84); gdr. Jørgen Søgaard, Jaruplund (1874-1944); familien Uldall, Flensborg (1773-1984); journalist Erik Vestergaard, Flensborg (1919-86); lærer Paul Wehlitz, Fovlløk og Slesvig (1893-1962).

5 foreningsarkiver – herunder SSF/SSV Jaruplund; SSV – byrådsgruppen i Flensborg; Den danske børnegudstjeneste i Sydslesvig; KFUM og KFUK i Sydslesvig; Voksenundervisningsnævnet i Sydslesvig.

Generelle henvendelser vedr. aflevering er rettet til omkring 50 foreninger i Flensborgområdet. Med Dansk Kirke i Sydslesvig er indledt et samarbejde, som ventes at føre til aflevering af væsentlige dele af kirkens arkivalier incl. kirkebøger.

Arkivet deltog i flere *udstillinger*, således i den slægtshistoriske udstilling på Centralbiblioteket i maj måned, og en separat udstilling om arkivets arbejde indgik i arrangementerne omkring »Bibliotekets Dag« i september.

Nye arkivfortegnelser er udarbejdet til følgende større arkiver:

W.L. Christiansen, Flensborg, lokalpolitiker, f. 1920 (121 pk.)

Svend Johannsen, Slesvig, rektor, 1903-78 (15 pk.)

Lars H. Schubert, Flensborg og Husum, kontorchef, 1907-84 (12 pk.)

Familien Uldall, Flensborg (2 pk.)

Paul Wehlitz, lærer, Fovlløk og Slesvig, 1893-1962 (2 pk.)

Sydslesvigske Folkedansere, Flensborg 1935-72 (6 pk.)

Den danske børnegudstjeneste i Sydslesvig 1953-81 (4 pk.)

KFUM og KFUK i Sydslesvig 1948-86 (14 pk.)

Dansk Lærerforening, Flensborg-Sydslesvig 1922-83 (32 pk.)

Det lille Teater, Flensborg 1968-88 (27 pk.)

Den danske Menighed i Flensborg og Omegn 1921-73 (69 pk.)

Dansk Menighedspleje »Ansgar«, Flensborg 1924-75 (22 pk.)

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning, 1989

Som andre sunde bedrifter har Institut for grænseregionsforskning i 1989 både sået og høstet. Når afgrøderne er flere år undervejs, er glæden ved at køre i lade dobbelt.

Uddannelses- og arbejdsmarkedsforskningen er blevet udviklet med et nyt toårigt projekt om uddannelse som produktionsfaktor. På basis af detaljerede erhvervs- og uddannelsesoplysninger for 1980-1987 er det her formålet at tage de første skridt til en analyse af uddannelsesinvesteringernes nationaløkonomiske betydning. Et toårigt projekt i samarbejde med Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut om erhvervsuddannelse og regionaludvikling stod ved årets udgang foran sin snarlige afslutning. Institutets første større indsats på socialforskningens område er nu ligeledes nær sin afslutning. Det drejer sig om en omfattende journalbaseret afdækning af mønstrene i børn og unges anbringelse uden for eget hjem.

På det erhvervspolitiske felt har instituttet som led i Sønderjyllands EF-program påtaget sig at analysere serviceerhvervene i egnsudviklingskommunerne. Til arbejdet med at evaluere de erhvervsfremmeordninger, Sønderjyllands Amt har iværksat med sit Friamtsprogram og sit EF-program, er i årets løb kommet en undersøgelse af turismens betydning og fremtidsmuligheder i den dansk-tyske grænseregion. Opgaven udføres

sammen med Institut für Weltwirtschaft i Kiel, der skal levere en bredere erhvervspolitisk analyse. Det sker som en del af det grænseoverskridende program, landsregeringen og amtet har fået EF-støtte til. Programmet bringer således også instituttet ind i et samarbejde, som vi regner med at lære meget nyt af. Endelig er instituttet sammen med Handelshøjskole Syd og Sydjysk Universitetscenter gået ind i en erhvervsudviklingsanalyse, baseret på et interregionalt virksomhedspanel, der bygger på et samarbejde med en række andre europæiske forskningsinstitutter.

Der er i 1989 udgivet en oversigt, der bringer grænseregionale tal for Nord- og Sydslesvig i 1980'erne. Da det er en publikation, vi med mellemrum ønsker at udsende i revideret udgave, modtager vi gerne synspunkter på udvalg og præsentation. Efter et par års pause gik vi i 1989 igen på banen og gennemførte en ny grænsehandelsundersøgelse, hvor vi blandt andet lagde vægt på at tilgodese en række særlige informationsønsker i landsdelens handelsstandsforeninger.

Også i 1989 har instituttet for lokale interessenter påtaget sig en række mere kortvarige udredningsarbejder. Størst opmærksomhed vakte det, at vi for Sønderjyllands Erhvervsråd sammenlignede virksomheders anlægsomkostninger og driftsudgifter i Sønderjylland og Sydslesvig. For Tønder Tekniske Skole har vi udredt baggrunden for et påtænkt innovations- og produktudviklingscenter, og på tilsvarende vis for Tønder kommune baggrunden for et landbrugsakademi. Endelig skal her også nævnes det sidste led i en effektmåling af en informationskampagne, Arbejdstilsynets Kreds Sønderjylland foretog på rengøringsområdet for Alsund-kommunerne.

På den erhvervshistoriske linie er det i 1989 lykkedes at komme videre med to nye projekter. Instituttet har påtaget sig på videnskabeligt grundlag at skrive handelsuddannelsernes historie i Sønderborg. Og på tilsvarende vis er der taget fat på Naturgas Syds historie i et bredere økonomisk og politisk perspektiv. Begge projekter ventes afsluttet i løbet af 1990.

De to store mindretalshistoriske projekter er omsider nået til publiceringsfasen. Selvfølgelig jeg i november mine to bind »Det danske mindretal 1920-1945« for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet. Henrik Becker-Christensens arbejde om det tyske mindretals historie 1920-1933 ventes tilsvarende udgivet i løbet af 1990. Det er antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet.

Arbejdet på det flerårige projekt om mødet mellem sprogene påregnes planmæssigt afsluttet i løbet af 1990. Karen Margrethe Pedersen har ydet et betydeligt bidrag til at etablere et europæisk netværk af sprogforskere med speciale i mindretalssprog. Det resulterede blandt andet i en vellykket konference på Knivsbjerg 28.-30. september 1989 om sprog og undervisning i det tyske, danske og frisiske mindretal. I samarbejdet herom deltog også Institut für Regionale Forschung und Information i Flensborg og ikke mindst rektor Hans Jürgen Nissen, Aabenraa, der leder den danske komité under The European Bureau for Lesser Used Languages.

1989 blev således et år, hvor ikke blot ældre og nyere linier kunne udvikles, men også de særlige grænseregionale aspekter krævede en forøget indsats.

Johan Peter Noack

Museer

Haderslev Museum

Som vanlig er det arkæologien, der vejer tungest i Haderslev Museums virksomhed. I 1989 blev det ialt 46 undersøgelser, hvilket er det næsthøjeste tal i museets historie. Set over en 10-årig periode er der sket en næsten firdobling af denne del af museets arbejde. Det skyldes først og fremmest, at vi takket være et godt samarbejde med amatørarkæologer og kommuner er blevet bedre til at »fange« de truede fortidsminder, men også at bygge- og anlægsaktiviteten i landsdelen fortsat er ganske høj. Den stærkt

Fra den nye udstilling af Ejsbølfundet.

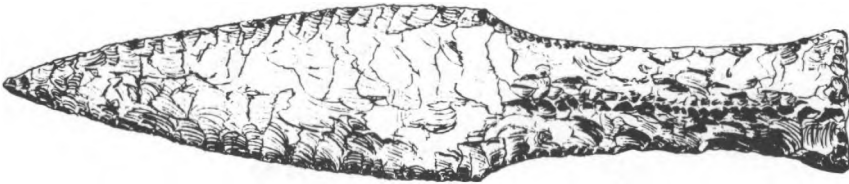

Fra »Historisk Messe«, 8.-9. april 1989. Møllersvend Adolf Zielke demonstrerer bildning af møllesten. Fot.: Olav B. Hansen.

øgede arkæologiske aktivitet giver Museet en rigdom af fund og oplysninger til brug for fremtidens forskning, men den kan samtidig ikke undgå at påvirke det daglige arbejde med de øvrige opgaver. Når Museet på linie med en lang række andre offentlige institutioner i disse år får udhulet sine budgetter, vil det uvægerligt føre til en uholdbar situation, som der i løbet af den nærmeste fremtid må findes en løsning på.

Blandt de mange undersøgelser skal følgende fremhæves: En velbevaret marskdækket runddysse NØ for Højer samt to overpløjede gravhøje med begravelser fra sten- og bronzealder ved Gl. Ladegård nær Vojens. Fra den ældre jernalder: to bopladser med hustomter, den ene ved Ladegård øst for Haderslev, den anden i udkanten af Guderup på Als. Sidstnævnte udmærker sig ved særdeles gode bevaringsforhold bl.a. med mange knogler, der giver mulighed for at analysere husdyrholdets sammensætning. Lidt yngre er »æ vold« eller »Vendersvold« ved Ø. Løgum, som Museet både i 1988 og 1989 har haft lejlighed til at lave nogle snit igennem. Udgravningen gav her det overraskende resultat, at voldanlægget intet har med hverken vender eller vikinger at gøre, men er langt ældre: fra slutningen af 200-tallet e.Kr. Endelig skal nævnes påvisningen af en bebyggelse fra vikingetid/tidlig middelalder ved Nr. Løgum kirke samt udgravningen af en renaissancekælder under Hertug Hans' Hospital i Haderslev.

Gennem mange år har Museets indsamling af materiale vedrørende de sidste 100 års kulturhistorie ført en noget tilbagetrukket rolle. Vi får heldigvis stadig tilbudt en lang række forskellige genstande, som hver på sin måde er med til at supplere vores samlinger, men opfølgende undersøgelser med interviews, fotoregistreringer osv. bliver der kun

Flintdolke fra slutningen af stenalderen, fundet ved udgravning af gravhøj ved Gl. Ladegård nær Vojens.

sjældent tid til. For at rette lidt op på dette tog Museet i 1989 i samarbejde med Koldinghus initiativ til en kulturhistorisk undersøgelse af livet på »de store gårde«, som er så karakteristiske for Haderslev-egnen og for egnen mellem Haderslev og Kolding Fjord. Undersøgelsen, der udføres af etnologen Nina Fabricius, skal bl.a. munde ud i en udstilling på begge museer i sommeren 1991.

Besøgstallet på Haderslev Museum var i 1989 22.000, hvilket er uændret i forhold til året før. Der blev ialt afholdt ni særudstillinger, hvoraf Haderslev Kunstforening tegnede sig for de tre og Sønderjyllands Kunstmuseum for een. I samarbejde med fotogruppen Kama kunne der desuden vises den internationale fotoudstilling »Golden«, og af Danida lånte vi udstillingen »Den 3. verden og os«. Ålborg Historiske Museum stod bag »Ild, ler og potter«, om keramik og keramikfremstilling i middelalderen, og fra det tyske mindretal kom en udstilling lavet i anledning af »Bürgerverein zu Hadersleben«'s 150 års jubilæum. Endelig skal nævnes en særdeles velbesøgt udstilling af quiltede tæpper fra USA arrangeret i samarbejde med organisationen »The American Quilt«.

I Museets permanente udstilling bød året på adskillige både større og mindre ændringer. Der er etableret »lydkulisser« i to af oldtidsudstillingens panoramaer, en næsten 4 m lang båd fra Barsø har efter endt konservering på Nationalmuseet fundet vej til vikingetidsafsnittet og i flere montrer er der foretaget ændringer og/eller suppleringer. Den største ændring, siden den nye museumsbygning blev taget i brug i 1977, er dog nyopstillingen af våbenofferfundet fra Ejsbøl mose. På samme areal som før er det lykkedes at udstille en langt større del af fundets ca. 2500 oldsager. Samtidig er udstillingen ved hjælp af abstrakt anvendelse af modeller, tegninger og dias gjort mere indbydende og brugervenlig.

Museets formidlingsvirksomhed omfatter foruden udstillinger en lang række andre arrangementer. Skolerne tilbydes undervisning og vejledning, der afholdes foredrag, demonstrationer, ekskursioner, »åbent hus« dage, og som noget helt nyt forsøgte vi os i 1989 med en velbesøgt »Historisk Messe«, hvor 20 lokalhistoriske foreninger og arkiver fra Haderslev-egnen på hver sin »stand« præsenterede deres arbejde. Glemmes skal heller ikke familieaftenerne i juli på Frilandsmuseet, hvor Haderslev Turistforening traditionen tro havde sammensat et varieret underholdningsprogram, og efterårsferien, der denne gang bl.a. kunne byde på en demonstration af jernudvinding. Året 1989 sluttede med julestue med god omsætning af gammeldags julepynt, klippeark i Museets kiosk.

Steen W. Andersen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens gård i Kolstrup

Den etapevise forbedring af udstillingsrummene, som blev indledt i 1983, er også i 1989 nået føleligt videre. Der er lagt nyt trægulv i særudstillingssalen, anskaffet nye stole og

et par småborde. Endelig er det omfattende arbejde med opbygningen af en miljøsikker montre til Nybølmanden næsten afsluttet. Den gør, at det berømte bronzealdersskelet, der er færdigkonserveret i år, vil blive udstillet under så konstante forhold som muligt.

Museets drift er i 1989 blevet løftet ved usædvanligt mange særbevillinger. De er i sagens natur givet til enkeltstående opgaver efter ansøgning.

Blandt de tungestvejende er støtte fra Statens Museumsnavns Rådighedssum. Den er gået til sømandskoneundersøgelsen, til anskaffelse af et enestående Jes Jessen-byprospekt, til en basal registrering af kunstsamlingen og til køb af en andel i kunstmuseernes fælleskonservering. Ved den sidste har museet bundet sig til løbende at dække konserveringen af tre oliemalede billeder om året. At behovet er påtrængende, blev påvist i 1987 i en konserveringsrapport over museets samling af såvel skibsportrætter, lokalhistoriske oliemalerier og kunst.

Fra private fonde er der givet tilskud til to betydelige emner, der længe har været ønskemål. Der er dels restaureringen af ovnhuset ved Jacob Michelsens Gård, hvor hele ejendommen blev fredet i 1988, dels udgivelsen af en stor afhandling om aabenraasøfarten. Indsamlingerne i 1989 har nu bragt begge så vidt, at de vil blive ført ud i virkeligheden i 1990.

Lidt for sig står, at staten oven i de ekstra lokale tilskud har givet sin sædvanlige procentdel. Netop i 1989 gjorde det, at museet fik råd til at betale den ene halvdel af anskaffelsen af EDB-udstyr, hvor amtet betaler den anden halvdel. Sigtet er en decentralisering af bogholderiet, men desuden vil det give mange andre lettelser i kontorarbejdet.

Udover de konkrete opgaver i bygning og drift, er der i 1989 taget skridt til nogle spændende omlægninger. Museumspædagogstillingen bliver udvidet med tre timer til fuldt timetal og bestemt til en museumsfagligt uddannet, en etnolog eller lignende. Baggrunden er på den ene side, at vi i maj har måttet tage afsked med en kær medarbejder, Helle Denckert. På den anden side, at den, der får stillingen, også skal virke som faglig konsulent for det nye museum i Bov. Et samarbejde, der skal samordne og udbygge museernes varetagelse af det landbrug, der altid har været så vigtigt i Sønderjylland.

I 1989, tre år efter Franciska Clausens død, besluttede fonden for hendes samling endeligt, at den skal udstilles på Trapholt i Kolding og ikke ved museet i hendes fødeby. Til gengæld arbejdes der nu fra flere sider for at sikre den gamle Højspændingsværksbygning som et skibscenter, der med rødder i den store søfartstid forbinder fortidens metoder med nutidens havnevirksomhed.

Undersøgelse, forskning og indsamling

Den største samlede indsats har været fortsættelsen af sømandskoneundersøgelsen. Efter den første fase i 1986, hvor man i erindringer og interviews søgte tilbage mod sejlskibstiden, er der i 1989 interviewet om tiden efter 1940. Sigtet er den betydning, som ændringerne i sejladsformer har for kønsroller og familieliv. Det ses som før på

Hanna Knudsen, Dyrhave Løjt Sogn, fik til sit bryllup i 1939 en julekrybbe af sin franske svigerinde, der var katolik. Krybben stammede fra Delmonte, og den har hun siden efterlavet, i bemalet gibs, og foræret til bl.a. kollektivhuset Frydendal, Løjt kirkes konfirmandstue samt til familiemedlemmer.

Beretningen om hendes julekrybber, hvoraf den ældste ses øverst, er ikke ualmindelig for den måde, den ret nye juleskik slog rod i Sønderjylland.

baggrund af dels forskelle i de tre deltagende søfartsmuseers lokalområder, Fanø-Esbjerg, Svendborg-Thurø og Aabenraa-Løjt, dels almene samfundsmæssige ændringer.

Aabenraa-egnen er i denne periode karakteriseret ved, at sømandskonerne har levet ret isoleret uden mange andre ligestillede sømandsfamilier. Alligevel er det lykkedes at finde ligeså mange gode informanter som i de andre mere tætte søfartsområder, nemlig omkring 10 hvert sted.

Museets undersøgelser af begravelsesskikke og kirkegårde er blevet ført videre bl.a. som svar på den interesse, som man i lokalhistoriske foreninger og menighedsråd viser emnet. Det er sket flere steder i amtet, og det vil danne grundlag for, at Sønderjylland bliver inddraget i en landsdækkende undersøgelse i 1990. Ved siden af dette har det lovmæssige bevaringsarbejde med gravminderne fundet mere faste rammer. Udover Aabenraa, der virker som koordinator, bidrager museerne i Tønder og Sønderborg som sagkyndige for menighedsrådenes bevaringsforslag.

Det, at ovnhusindsamlingen er bragt så vidt, har givet anledning til, at de forskellige ovnformer er blevet nøjere undersøgt. Arbejdet udføres af restaureringsarkitekt John Kronborg Christensen, som også har hjulpet museet med en nøjere undersøgelse af Løjtstuen. Noget af det interessante er, at de store murede bageovne er blevet udført i meget forskellige former, og at de gerne var kombineret med andre ildsteder. Udover gruekedel, kan der f.eks. være maltkølle, røge-rum, eller et aftægtsildsted, der måske tilmed havde sin lille mini-ovn indmuret.

Sidst men ikke mindst har årets jule-udstilling om julekrybber medført, at denne tradition er blevet belyst. Forbavsende mange har henvendt sig, tilbudt udlån af deres krybber, og fortalt om, hvorfra de stammer, og hvordan de er blevet brugt i hjemmene. I sin kerne er det en katolsk tradition knyttet til Maria-dyrkelsen og kirken, men skikken er udbredt i hele Tyskland. Til Sønderjylland kom julekrybbeskikken i tysk tid, og den er derfor langt mere udbredt her end i resten af landet.

Særudstillinger og anden formidling

I særudstillingsvirksomheden veksler kunst med kulturhistoriske emner, og desuden stilles salen til rådighed for lokale amatørgrupper. Det sidste har fået form af to årlige udstillinger, som Kunstforeningen står for, og én, hvor fotoklubbens medlemmer viser deres produktion. I 1989 var Kunstforeningen tilmed gået sammen med Sønderjyllands Kunstmuseum om en stor sommerudstilling, hvis tema var nyere dansk landskabsmaleri.

Selv om de kulturhistoriske udstillinger overvejende bliver til ved indlån, så følger museet altid noget lokalt til. Det gjaldt også den fine Kähler-keramik-udstilling, som Den Gamle By i Aarhus havde stået for. Den blev vist i vinter og vandt genklang både for sin høje kvalitet, og fordi rigtig mange aabenraaere kendte tingene fra deres hverdag.

Noget tilsvarende gjaldt udstillingen fra Langelands Museum »Havetid«, hvor museet fik stor glæde af samarbejde med den lokale haveforening. Den føjede både enkelte genstande og et lille afsnit til udstillingen.

Efterårets store udstilling om fotografier i Aabenraa blev til i et frugtbart samarbejde mellem museet og Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, der også bestyrer Byhistorisk Forenings store billedsamling.

Den kunne i hovedsagen belyse alle byens kendte fotografier fra de ældste atelier'er i 1860-erne og op til fotograf Clausen, der virkede til godt 100 år senere. Udstillingen gav et nyt overblik over fotografier, samt et billede af perioden, hvor bygninger, personer og store begivenheder i Aabenraa blev genoplivet. I nogle interiøropstillinger af atelier,

dagligstue og udstillingsvindue søgte vi at indfange den måde, som fotografiet ændrede vores hverdag. Billeder blev et helt dominerende middel for erindring og oplevelse.

Både ved denne udstilling og jule-krybbe-udstillingen er formidlingen udbygget med aktiviteter. Ved den første var det en populær findeleg i efterårsferien, der iøvrigt har stor lighed med den byvandring, som museet nu har fået trykt som led i kommunens sommerferieaktiviteter.

Museets traditionelle juletræ, som julekrybbe udstillingen er knyttet til, er næsten så velkendt, at den er overflødig at nævne. Men det at et stort antal børnegrupper kommer til det i tre adventsuger er en meget væsentlig indsats. Her forenes museets nære samarbejde med befolkningen om undersøgelse og indsamling med en levende formidling, der forhåbentlig får tag i mange børn. Lærer dem, at museer også er for dem.

Også ved de to årlige udstillingsweekender på Jacob Michelsens Gård, samt ved julestuen derude er samarbejdet med lokale og frivillige hjælpere centralt. Årets udstillings-emner var hovedrengøring og pottetøj, samt syning af kludesko. Ved alle er der indsamlet ny viden, ligesom den snak mellem gæster og museets folk, som præger køkken og stue på udstillingsdagene, altid giver yderligere bidrag.

Som nævnt i indledningen er efterspørgslen af foredrag, omvisninger m.m. steget. Henvendelserne går efter emner, hvor museet har en særlig viden. Flere er udført i nært samarbejde med venneforeningen, Aabenraa Folkeuniversitet eller for lokalhistoriske foreninger eller andre udenfor. Derved er emner som skibsportrætter, sømandskoner, aabenraa-fotografer, begravelsestraditioner og kirkegårde blevet formidlet. I forlængelse af idé-oplægget til et skibs-center m.m. i det gamle højspændingsværk har museet både leveret særømvisninger om havnen og medvirket til flere foredrag. Vi har tydeligt mærket en stor interesse og også forståelse for den betydning, som den historiske dimension har i byen og havnens nuværende virke.

Endelig kan det nævnes, at arbejdet med nyere tid har givet sig udtryk i to artikler om boligindretning og -brug til Arv og Eje, 1989.

Gaver og erhvervelser

Årets gaver og erhvervelser kan ikke fremhæves så meget for deres mængde; men derimod mere for deres indhold. Der er tale om flere særligt betydningsfulde ting og også om, at enkelte miljøer er blevet suppleret på en usædvanligt fyldig og velbeskrevet måde.

Mellem erhvervelserne træder Jes Jessens store byprospekt fra 1803 frem som et helt enestående klenodie. Meget taler for, at det har dannet forbillede for senere afbildninger af byen, og på det ses, som i en flad by-model, hovedtræk og enkeltheder i byen tydeligt. Det kan fungere som en hel anskuelsestavle, samtidig med at det i sig selv har været et typisk led i det velstående borgerskabs boligindretning. Netop på den tid blomstrede byens håndværk, og for det er et andet stykke et sigende udtryk. Det er et sjældent og velbevaret vippepejl af Lorenz Nielsen, som på bagsiden bærer hans etiket – det første i museets eje.

Mellem disse mere fremragende produkter kan nogle fine billeder, arbejder af Jes Jacobsen (1862-1888), nævnes. De er skænket af dødsboet efter Niels Jacobsen og supplerer museets gode samling af denne aabenraa-kunstner.

Museets samling af genstande, der belyser nationalitetskampen præges især af byens førende personer, ikke mindst Jomfru Fanny. Dertil er nu føjet et sjældent oliemaleri af Istedløven på sin oprindelige plads ved de danske krigergrave på Flensborg kirkegård.

Endvidere en smuk sølvtheotte af sølvsmed Rohde, Aabenraa. En indskrift fortæller, at den blev skænket af taknemmelige sognebørn i Hjordkær til pastor Momme, da han måtte forlade dem efter »tre uforglemmelige Aar« i 1864.

Hermed er de mest iøjnefaldende godbidder nævnt, men lige så væsentligt er det, at nogle miljøer er blevet suppleret. Til søfartssamlingen er der i forbindelse med sømandskoneundersøgelsen indsamlet både fotografier og nogle typiske souvenirs. Hertil har også en af museets mest trofaste giverfamilier, kaptajnslægten Berg fra Løjt ved Mette Hansen Berg, bidraget. Hun har skænket både silkekjoler, bisonhale, nautilusskal og meget mere. Tilmed er alt forsynet med de omhyggeligste oplysninger. Endelig har en gammel aabenraadrenge, der blev kaptajn for ØK, skænket nogle nyere ting, bl.a. en engelsk log, og nogle gaver han fik som kaptajn i Siam. Til dem er der knyttet nogle ganske mærkelige, men alligevel typiske begivenheder.

Også landboernes liv er repræsenteret i gaverne. Det håndværk, der gerne var knyttet til mindre brug, er belyst ved en stor gave fra Bolderslev. Her virkede karetmageren ikke alene som træhåndværker, men også som spillemand, som det ses i hans nodebøger og i en trækharmonika. Senere levede hans enke af at strikke på bestilling, et ret overset kvindehåndværk, som her kommer frem i ordrebøger og strikkemaskine. Fra en gård i Dyrhave har museet modtaget en lang række nyere genstande, hvor ikke mindst mandens daglige arbejdsskorter er værdifulde, idet de som regel slides op og kun yderst sjældent bliver overgivet til et museum. Til denne omfangsrige gave hørte også noget tidligere almindeligt køkkenudstyr, ternede gardiner, tørrestativ, margarinedåser, og en langbænk. Fra to byhjem har vi modtaget en hokasse og en brændselskasse.

Endelig kan det nævnes, at legetøjssamlingen er blevet fint udvidet med bl.a. en trægyngest.

Igen i 1989 har indkøbene til kunstafdelingen været holdt på et minimum. Samlingen af Ursula Reuter Christiansen, der bl.a. har lavet museets portal, er udvidet med et stort billede, Martha, fra 1988.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot

I 1989 blev museumsloven revideret. Forud var gået dels forskellige foreløbige, for museerne temmelig ødelæggende forslag, dels en lang række forhandlinger internt i museums kredse. Disse sidste var resulteret i en række ideer og forslag, som en enig museumsverden bakkede op. Slutresultatet blev nok en vis svækkelse af museernes fælles, kollegialt valgte samarbejdsorgan, Statens Museumsnævn, og en beklagelig nedtrapning af statens engagement i anstrengelserne på at sikre landets kulturarv, men blev på den anden side en del bedre end de første politiske signaler tydede på. Samtidig med at det økonomiske ansvar i højere grad blev lagt ud til de enkelte kommuner, betød en række bestemmelser en klar centralisering. Til de positive nyskabelser kom dels en bestemmelse til sikring af »Danekræ«, de naturhistoriske fund, dels en forpligtelse for museerne til at indgå i kommunernes arbejde med nyere tids kulturhistorie. De kommende år må vise, i hvor høj grad det lykkes museerne at klare de øgede opgaver, som de selv så stærkt har ønsket, samtidig med at de økonomiske rammer bliver strammere.

Selv for Museet på Sønderborg Slot som for de fleste provinsmuseer er arbejdet med nyere tids kulturhistorie ikke noget nyt. Samarbejdet omkring restaurering af Cathrinesminde har nu stået på i adskillige år. Det lægger nok beslag på en del kræfter, men har også givet meget gode resultater. En del af undersøgelserne er i de senere år lagt frem i flere publikationer, – i 1989 således i en artikel af Inge Adriansen om Rendbjerg –

figurer i Sottrup sogn, – ligesom de i april var emne for to lærerkurser i samarbejde med amtscentralen. Arbejdet med teglværkerne og deres historie har desuden gjort det naturligt, at museet har engageret sig aktivt i det nystiftede »Industrihistorisk Selskab for Sønderjylland«. Et tilskud gjorde det muligt for to af museets medarbejdere at følge den sidste støbe-proces hos det gamle Sønderborg-firma Stein og Meyland fra morgen til aften gennem flere uger. Resultatet blev mere end 600 fotos og talrige notater, der vil blive fulgt op med interviews med nuværende og tidligere medarbejdere ved støberiet. Indsamling og bearbejdning af stof vedrørende russiske krigsfanger i Nordslesvig er i 1989 blevet intensiveret, takket være en fondsbevilling på 55.000 kr. Arbejdet forventes at resultere i en publikation, formentlig i 1991. Arbejdet med nyere tids kulturhistorie har også medført, at museet i 1989 var repræsenteret i forberedelserne til kirkegårdsregistreringen i Sønderjyllands amt, hvor museet indgår i en arbejdsgruppe sammen med museerne i Tønder og Aabenraa. Museet har også været med i styringsgruppen for den bygningsregistrering af huse fra før 1940 i Sønderborg, der skal resultere i udarbejdelsen af et Sønderborg-Atlas, udgivet af Planstyrelsen og kommunen. Hertil er også museets billedarkiv blevet benyttet. Endelig har museet fortsat indsamlingen af erindringer af andet materiale vedrørende gamle kostskikke, ældre perioders dagligdag og festskikke samt erindringsstof fra 2. verdenskrig.

Gennem en særbevilling fra miljøministeriet til museet er det lykkedes at få skaffet ingeniør Mogens Scott Hansen mulighed for at fortsætte sine grundige og detaljerede undersøgelser af den tyske sikringsstilling tværs over Sønderjylland fra 1. verdenskrig.

Den meget væsentlige side af museets virksomhed, grundlaget for kommende udstillings- og formidlingsvirksomhed, nemlig undersøgelser og indsamling af baggrundsviden, optager således en betydelig del af de ansattes tid.

Væsentlig også for museets udstillinger, både de faste og de midlertidige, er indsamlingsvirksomheden. Igen i 1989 vistes i marts, i forbindelse med en søndag, hvor der holdtes »åbent hus«, en stor udstilling af »årets gaver«. Det var påny en imponerende præsentation af flere hundrede enkeltnumre, skænkede af talrige af museets venner til samlingerne. Det er en fornem, omend meget broget, forevisning af genstande fra alle grene af den lokale historie og kultur til alle afdelinger af museet. Tyngdepunkterne var de to store værksteder, der var indgået året før, nemlig et sadelmagerværksted fra Hørup og et meget stort karetmagerværksted fra Røgebøl. Men mange andre almindelige eller sjældne, billige eller kostbare, vidnesbyrd om befolkningens interesse for og vilje til at støtte museet, kunne ses på udstillingen. 1989 har her ikke været nogen undtagelse – talrige genstande har fundet vej til museet, mange med godt baggrundsmateriale eller med en spændende historie knyttet til. Som sædvanlig har tekstilsamlingen modtaget særlig mange ting, men også meget legetøj og gammelt skole-materiale er fint repræsenteret. Samlingerne fra de slesvigske krige og verdenskrigene er også supplerede med gode ting. En særpræget sølvpokal fortæller historien om et forlis og belønningen for den følgende redningsdåd, og lidt vemodigt er der ved at se et malet vindue fra det nu forsvundne hotel »Alssund« og en række ting fra den nedlagte søfartsskole.

Særlig vemod knytter sig til årets vel nok kostbareste gave, en meget fin og sjælden samling mønter fra de gottorpske hertuger og en lille samling medaljer, især fra Treårskrigen. De er kommet som testamentarisk gave fra gdr. Olav Bonefeld, der døde 1989. Han var en af museets trofaste støtter, der gennem årene flere gange havde forøget dets samlinger ved fornemme gaver, også som initiativtager til oprettelsen og energisk støtte til udviklingen af museets særlige mønt- og medaljesamling. Mange af hans tidligere gaver indgår i de faste udstillinger, og nu vil der yderligere blive brug for nye montrer,

både i 1700-tals rummet og i lokalet, der fortæller om Treårskrigen. Museet er ham megen tak skyldig.

Undersøgelser og gaver giver anledning til nye studier. I det forløbne år har flere af museets medarbejdere deltaget i forskellige faglige kurser og møder, og J.Slettebo foretog i foråret en studierejse til en række samlinger i Köln-området som led i forarbejdet til en publikation om keramikfundene fra huset Kirkegade 8. I. Adriansen, Hans H. Kristensen, Tove og J.Slettebo repræsenterer desuden museet i en række bestyrelser og faglige udvalg.

De forskellige undersøgelser og studier har bl.a. resulteret i en del større og mindre afhandlinger og artikler. Museets store kulturhistoriske arkiv har givet stof til Inge Adriansens artikel om »Slesvigske skikke og traditioner«, der udgjorde hovedafsnittet i Grønseforeningens årbog, og hendes fortsatte undersøgelser af folkeminderne og nationalfølelsen udmøntedes i 1989 i en artikel i »Unifolk«, årbog for Universitetets Institut for Folkemindevidenskab. Som medredaktør af Sønderjysk Månedsskrift har Inge Adriansen selv udarbejdet en halv snes større eller mindre bidrag til anmeldelser, mens J.Slettebo leverede to artikler sammesteds. Det største arbejde var dog den 120 sider store og stofmættede artikel »Lokalhistorisk virksomhed i Sønderjylland 1889-1989«, som Inge Adriansen skrev sammen med Henrik Fangel til det digre jubilæumsbind af Sønderjyske Aarbøger. Hertil bidrog J.Slettebo med artiklen »Fotograferne og 1864«, og til »Nordslesvigske Museer« 1989 skrev han om maleren O.D.Ottesen og hans selvportrætter. Også flere forskere udenfor museet har udnyttet samlingerne i deres afhandlinger, ligesom museets fotograf har leveret illustrationer til forskellige publikationer.

De mange artikler, fordelt på mange årbøger og tidsskrifter, udgør kun en del af museets formidlingsvirksomhed. Til den udadvendte del hører også arbejdet med museernes fælles udstillingsvogn, der for museets vedkommende passes af vagtmester Arne Reggelsen og en del foredrag i foreninger, på højskoler og i forskellige grupper, lokalt eller længere væk. I det forløbne år er Inge Adriansen og J.Slettebo noteret for tilsammen ca. 30 foredrag udenfor huset. Der har desuden været arrangeret ialt 6 lærerkurser i årets løb. Hertil kommer de mange foredrag, der holdes på museet, ialt næsten 550, heraf knap 300 om de slesvigske krige, især 1864. Ialt fem af museets ansatte deles om dette arbejde, idet Arne Reggelsen og Alice Jensen trækker det store læs, især med emnet 1864, mens Ellen Weiss tager sig af de små. Ialt har godt 21.000 overværet et foredrag eller deltaget i en omvisning på museet. Til disse tal må iøvrigt lægges næsten 3.000 børn, der kom til årets december-arrangementer. De betod i år dels af en dukketeater-forestilling om slottets historie for 1.-4. klasse, dels i nissefortællinger midt i juleudstillingen, for forskolebørnene. Det blev en stor succes, der dog bandt flere medarbejdere i hele december måned.

Den umiddelbart mest iøjnefaldende del af museets udadvendte virksomhed er dog nok særudstillingerne. I forbindelse med det store arrangement »Keramik 89«, viste museet en udstilling af keramik fra oldtiden til vore dage med tyngdepunkterne dels i 1700-tals fundene fra Kirkegade 8, dels i to af egnens bedste og kendteste værksteder, Leo Enna i Dynt og Emil Ruge på Dybbøl – til begge modtog museet smukke gaver og kunne endda supplere med gode lån. I forbindelse med et andet større sønderjysk arrangement, Kniplingsfestivalen i Tønder, viste museet en stærkt udvidet udstilling af egne kniplinger samt enkelte lån af særlig fornemme genstande. Da Danfoss Kunstforening havde jubilæum, henlagdes også deres store og spændende udstilling, repræsenterende en række af landets bedste moderne kunstnere med maleri, skulptur og grafik, til museet.

Igennem flere år har et særligt udvalg under miljøministeriet (opr. under fredningsstyrelsen) arbejdet med forholdene omkring kampområderne på Dybbøl. Et omfattende materiale var indsamlet og bearbejdet og flere detaljeforslag udarbejdet, da der i 1989 viste sig mulighed for at skabe et egentligt center for oplysning om stedets historie. Der etableredes da en helt ny fondsbestyrelse, og det gamle udvalg begyndte at afvikles. Den nye bestyrelse udskrev en arkitektkonkurrence, hvortil ikke færre end 192 forslag blev indsendt. Riddersalen og en række tilstødende rum i nord- og vestfløjen blev derpå ramme om en helt usædvanlig udstilling: 600 løbende meter vægareal blev opstillet og samtlige forslag ophængt og udstillet for publikum i hele december. En komite, bestående af bestyrelsen, 3 fagdommere og 4 konsulenter gennemgik i et par uger omhyggeligt samtlige forslag og endte med at uddele en første, en anden, en tredje og fem fjerdepriser. Vinderne blev arkitekterne Ernst Lohse og Michael Freddie og deres meget usædvanlige projekt blev sammen med alle de øvrige flittigt besøgt de følgende uger.

Sommeren over havde museet to store, sideløbende udstillinger. Den ene »Fotografier fra 1864«, åbnede allerede i april. Den byggede dels på museets egen store fotosamling, dels på lån fra Det kgl. Bibliotek, Hærens Arkiv, Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel og Det danske Centralbibliotek i Flensborg. Denne udstilling, der var en stor succes, forlængedes flere gange og bagefter låntes en del af museets egne fotos ud til en udstilling, som Städtisches Museum, Flensborg, arrangerede om den fremragende fotograf Brandt. Den anden store sommerudstilling var den meget smukke jubilæumspræsentation »60 år med nål og tråd«, arrangeret af Selskabet til Håndarbejdets Fremme og suppleret med lån fra private i Sønderjylland, der i årenes løb har syet efter HF's mønstre. Til denne udstilling, der blev overordentlig vel besøgt, var også lånt genstande fra Kongehuset.

Sommerudstillingerne blev iøvrigt besøgt af både dronning Margrethe og dronning Ingrid samt af flere medlemmer af Kongehuset, ligesom Vesttysklands præsident Richard von Weizsäcker under sit officielle besøg i Danmark så fotoudstillingen fra 1864.

De to sommerudstillinger har, i sammenhæng med de øvrige velbesøgte særudstillinger, været afgørende for årets meget fine besøgstal, ialt 96.999. Det er godt 5.000 flere end året før, men det må også bemærkes, at besøgstillene altid har været lidt bedre i de år, hvor der har været vist en udstilling fra Håndarbejdets Fremme. Det store arbejde med den lange række af særudstillinger lønner sig klart, hvad angår antallet af gæster. Også museets øvrige formidlingsarbejde medvirker til at få mange gæster til huset, men det må ikke glemmes, at den mere anonyme, daglige arbejdsindsats er en absolut nødvendig forudsætning for, at formidling, foredrag, kurser, skoleundervisning og særudstillinger overhovedet kan gennemføres.

J. Slettebo

Museerne i Tønder:

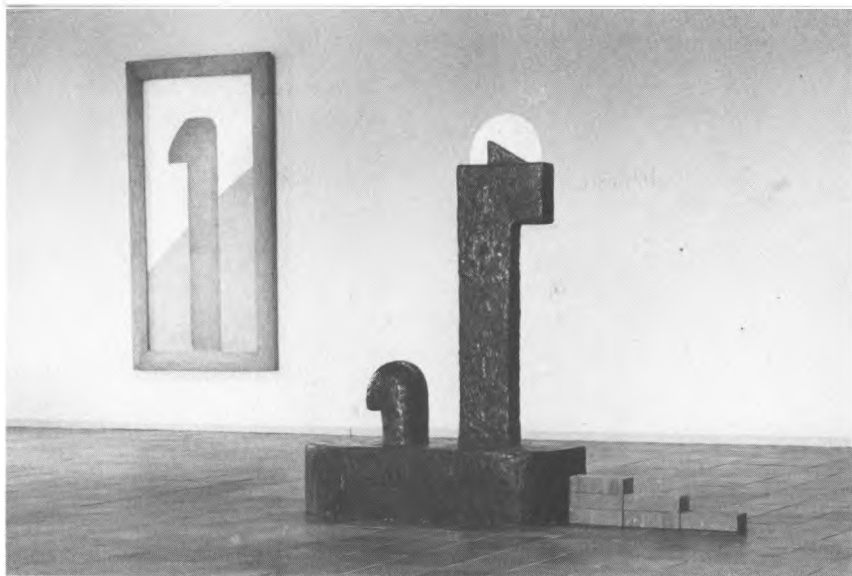
Sønderjyllands Kunstmuseum & Tønder Museum

Tønder Museum fik i 1989 sin egen inspektør. 1. august tiltrådte cand.mag. i historie og kunsthistorie Inger Lauridsen, og dermed var en efterhånden årelang forhandling om personalestrukturen ved Tønder Museum afsluttet. På det økonomisk-administrative område vil Tønder Museum dog være underlagt Sønderjyllands Kunstmuseum som følge af de to museers bygningsfællesskab.

Om personaleforholdene skal også nævnes, at håndarbejds lærer Inga Hammer frem til 1. august var projektansat med ordning af museets kniplingssamling som opgave. Den første Tønder Kniplefestival fandt sted i begyndelsen af juni, og hele museets

Kik ind i en af fængselscellerne på Tønder Museum under udstillingen »FORBRYDERBILLEDER«.

Fra Sønderjyllands Kunstmuseums separatudstilling med skulpturer og malerier af den islandske kunstner Sigurdur Gudmundsson.

bestand af kniplinger og tilhørende arbejdsredskaber var i den anledning udstillet og blev stor opmærksomhed til del fra de mange kniplingsentusiaster fra ind- og udland, der besøgte festivalen. Langtidsledig Bo Tonnesen var i jobtilbud på museerne fra januar til august og ydede museernes håndværkere en stor og værdifuld hjælp.

Museerne i Tønder fik i 1988 overdraget Pumpehuset i vandtårnsanlægget beliggende bagved museerne og anvendte dette i sommerhalvåret til en udstilling af den danske kunstner Ingvar Cronhammars enorme skulpturprojekt »The Gate«. Dette maskinobjekt bestående af bl.a. larmende turbiner, raslende jernkæder behængt med hestehår roterende i et vandbassin med et hvalkranium var som skabt til Pumpehusets rumarkitektur. »The Gate« blev for publikum et foruroligende og forunderligt møde, og for to 11-årige Tønderdrengene afstedkom mødet, at de fremstillede en model af »The Gate«. Modellen udstilledes på museerne, og et møde mellem Cronhammar og drengene blev bragt i stand.

Museerne håber, at man i de kommende år vil få økonomisk mulighed for en istandsættelse af Pumpehuset, således at det kan anvendes hele året.

Udover »The Gate« gennemførte kunstmuseet 12 særudstillinger, hvoraf de 4 afholdtes udenbys. Museet er gennem sine vedtægter forpligtet til at arrangere udstillinger andre steder i den sønderjyske landsdel. Således vistes på Haderslev Museum udstillingen »Vita Nova« om den abstrakte kunst i Danmark frem til Grønningens malere, og på Aabenraa Museum vistes i samarbejde med Aabenraa Kunstforening udstillingen »Danske Naturlyrikere«. Museet så gerne flere lignende arrangementer realiseret i landsdelen, men en stram økonomi og et lille personale sætter begrænsninger, ligesom mangelen på egnede udstillingslokaler er en væsentlig hindring.

Kristoffer Ovesen og Andys begejstring over Ingvar Cronhammers skulpturprojekt THE GATE på Sønderjyllands Kunstmuseum førte til, at de selv fremstillede en model af THE GATE.

Hertil kommer, at museet for at udbrede kendskabet til sin eksistens viste udstillinger sammensat på grundlag af egen samling i henholdsvis Københavns kommunes udstillingsbygning Nikolaj og i Stadtmuseum Eckernförde.

Hjemme i Tønder vistes 8 udstillinger, hvoraf de 3; »Noordkunst«, en gruppeudstilling med arbejder af Margrete Sørensen, Claus Jensen, Jørgen Rytter, Kurt Børge Simonsen og Viera Collaro og 2 separatudstillinger med henholdsvis islændingen Sigurdur Gudmundsson og vesttyskeren Rainer Grodnick, alle handlede om den aktuelle nordeuropæiske/skandinaviske kunst.

Museet, der ejer en stor samling af dansk surrealisme fra 1930'rne og 40'rne, fejrede Wilhelm Fredgies 80årsdag med en ophængning af museets Freddie-samling, og med udstillingen »I virkeligheden« vistes med arbejder af bl.a. Poul Janus Ipsen, Anders Kirkegaard, H.C. Rylander og Poul Anker Bech disse kunstneres slægtsskab med surrealismen fra 30'rne og 40'rne. Museets egen surrealistisamling var iøvrigt genstand for mange udlån til udstillinger i udlandet, herunder museer i Frankfurt, Milano og Stockholm.

Sommerens store udstilling blev »Vorbilder/Nachbilder«, der viste unge nulevende østtyske kunstneres fortolkning af klassiske kunstværker i den europæiske kunsts historie. Museet markerede 200 året for den franske revolution med en udstilling, der omfattede en række samtidige stik, museet havde erhvervet på auktion for midler fra Andelselskabet Tønderhus Fond.

Tønder Museum arrangerede i samarbejde med Møntgården i Odense udstillingen »Forbryderbilleder«, der i efteråret vistes i museets fængselsceller i Porthuset. Udstillingen gav via sit dokumentariske materiale om forbrydere omkring 1867-70 et bevægende

indblik i datidens sociale vilkår, ligesom den orienterede om strafvilkårene. Specielt for børn var museet vært med menuen: vand og brød.

Med ansættelsen af den nye museumsinspektør påbegyndtes i Porthuset en ny-opstilling af den del af samlingerne, der belyser slottene Trøjborg, Tønderhus og Grøngård's historie. Arbejdet afstedkom bl.a. indretningen af et stenmagasin i Porthusets kælder og fører i 1990 til en renovering af Tønder Museums indre gård. Hele ny-opstillingen er foregået i et nært samarbejde med Sønderjyllands Amts Konserveringsanstalt (SAK) i Gram, og stenkonservator Leif Vogensen, Ribe har været inddraget. I det hele taget har museet haft et nært samarbejde med SAK om løsningen af små og store forhold. Museets Tobaksmand blev i 1989 bragt til SAK for at blive konserveret.

Kunstmuseet tegnede i 1989 en anpart i Fælleskonserveringen, Århus og vil hvert år kunne få ca. 3 kunstværker konserveret. SAK forestår ikke konservering af malerier.

En hårdt tiltrængt facadebehandling af Tønder Museums bygninger påbegyndtes i 1989 og ventes afsluttet i 1991. Haveanlægget omkring Pumpehuset er ny-anlagt, og i kunstmuseumsbygningen er i kælderen indrettet bibliotek og mødelokale.

Tønder Museum modtager i stigende grad gaver fra private. En udvikling museet håber vil fortsætte, da det er helt afgørende for museets fortsatte opbygning af samlingerne, idet museets økonomi er lille.

Blandt gaverne skal nævnes en Föhrdragt med tilhørende dragtsølv udført af Wykguldsmeden L. Bortius (1804-1870) og en sukkerskål af kokosnød med fornemt sølvarbejde af Tønder-guldsmeden Poul Hansen (1757-1830). Blandt meget andet erhvervede museet for egne midler en Rømdragt. Museet påbegyndte registrering af sin genstandssamling på EDB.

Kunstmuseet købte efter ansøgning for midler fra Andelsselskabet Tønderhus Fond maleriet Johan Rohde (1856-1935): Jydsk hedelandskab 1891, og for midler fra Statens Museumsnævn erhvervedes Albert Gottschalk (1866-1906): Fra det gamle kalkbrænderi 1883. For egne midler er erhvervet en lang række værker indenfor maleri, skulptur, foto, keramik, tin og grafik af såvel sønderjyske som danske og udenlandske kunstnere og kunsthåndværkere. Her skal fremhæves en omfattende samling af tin-arbejder af Mogens Ballin (1871-1914), en række franske bronzeskulpturer fra 2. halvdel af det 19. århundrede, samt en lydinstallation »Dachtrömmelmusik« udført af Ulrich Eller, Berlin. Sidstnævnte er opsat i museets trappehus.

Året igennem afholdtes foredrag og rundvisninger, ligesom Tønder Musikforening har haft en række arrangementer på museerne i Tønder. Besøgstallet var i 1989 ca. 24.000.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands Museum

Udstillingssæsonen 1989 indledtes traditionelt Palmesøndag d. 19. marts med åbning af museet og særudstillingen: »Køb ikke deres liv!«, lånt af Toldmuseet i København.

I 1972 blev der truffet en international aftale om import og eksport af dele og produkter af truede og stærkt truede dyre- og plantearter. Aftalen benævnes i forkortet form »CITES« og betyder, »Convention on International Trades in Endangered Species«, bedre kendt hos os som Washington Konventionen.

Den internationale aftale forpligter de tilsluttede lande til at begrænse al handel med produkter og dele af truede eller stærkt truede dyre- og plantearter, gennem forbud mod eller kontrol med indførsel af disse dele i de respektive lande.

De senere årtiers livlige chartertrafik til eksotiske rejsemål åbnede mulighed for at tusinder af turister fik lejlighed til at købe alle mulige souvenirs i fjerne lande, lige fra skind af plettede katte til brevåbnere skåret i elfenben.

Aftalen om forbud mod eller begrænset indførsel af truede arter forvaltes i det daglige af toldmyndighederne, som kontrollerer ind- og udførsel af disse ting.

Dyr og planter, der bliver optaget på CITES lister over truede eller stærkt truede arter, kan f.eks. kun indføres til Danmark, hvis der foreligger en udførselstilladelse fra produktets hjemland, samt en indførselstilladelse fra toldmyndighederne herhjemme. Overtrædes disse bestemmelser, medfører det konfiskation og eventuelt et bødeforlæg.

Over træds disse bestemmelser, medfører det konfiskation og eventuelt et bødeforlæg. Over træds disse bestemmelser, medfører det konfiskation og eventuelt et bødeforlæg. Over træds disse bestemmelser, medfører det konfiskation og eventuelt et bødeforlæg. Over træds disse bestemmelser, medfører det konfiskation og eventuelt et bødeforlæg.

Den næste udstilling om dinosaurer lånt fra Geologisk Museum i København, blev en publikumssucces lige fra åbningen d. 30. april (ca. 500 mennesker besøgte museet den søndag eftermiddag), og til udstillingen blev taget ned i begyndelsen af december, efter at udstillingsperioden var blevet forlænget med en måned.

Grundstammen i udstillingen, som ikke må forveksles med den udstilling af bevægelige gummikopier, der var opstillet i Tivoli samme år, udgjordes af fire store afstøbninger af dinosaurkranier fra The Tyrrell Museum of Palaeontology, i Drumheller i staten Alberta i Canada.

Konservator Sten Lennart Jacobsen fra Geologisk Museum havde med tilladelse fra

Dinosaurerne foran Midtsønderjyllands Museum.

den kanadiske regering fremstillet 4 flotte kopier i naturlig størrelse af 4 forskellige dinosaurarter, samt flere dele af andre dinosaurer, under et studieophold på Tyrrell museet. Disse afstøbninger, som gav et godt indtryk af størrelse og detaljer, blev omgærdet af en plancheudstilling om dinosaurerne og deres tidsalder, fremstillet i tekst, fotos og tegnede rekonstruktioner af de kolossale dyr.

Museet i Gram stod så at sige i dinosaurernes tegn i den tid udstillingen var åben. Udenfor på parkeringspladsen foran Slotskroen vogtede en model i naturlig størrelse af en *Diplodocus* over indkørslen, mens en *Triceratops* traskede fredeligt rundt og græssede foran museet.

For at få endags-turisterne i tale fremstillede museet en lille folder på dansk og tysk om museet og dinosaurudstillingen i 28.000 eksemplarer. Denne kørte vi selv rundt med til campingpladser og turistbureauer i et område syd for en linje mellem Varde og Kolding. At denne anstrengelse gav resultat kunne ses af det antal biler, der med »sneglehus« manøvrerede rundt på den i forvejen snævre parkeringsplads.

Desuden blev der sendt en flot plakat og en folder ud til samtlige uddannelsesinstitutioner i Sønderjyllands Amt, med tilbud om gratis rundvisning af 45 minutters varighed. 2977 skoleelever og deres lærere tog mod tilbuddet og besøgte dinosaurerne på Midtsønderjyllands Museum. Ialt besøgte ca. 19.000 mennesker museet i tiden fra den 30. april til den 30. november.

Medens dinosaurfeberen rasede på museet, blev det 14 meter lange skelet af en kaskelot, der strandede ved Henne Strand i 1984, klargjort på Sønderjyllands Amts Konserveringsværksted (SAK) til opsætning i det nu færdige Hvalhus på Gram Vandværksforenings grund overfor museet.

Konservator Thamdrup (SAK) bistod med værdifulde råd og vejledning, mens personale fra Midtsønderjyllands Museum samlede det to tons tunge skelet til ophængning.

En af de vanskeligste ting var at få rygsøjlen til at krumme rigtigt, så det så ud som om hvalen svømmede, og derefter få de enkelte ryghvirvler til at sidde fast.

Et ca. 10 meter langt rør i rustfrit stål med gradvis aftagende dimension, blev svejset sammen og bukket i den rigtige form efter en model. Herefter blev der boret hul igennem hvert enkelt hvirvellegeme, nøjagtigt i centrum, svarende til den dimension røret havde på det sted hvirvlen skulle placeres. Derefter blev hvirvlerne ført på plads på den bøjede stålstang, der var hængt op i loftet på hvalhuset. Hvert hvirvellegeme blev justeret på plads med små trækiler og afstandsklodser, hvorefter resultatet blev vurderet. – Det viste sig ikke at være godt nok. Svajet i brystregionen var for kraftigt. Så måtte alle hvirvlerne trækkes af stålstangen igen. Smedene blev tilkaldt og røret varmet og bukket til rette. På med alle hvirvler igen, kiler og afstandsklodser på plads og så ud at kigge igen. Nu var halen lidt forkert. Halehvirvlerne blev så taget af røret, hvorefter røret blev bukket/varmet på plads. Nu var det endelig i orden. Hver enkelt ryghvirvel blev nu tøjret med en tynd snor til loftsbjælkerne, for at forhindre at den høje torntap fik hvirvellegemet til at dreje rundt på stålrøret og lange en museumsansat en ufortjent øretæve.

Efter at rygsøjlen havde fået sit rigtige svaj blev hvirvlerne limet fast til stålrøret med en to-komponent PU-autolim til 1 kr. pr. gram. Næsten alle andre dele af skelettet blev limet sammen med denne lim med dyvler af rustfrit gevindstål.

Den 12. oktober klokken 14.00 blev »Hvalhuset« indviet af hvalforskeren Carl Chr. Kinze fra Zoologisk Museum i København, der velvilligt udlånte skelettet til museet. Efter talerne og de fine gaver, underholdt folkesangeren Rod Sinclair fra Ribe med gamle hvalfangersange.

Fra opsætningen af det to tons tunge kaskelotskelet.

Lene Christensen fra Arnum påbegyndte i efteråret en serie på fem store malerier, der i løbet af 1990 skal udsmykke det indvendige af hvalhuset. Motiverne skal vise enkelte situationer i en kaskelothvals liv, samt tjene til publikums forståelse af den meget særprægede form kaskelottens kranium har.

I november måned skete der et midlertidigt lederskifte på museet, idet museumsinspektør Flemming Roth fik to års orlov, til at følge sin kone Eva Roth til Zambia, hvor hun skulle fungere som landbrugsøkonom. For det tidsrum overtog geolog Gitte Bruun Jørgensen lederposten på Midtsønderjyllands Museum.

Da året afsluttedes med den traditionelle Julestue i museets smukke særudstillingssal, var museet blevet besøgt af 20.728 mennesker.

Martin Abrahamssen

Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum

Den 30. april 1989 blev den selvejende institution Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum åbnet. For den officielle indvielse stod bestyrelsesformanden, rigsantikvar Olaf Olsen. Den nye museumskonstellation består af det tidligere Frøslevlejrens Museum og det nyetablerede Dansk Røde Kors Museum.

Formidling og forskning

Da museumslederen den 1. marts 1989 tiltrådte, var restaureringen af barak H4 og hovedvagtårnet, rammen om Museet for Frøslevlejren, endnu ikke tilendebragt, og museumsgenstandene var midlertidigt deponerede på Sønderborg Slot. I Dansk Røde Kors Museum var udstillingen under opbygning, forestået af projektleder i Dansk Røde Kors, cand.mag. Barbara Zalewski.

Eftersom indvielsen af museet var berammet til den 30. april, var den mest presserende opgave af alle at få udstillingerne på plads. For Dansk Røde Kors Museets vedkommende lykkedes dette stort set, omend der gennem hele 1989 til stadighed blev justeret på udstillingen. I december var udstillingen endeligt på plads. I Museet for Frøslevlejren lykkedes det at få udstillingen færdiggjort inden åbningen, men da restaureringen af bygningerne først var tilendebragt midt i marts, kunne der stort set kun blive tale om en rekonstruktion af den tidligere udstilling. Det var museets ambition at påbegynde en gennemgribende fornyelse af denne udstilling i 1989, men det nødvendige forarbejde hertil har været så omfattende og besværligt, at ambitionen for nærværende endnu ikke har kunnet opfyldes.

Museet viste i perioden 17. oktober-30. november en særudstilling om antinazisten og humanisten Carl von Ossietzky. Udstillingen var stillet til rådighed af DDR's ambassade i Danmark.

Museet stillede endvidere en række genstande til rådighed for en Røde Kors udstilling i Slesvig, arrangeret af Tysk Røde Kors. Museet fik en tilbagemelding om, at udstillingen, som blev vist i juni, havde været en succes.

Besøgmæssigt har 1989 været et godt år: i alt besøgte 59.788 gæster museet i perioden 30. april til 30. november, og der blev afholdt i alt 452 foredrag/omvisninger i museet. Ikke mindst skole- og uddannelsessøgende børn og unge benytter sig af museets tilbud om foredrag og omvisninger, idet denne kategori tegner sig for 343 af foredrag/omvisningerne. I alt 15.177 af gæsterne var skole- og uddannelsessøgende, som i følge med lærere har gratis adgang.

Et meget væsentligt mål på formidlings- og forskningssiden i 1989 var at få begyndt opbygningen af dels et bibliotek, dels et arkiv/magasin. Begge dele er helt nødvendige for fremtidig forskning og formidling, hvad enten det drejer sig om udstillinger eller publiceringer. Grundlaget for et godt bibliotek er blevet lagt i 1989, idet museet har anskaffet sig ca. 800 bind ad forskellig vej. Endvidere har museumslederen under et par længerevarende ophold i København gennemgået Frihedsmuseets dokument- og genstandsarkiver med henblik på lokalisering og overførsel af relevante dokumentaria til museet.

I 1989 har museumslederen holdt flere foredrag/forelæsninger ude omkring i landet.

Det mest omfattende skriftlige arbejde, som blev færdiggjort i 1989, var et bidrag til et internationalt symposium under Kiels Universitet »Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg«. Symposiet afholdes i april 1990 i anledning af 50-året for det tyske overfald på Danmark og Norge, og bidragene publiceres samlet i løbet af 1990.

Af udadvendt virksomhed i 1989 kan også peges på, at museet medvirkede ved to radioudsendelser på Danmarks Radios program 1. Dels var Frøslevlejrens historie temaet for en udsendelse i den historiske udsendelsesrække »Det var her det sket«, dels gav særudstillingen om Carl von Ossietzky anledning til en udsendelse, som trak parallel-ler mellem Nobel-fredsprismodtageren Ossietzky og modtageren af den samme pris i 1989, Dalai Lama.

Der har i 1989 været gode kontakter og godt samarbejde med beslægtede museer på landsplan. Museumslederen deltog f.eks. i et møde på Bangsbo Museet i Frederikshavn, hvor flere museer drøftede mulighederne for registrering og formidling af tyske befæstningsværker, som er opført her i landet fra 1940-45. På det lokale, amtslige plan, hvor museet har status som associeret medlem af amtsmuseumsrådet, er museumslederen i løbet af 1989 blevet fuldt optaget i det amtslige museumsinspektør- og formidlersamarbejde, som pågår mellem de statsanerkendte museer i amtet.

I samarbejde med Frihedsmuseet er der i 1989 blevet foretaget en affotografering af væsentlige dokumentaria, som er udstillet i Museet for Frøslevlejren. Initiativet er et led i Nationalmuseets »inter-aktiv videopladeprojekt«.

Registrering

Registreringen af indkomne genstande og dokumenter vedrørende *besættelsestiden* foregår ganske som før i et tæt samarbejde med Frihedsmuseet. I 1989 er der tilføjet 66 nye numre. Bl.a. har museet modtaget en originalprotokol over de Frøslevfanger, som i tidsrummet august-december 1944 blev behandlet i lejrens sygebarak. Protokollen blev på tysk forlangende ført af de danske læger blandt fangerne, som behandlede deres kammerater.

I 1989 registreredes Dansk Røde Kors dokumentaria af Dansk Røde Kors museumsprojekt, som virkede frem til årsskiftet 89/90. Dette registreringsarbejde har været en stor hjælp for museet i en periode, hvor der har været meget at se til etableringsmæssigt. Der vil i begyndelsen af 1990 foregå en overdragelsesforretning af dette registreringsarbejde.

1989 har i alle måder stået i etableringens tegn for museet. Brand- og tyverialarmer er blevet installeret, hensigtsmæssige kontorfaciliteter opbygget og betryggende magasin- og arkivfaciliteter tilvejebragt. Alt i alt har der været tale om betydelige nyanskaffelser til museet, som nu besidder de fysiske rammer, som er nødvendige for museumsdriften.

Ved etableringen den 1. marts overtog man personalet fra det tidligere Frøslevlejrens Museum. Det drejer sig om museumsbetjent Orla Petersen, og på free lance basis Lise Jakobsen, Inga Hartmann, Hans Bøjlund og Georg Schlätzner, som alle er skattede foredragsholdere/omvisere.

Pr. 1. oktober fik museet sin tredje fastansatte medarbejder, idet Lis Andersen Mågård blev ansat som 25-timers assistent.

Henrik Skov Kristensen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1989

Beretninger fra foreninger og arkiver
ved Henrik Fangel

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1989-90 ved Hans H. Worsøe

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 19. maj 1990 årsmøde på Hostrups Hotel i Tønder. Godt 100 medlemmer var mødt frem for at deltage i mødet, der begyndte med egnessangen »For en fremmed barsk og fattig«.

Ved generalforsamlingen, der som dirigent havde formanden for Tønder amtskreds af Historisk Samfund, overlærer Peter Madsen, Løgumkloster, aflagde formanden, landsarkivar Hans H. Worsøe følgende beretning fra styrelsen:

Både indadtil og udadtil var den mest markante begivenhed i det forløbne år uden tvivl vort medlemskrift Sønderjyske Årbøgers – 100 års jubilæum. Kun ganske få, og vi har vel lov at sige: særligt betydningsfulde tidsskrifter når at passere en sådan mærkedag. Vi fandt det derfor rimeligt at sætte en del kræfter ind på at markere dagen på en sådan måde, at medlemmerne fik et blivende gode ud af det, og samtidig sådan, at vi skabte opmærksomhed omkring årbøgerne også udenfor vor medlemskare. Vi havde også noget at leve op til – 75 års jubilæet i 1964 var jo blevet fejret med udgivelsen af en statelig årgang af Sønderjyske Årbøger, som senere er blevet meget efterspurgt.

100-årsjubilæumsårgangen skulle gerne foreligge på den fastsatte jubilæumsdag, den 3. november 1989. Og det lykkedes, selvom bindet blev på ikke færre end 604 sider med over 160 illustrationer. For første gang flottede vi os med et omslag i 4 farver, som også har været med til at gøre bogen synlig i boghandlervinduerne. De 20 artikler spænder vidt – lige fra de sagnomspundne anglere i folkevandringstiden til de to nationale mindretals vilkår i 1980'erne. Der er både godt læsestof i form af erindringer og videnskabelige afhandlinger på højt niveau. Talrige nye forskningsresultater er fremlagt på en lettilgængelig måde, og det er tydeligt, at vor tids særlige interesseområder slår igennem med en overvægt af artikler vedr. handels- og erhvervshistorien, økonomiske og

sociale forhold samt almen kulturhistorie. Det særlige præg af grænseland går dog som en rød tråd gennem hele årgangen.

Noget for sig er Henrik Fangels og Inge Adriansens store beretning om det lokalhistoriske arbejde gennem 100 år. Denne beretning giver perspektivet bag afsnittet om det forløbne års virksomhed i landsdelens mange arkiver, museer og forskningsinstitutioner og bag de tre tidligere formænds beretninger om deres tid i Historisk Samfunds styrelse. Det historiske arbejde i landsdelen både i fortid og nutid er således tilgodeset, og naturligvis savnes heller ikke det sædvanlige afsnit med større og mindre boganmeldelser.

Vi er glade for, at det lykkedes at samle så mange medarbejdere om denne jubilæumsårgang, og vi håber, at den på værdig vis vil markere og fastholde Sønderjyske Årbøgers traditionelle plads blandt vore mest lødige historiske tidsskrifter.

Ud over jubilæumsårgangen blev mærkedagen fejret med fhv. skoleinspektør Børge Barløses store register til samtlige årgange 1889-1988. Denne bog er blevet til gennem 6 års myreflittigt arbejde. Uden nogen form for moderne EDB-teknik har Barløse skabt et hjælpemiddel, som let og hurtigt gør det muligt at finde frem til oplysningerne, som findes på de ca. 28000 sider, der gennem årene er publiceret i Sønderjyske Årbøger. Bogen rummer et kombineret sted- og sageregister og et personregister på ca. 13.000 navne, så vidt muligt med oplysning om hver enkelts data, stilling og bopæl, altså på det nærmeste en slags sønderjysk personalhistorisk leksikon i miniformat. Bogen afsluttes af overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsens fortegnelse over alle årganges artikler og anmeldelser. Der er tale om et hjælpemiddel af sjælden kvalitet, som vil få betydning for studiet af Sønderjyllands historie fremover. Historisk Samfund skylder Børge Barløse stor tak for et enestående og helt uegennyttigt arbejde. Alle, der havde bestilt registeret inden 1. sept. 1989, kunne erhverve den store bog – der er tilsammen 487 tættrykte sider – for et ekspeditionsgebyr på 50 kr. Der var således i realiteten tale om en jubilæumsgave til de af vore medlemmer, der ville benytte sig af dette tilbud. Det var der glædeligvis mange, der gjorde. Prisen er nu 150 kr. + ekspedition, og det er stadig billigt. Jeg kan derfor kun opfordre dem, som endnu ikke har erhvervet bogen, til at indhente det forsømte. De vil ikke fortryde det.

Historisk Samfund har i jubilæumsåret, hvor også 50-året for Skriftrækken blev fejret, udgivet følgende 5 bøger:

Den 23. maj udkom på fhv. landsarkivar P.Kr.Iversens 75 års fødselsdag hans udgave af Gram og Nybøl godsers revisionsprotokol fra 1761. Bogen udkom i Studierien og indeholdt endvidere en bibliografi over Iversens historiske forfatterskab. Revisionsprotokollen er en enestående kilde til landbrugshistorien i anden halvdel af 1700-tallet, idet den gård for gård optegner

fæsterens navn, hans familie, formueforhold, afgifter til godset, bygningernes udseende og tilstand, avl, besætning, redskaber, arbejdskraft og meget mere. Udgivelsen var støttet af Laurids og Augusta Dahls Mindelegat, Dansk Kultursamfund, Landbohistorisk Støttekreds og Gram kommune.

I sommeren 1989 udkom Svend Falkner Sørensens bog »Faneflugt?«, der handler om de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere, som under den første verdenskrig gik over grænsen til Danmark for at undgå tysk krigstjeneste. Udgivelsen blev betalt ved et rundhåndet beløb fra Floranders legat. Bogen er blevet godt modtaget af anmelderne og salget er absolut tilfredsstillende.

Skriftrækkens 50 års jubilæum blev markeret med Troels Finks bog om »Landsbyfællesskabet i Rinkeby 1550-1769«, der forelå d. 3. november, således at den kunne præsenteres ved receptionen. Mens landsbyfællesskabets indførelse normalt fortæller sig i middelalderens mørke, kan den i Rinkeby tidsfæstes helt nøje til året 1550. Da indgik brødrene Ahlefeld på Søgård og hertug Hans d.Æ. nemlig en aftale om opmåling af byens tilliggende, som hidtil havde været såkaldt »gribsjord«. Dernæst følges landsbyfællesskabets mange forskellige funktioner, også i forholdet til myndighederne, frem til udskiftningen i 1769. Bogen er blevet godt modtaget og salget af den fortsætter stadig. Udgivelsen blev sikret af Carlsbergfondet.

1989 bragte også et nyt bind i den lille erindringsserie med Sønderjyske Levnedsløb. Det var Christine Plovs erindringer fra tiden 1871-1920, hvor hun skildrer sin opvækst i Starup, ungdomsårene i Rinkeby, seminarietiden i Augustenborg og læreårene i Avnbøl og Kvistrup. Frk. Plovs erindringer har fået den bedste modtagelse i pressen. Jyllandsposten skrev f.eks.: »Beskrivelserne af, hvordan det var at være dansk og navnlig dansk lærerinde under tysk herredømme, er både bevægende og oprørende ... hun har sans for at slå ned netop der, hvor tingene tegner sig skarpt og kan med replikker og kommentarer illustrere både det dystre og det muntre«. I »Grænsen« blev bogen kort og godt betegnet som »en perle«. Bogen kom kort før jul og sælges stadig godt. Det er måske en ide at sikre sig et eksemplar i tide, hvis det ikke endnu er sket. Bogen, der blev sikret takket være tilskud fra A.Goods personalhistoriske fond, Nykredit og Lærerstandens Brandforsikring, blev redigeret af bibliotekar Niels Kragh-Nielsen, Rødding. Kragh-Nielsen trak sig i forbindelse med generalforsamlingen i 1989 ud af styrelsen og skriftudvalget, men færdiggjorde altså Plovs erindringer. Han efterfulgtes af arkivar Bjørn Poulsen, Flensborg.

Endelig udgav Historisk Samfund i 1989 et hæfte i den fjerde af vore skriftserier, nemlig Sønderjyske Billeder, som udgives i samarbejde med Institut for sønderjysk Lokalhistorie. Vores tidligere formand Poul Andersen leverede

teksten til fotograf C.C. Biehls billeder fra Gråsten og omegn, mens billederne blev fremdraget af Henrik Fangel. Udgivelsen blev støttet af Sønderhav og omegns Mødehuslegat og desuden fra lokal side.

Vi vil gerne under ét takke alle, der har givet bidrag til vore udgivelser.

Inden omtalen af jubilæerne afsluttes, vil det også være på sin plads at nævne, at selve jubilæumsdagen, fredag d. 3. november 1989 blev fejret med en velbesøgt reception på Landsarkivet, hvor de nye publikationer blev præsenteret, og hvor vi havde lejlighed til at se bl.a. repræsentanter for de fonds, som havde ydet os støtte, og takke dem på det hjerteligste. Denne tak være hermed gentaget. Om aftenen mødtes styrelsen med indbudte gæster og tidligere styrelsesmedlemmer til en middag i Borgerforeningen i Flensborg, hvor der blev holdt taler og overbragt gratulationer, bl.a. fra formanden for Dansk historisk Fællesforening, rigsarkivar Vagn Dybdahl, og formanden for SLF, overarkivar Finn H. Lauridsen. Forud for jubilæumsdagen havde styrelsen besluttet at udnævne tre nye æresmedlemmer, hvis indsats på hvert sit område havde været afgørende for Historisk Samfund inden for de sidste år. Til æresmedlem udnævntes fru Inger Bjørn Svensson, redaktør af Sønderjysk Månedsskrift 1963-86, Poul Andersen, formand for Historisk Samfund for Sønderjylland 1980-86, og fhv. skoleinspektør Børge Barløse, hvis indsats med 100-årsregisteret er omtalt ovenfor. Udnævnelserne blev fulgt op af varmt bifald fra de tilstedeværende og takketaler fra de overraskede nye æresmedlemmer.

Jubilæer koster penge, vore danner ingen undtagelse, men vi synes, at vi med de nye publikationer, som har slugt langt den overvejende del af de penge, der er blevet brugt på jubilæerne, har givet medlemmerne noget af værdi. En stor del af de anvendte penge bestod af tilskud, som var modtaget netop til disse specielle publikationsformål, ligesom det var tilfældet med de opsparede midler til afslutningen af Åbenrå kommunes historie for få år siden. Vi har hermed opbrugt langt den overvejende del af vore opsparede midler, og da vi samtidig omkring årsskiftet havde et større momstilgodehavende hos toldvæsenet, kunne vi for første gang i mange år se bunden af Historisk Samfunds pengeskatte. Vi kan berolige med, at den nu atter er ved at være dækket, men det var en oplevelse, der manede til eftertanke. Vi har derfor i styrelsen holdt ekstra møder for at drøfte økonomien og eftertiden, hvilket har resulteret i et stramt budget for 1990, hvor de enkelte grene af vor virksomhed skal være i balance. Da portoudgifter efterhånden er blevet meget belastende, idet hver medlemsudsendelse nu koster over 10.000 kr., har vi besluttet at begrænse medlemsudsendelserne til 2 årlige udsendelser, nemlig en om foråret med indkaldelse til generalforsamlingen og en om efteråret med Sønderjyske Årbøger. Dette kræver øget planlægning bl.a. med hensyn til egnsvandringen, men

vi håber, at det ikke vil blive til større ulempe for nogen, 20.000 kr. er trods alt også penge at spare. Der vil under regnskabsgennemgangen blive lejlighed til at komme ind på økonomien en gang til.

Med en så fyldig omtale af aktiviteterne omkring de to jubilæer må beretningen om vore andre aktiviteter blive mere summarisk, uden at der dermed ligger nogen vægtning i dette.

Arbejdet i vore 5 amtskredse er fortsat på samme udmærkede vis med afholdelse af udflugter, foredrag og møder med de andre historiske organisationer i pågældende områder. Dette er en kontakt, som vi lægger stor vægt på, og som vi håber kan blive så omfattende som muligt. Det var i 1989 Sønderborg Amtskreds, der stod for den Historiske Søndag, som med god tilslutning fandt sted den 11. juni. I Haderslev amtskreds har vor mangeårige amtsformand Søren Rasmussen passeret de 70 og trukket sig tilbage, og jeg vil gerne på dette sted takke Søren Rasmussen for hans helhjertede indsats for Historisk Samfund.

Årets store egnsvandring kunne afvikles med samtlige deltagere på en dag. Det var denne gang en mindre tur, idet vi havde valgt at bese det nyrestaurerede Koldinghus under vejledning af »slotsherren« museumssinspektør Dedenroth Schou og museet på Trapholt, hvor der netop var en udstilling af Aabenraa-maleren Franziska Clausens efterladte værker. Turen afsluttedes på Skamlingsbanken, hvor Inge Adriansens levende foredrag var inspireret af de historiske omgivelser og tidens rørelser, som derved blev sat i et større perspektiv. Af de øvrige aktiviteter kan nævnes, at foredragsrækken om Sønderjyllands historie blev afsluttet i foråret 1989 med de sidste 4 foredrag på Landsarkivet.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 1989 med 10 hæfter på ialt 344 sider. Maj nummeret var et særnummer om Vesteregnet som en hilsen til Peter Kr. Iversen på 75-års dagen og julinummet markerede 350-årsdagen for fundet af det første guldhorn. Også 125-året for slaget på Dybbøl Banke blev markeret af Månedsskriftet, men i øvrigt er årgangen, ligesom de fleste af Månedsskriftets årgange, præget af stor spredning tidsmæssigt i artiklernes indhold. Dette vil vi gerne fastholde, og månedsskriftets redaktion vil gerne opfordre alle, der har noget på hjerte til at indsende manuskripter, der handler om Sønderjyllands historie i bred forstand. Også i årgang 1989 var der farvebilleder, som ganske vist koster en del, men som vi tror, at læserne sætter pris på, og som i hvert fald er en tilfredsstillelse for redaktionen i den meget fine gengivelse, som Aabenraa Bogtrykkeri har leveret. Månedsskriftet har i 1989 kunnet fastholde sit abonnementstal, ja der er endog tale om en lille stigning til ca. 2200. Trods dette er det imidlertid ikke muligt at udsende månedsskriftet uden tilskud. Der er i 1989 modtaget ialt 95.000 i tilskud fra forskellig side, og der er grund til

at være vore sponsorer og annoncører stor tak skyldig, ikke mindst for deres trofasthed.

Også Historisk Samfunds medlemsskare må vi være taknemmelige for trofasthed, idet vi i jubilæumsåret har kunnet fastholde medlemstallet, som senest er opgjort til 2850. En forøgelse kræver en intensiv hvervning, som det kan være svært at få tid til ind mellem de mange aktiviteter. Vi håber ved hjælp af det kombinerede kontingent og abonnement på Månedsskriftet, som vi indførte for et par år siden, dog at kunne få en større del af de interesserede til at være med begge steder. Det er jo dog to sider af samme sag. At der også er interesse for vort arbejde uden for landsdelen fik vi et bevis for, da vi her i vinter blev ringet op af en advokat i Hjørring, som kunne meddele os, at et medlem der, Jørgen Rasmussen Ris, havde testamenteret 5000 kr. til Historisk Samfund, en gestus, som vi er meget taknemmelig for, og som burde kunne tjene som forbillede.

Inden for styrelsen er der sket en omfordeling af opgaverne, idet Henrik Fangel ved årets udgang på grund af et stort arbejdspress afgav sekretærposten, som siden da har været varetaget af Hans Schultz Hansen som konstitueret sekretær. Der er samtidig sket en omlægning af nogle arbejds gange, hvor vi har kunnet trække på personalet på Institut for Sønderjysk lokalhistorie.

Historisk Samfunds kontor har siden 1984 været ledet af Vera Molberg Hansen, der imidlertid nu har foretrukket det private erhvervsliv. Vera Molberg har sammen med kassereren taget det store slæb med de mange bogbestillinger omkring jubilæet og indkøringen af vort EDB-system, og styrelsen vil gerne her takke for den gode indsats. Den samme taknemmelighed vil vi gerne udtrykke over for fru Xenia Schaumburg, der ligeledes gennem en årrække har stillet sin arbejdskraft til vor disposition, når det brændte på. Mange gode kræfter har virket sammen og utallige arbejdstimer er blevet anvendt for Historisk Samfund, for at vi i jubilæumsåret kunne markere os på en værdig måde. Vi håber, at medlemmerne synes, at det er lykkedes.

Styrelsens beretning blev godkendt af forsamlingen. Derefter fremlagde kassereren, afdelingsleder Rasmus Callesen, regnskabet for 1989. Det store underskud blev forklaret med forbruget af henlagte, øremærkede midler i forbindelse med Sønderjyske Årbøgers 100 års jubilæum i 1989, først og fremmest til registret til årbøgerne 1889-1988. Regnskabet bringes s. 281f. Erik Rytter, Sønderborg, stillede spørgsmål til revisorernes påtegning, der lyder således: »Foranstående regnskab og status er stikprøvevis gennemgået og på baggrund heraf må regnskabet antages at være kompetent og korrekt bogført. Af status er enkelte poster objektivt kontrolleret og øvrige poster er sandsynliggjort«. Rytter fandt, at revisorernes godkendelse af regnskabet var for vag. Kassereren og formanden svarede hertil, at påtegningen skulle ses i sammenhæng med de generalforsamlingsvalgte revisorers ønske om en regnskabs gennemgang ved et revisorfirma, en opfordring, som

styrelsen netop havde besluttet at følge. En sådan ordning fandt Rytter tilfredsstillende.

Ved de efterfølgende valg genvalgte Bjørn Poulsen, Lars N. Henningsen, Rasmus Callesen og Hans Schultz Hansen til styrelsen, mens redaktør Jørn Buch nyvalgte til den ledige styrelsespost. Som revisor genvalgte Sven Andresen, mens den hidtidige revisorsuppleant Fr. Rudolph nyvalgte i stedet for Sv. Lyck, der har ønsket at trække sig tilbage. Formanden rettede en tak til Lyck for 20 års revisionsarbejde.

Under eventuelt præsenterede formanden H. V. Gregersens netop udkomne bog om den senmiddelalderlige ødelægning, der havde ført til, at Sønderjylland var blevet »skævt«, ligesom han gav nogle meddelelser om egnsvandringen. B. Lewandowski ønskede, at Historisk Samfund koordinerede sin egnsvandring med Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, så datosammenfald kunne undgås. Dette lovede man at forsøge.

I overensstemmelse med det fine vejr sluttede generalforsamlingen med Jeppe Aakjærs »Se dig ud en sommerdag«.

Efter generalforsamlingen var der foredrag ved professor, dr. phil. Henning Poulsen, Århus Universitet, om »besættelsespolitikken 1940-45«. Foredraget, der påhørtes med stor interesse, koncentrerede sig især om de første måneder efter den 9. april 1940. Henning Poulsen påpegede, hvorledes den danske regering prioriterede Danmarks suverænitet højere end landets neutralitet, og han sammenlignede den særlige danske udvikling med forholdene i andre besatte lande.

Årsmødet sluttede med sangen »Venner, ser på Danmarks kort«.

Haderslev amtskreds

Haderslev Amtskreds havde søndag d. 1. juni arrangeret en sommerudflugt, hvis hovedemne var Postvæsenets historie. Turen startede ved Grarup Kirke, hvor skolekonsulent Karl Erik Olesen kort fortalte om stedet og kirken. Derefter overtog lederen af byhistorisk arkiv i Haderslev Jakob Røjskær og fortalte om postvæsenets historie set fra Svenske Postvej. Aftenen sluttede med kaffe på Aarø Sund Badehotel, hvor cand. agro. lærer Keld Nørgård engageret fortalte om posthistorie ud fra poststemplernes oplysninger. Der deltog ca. 60 i denne sommerudflugt. Generalforsamlingen blev i 1989 holdt på Brødre-menhedens Hotel, hvor Jørn Buch afsluttede med et engageret foredrag om aktuelle grænselandsproblemer.

Ved udløbet af valgperioden havde den mangeårige formand for amtskredsen Søren Rasmussen meddelt, at han af helbredsmæssige årsager måtte give afkald på at lade sig genopstille.

Den 18. juni afgik Søren Rasmussen ved døden. Der skal her lyde en varm tak fra medlemmerne og styrelsens øvrige medlemmer for det store arbejde, han gennem årene har lagt i foreningen.

Karl Erik Olesen

Aabenraa amtskreds

Den 27. april holdtes generalforsamling i Billedsalen på Folkehjem, Aabenraa.

Efter generalforsamlingen holdt Anne-Helene Michelsen, Jakob Michsens gård, et lysbilledforedrag med emnet »Dansk madkultur fra stenalderen til i dag«.

Onsdag d. 7. juni havde amtskredsen i samarbejde med Lokalhistorisk forening for Rødekro og Aabenraa og Omegns Turistforening arrangeret en historisk aftentur i den

sydlige del af Rødekro kommune. Man besøgte Hjulgraven i Hjorkær, Egvad og Hellevad kirker og sluttede med et foredrag af dr. phil H. V. Gregersen om præsten Niels Heldvad i Hellevad kirkekro. Der var fin tilslutning til arrangementet.

Den 22. november havde amtskredsens bestyrelse indbudt til det årlige fællesmøde for historiske foreninger og arkiver.

I år mødtes man i Bovrup, hvor den lokale bestyrelse viste deres lokaler i den gl. skole. Der blev sluttet af på Bovrup kro, hvor de forskellige foreninger fortalte om deres arbejde, og man udvekslede årsskrifter. Højskolelærer Erik Lindsø, Danebod, fortalte om Historisk Samfunds arbejde.

Der har været holdt hjemstavns møder i Varnæs og Bovrup, som amtskredsen lige som de tidligere har støttet.

I 1989/90 har amtskredsen haft et samarbejde med Byhistorisk forening, Aabenraa og Aabenraa Museums Venner om indbydelse til 3 foredrags-arrangementer. Hver af foreningerne har stået for et foredrag. To fandt sted i efteråret, og det sidste, som Aabenraa amtskreds stod for, fandt sted d. 24. januar. Fhv. højskoleforstander Karl Andresen, Kollund, holdt foredrag med emnet: »På troens overdrev« i Landsarkivets foredragssal. Den 10. februar var amtskredsen medindbyder til en afstemningsfest i Billedsalen på Folkkehjem. Grænseforeningen og foreningen Norden stod for tilrettelæggelsen.

H. H. Bang

Sønderborg amtskreds

Sønderborg amtskreds holdt den 25. april 1989 generalforsamling i Egen Forsamlingshus, hvor Valdemar Dreyer for ca. 25 deltagere fortalte om »skæbnedøgn for vore oldeforældre« – om de krigsskibe og søslag, der havde været med til at sætte præg på krigen i 1864, men som ikke have fået samme bevågenhed som krigen til lands.

Den 11. juni var amtskredsen vært ved den »historiske søndag«, hvor der var fokuseret på Nybøl herred. Pastor Günter Weitling fortalte om Nybøl kirke, der ligger ved det gamle tingsted, Hans Peter Rasmussen redegjorde ved Nydam mose for Nydamselskabets aktiviteter og bestræbelser på at finde endnu en Nydambåd, Inge Adriansen berettede ved skanse IV på Dybbøl om kampene i 1864, og der var »åbent hus« på Sandbjerg slot, der indeholder adskillige minder om familien Reventlow, der i sin tid besad slottet. Der var i alt ca. 300 deltagere.

Endelig fandt det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver og samlinger i det gamle Sønderborg amts område sted den 7. november 1989 på Cathrinesminde teglværk, hvor knap 60 deltagere berettede om deres arbejde med lokalhistorie det seneste år. Aftenen sluttede med et levende og interessant lysbilledindlæg om det gamle Broagerland ved Christen Frederiksen og Peter A. Petersen.

På mødet redegjorde amtskredsen også for planerne om at samle oplysninger om alle lokalhistoriske foreninger og arkiver i området i et lille hefte, hvor der også var mulighed for at bringe oplysninger om nogle af arkivernes vigtigste kilder til belysning af deres områdes historie, således at de, der måtte være interesseret i at arbejde videre med lokalhistoriske emner, kan se, hvilke muligheder de enkelte arkiver rummer. Heftet forventes klar november 1990.

Henning Mathiesen

Tønder amtskreds

Tønder amtskreds havde i juni en eftermiddagstur til Hedeby med besøg i såvel kirken som på museet. I turen, der var tilsmilet af vejret, deltog 32 af medlemmerne. Den medbragte kaffe kunne nydes i det fri. På tilbagevejen blev der standset op ved Dannevirke-muren, og de fleste benyttede lejligheden til en spadseretur på dette fortidsminde.

I oktober besøgte Tønder museum, hvor museumsinspektør Jørn Otto Hansen viste rundt. Der sluttedes med kaffebord på Hostrups hotel.

Til det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver, foreninger og museer var tilslutningen uventet stor med ca. 40 deltagere. Mødet var henlagt til skolen i Sønder Sejerslev, da man i Emmerlev sogn siden 1855 har ført en grundig sognekronike, angående hvilken der blev orienteret. Den har sit hjemsted i skolen og er tilgængelig for interesserede. I øvrigt viste aftenen, at der i de lokale arkiver gøres et dygtigt og flittigt arbejde til gavn for de lokale områder. Den lokalhistoriske konsulent lektor Henrik Fangel gav gode råd vedrørende arkivarbejde.

Som tidligere var amtskredsen medindbyder til afstemningsfesten i Skærbæk i forbindelse med et eftermiddagsmøde, som havde 100 deltagere. Højskolelærer Richard Andersen, Askov, holdt festtalen.

Den ordinære generalforsamling fandt sted i april på Hostrups hotel i Tønder. I forbindelse med mødet fortalte fhv. digegreve Niels Lorenzen, Ballum, om dels Ballum slusekro, dels om færgefarten mellem Rønmø og fastlandet gennem tiderne.

Peter Madsen

Sydslesvigs Amtskreds

I året 1989 tilbød Sydslesvigs amtskreds sine medlemmer et righoldigt program med en række foredrag om historiske emner, der berørte Sydslesvig i både middelalderen og nutiden. Foredragene blev holdt i Flensborg, Slesvig og Husum.

Torsdag den 6. april 1989 holdt vi generalforsamling på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Efter en meget livlig generalforsamling med valg af to nye bestyrelsesmedlemmer – Marie Møller, Flensborg, og Anders Schaltz Andersen, Hatsted – skildrede Henrik Becker-Christensen »Den nationale udvikling i Sønderjylland gennem 150 år, tiden fra 1830 til 1980«. (46 deltagere).

Lørdag den 1. juli besøgte vi »Ostenfelder bondehus« i Husum, hvor Kreisarchivar Dr. Rolf Kuschert fortalte om det nyrestaurerede museum. (18 deltagere).

Efterårsmødet fandt sted den 23. november på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Johan Peter Noack fortalte om »Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945«. (70 deltagere).

I samarbejde med andre foreninger organiserede vi følgende møder:

I maj 1989 arrangeredes en slægtshistorisk udstilling på Dansk Centralbibliotek, som åbnedes den 2. maj med et foredrag af Lars Henningsen om »Enkelt personer i tidens spejl«.

Lørdag den 16. september holdt vi et stort dansk-tysk møde på Mikkelsberg i Hatsted. Emnet var »Die politische Entwicklung im 19. Jahrhundert in Deutschland und in Dänemark nach dem Krieg von 1864«. Mødet, som samlede 52 deltagere, var arrangeret i samarbejde med »Beirat für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein«. To danske historikere skildrede den folkelige fornyelse og vejen til demokrati i Danmark. To tyske historikere tegnede et billede, der viste, at sejren i 1864 ikke fremmede den demokratiske udvikling i Tyskland.

I samarbejde med folkeuniversitetet i Sydslesvig og Dansk Centralb. for Sydslesvig organiserede vi 6 foredrag:

18. april 1989 Knud Fanø: Flensborg og Tønder, to byer med mange fælles træk. (i Flensborg)
 7. nov. 1989 H.V.Gregersen: Gottorperne. (i Slesvig)
 6. dec. Lars Henningsen: Slægtsforskning i Sønderjylland. (i Husum)
 28. marts 1990 Henrik Becker-Christensen: Hærvejen gennem Jylland. (i Slesvig)
 22. febr. Henrik M.Jansen (Svendborg museum): Myter i Danmarkshistorien. (i Slesvig)
 15. marts H.V.Gregersen: Anglerne i det sydlige Sønderjylland. (i Slesvig)

Desuden arrangeredes den 9. april 1990 et møde, hvor sydslesvigere fortalte minder fra den 9. april 1940 og krigsårene. (100 deltagere)

Johann Runge

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6300 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

I februar afholdtes grundkursus i registrering på Landsarkivet med ca. 30 deltagere fra ti arkiver. Ved generalforsamlingen talte Poul Andersen om »Danmarkshistorien set fra mine vinduer ved Flensborg fjord«. Den 9. juni deltog vi i et møde med vores nabokreds syd for grænsen, »Arbeitsgemeinschaft der Volkskundlichen Sammlungen des Kreises Schleswig-Flensburg«. Mødet foregik i Munkbrarup, hvor vi bl.a. besøgte en gammel mølle under restaurering.

Vi deltog som sædvanlig med en stand på dyrskuet i Aabenraa, hvor fem arkiver havde bidraget med plancher om emnet »Foreninger«. Den 28. oktober afholdes kursus på Landsarkivet om »Måltrettet indsamling af arkivalier« ved Allan Frandsen fra Borum i Århus amt.

Ved fotokopieringskampagnen blev der taget ca. 11.000 kopier, og takket være en ny kopimaskine var de af bedre kvalitet end sidste år.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Den lokalhistoriske konsulent har deltaget i bestyrelsesmøder i Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) samt i de møder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i amtet, som har været afholdt fire steder i amtet i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland. For LASS er arrangeret et kursus i måltrettet indsamling af arkivalier den 28. okt.

Der har været aflagt besøg i de lokalhistoriske arkiver i Rødekro, Bredebro, Ullerup, Haderslev, Vojens og Nordbog, hvor der er ydet råd og vejledning vedr. registrering, indretning af lokaler, ligesom konsulenten har medvirket ved løsning af organisatoriske problemer med henblik på en adskillelse af forening og arkiv i Sønderborg og Broager.

Endvidere har konsulenten medvirket ved løsningen af praktiske forhold omkring en række arkivers lokaler. Mange arkiver lever stadigvæk under utilfredsstillende lokalefor-

hold, men der er i det forløbne år dog sket en række forbedringer. I Rødekro har man omsider fået lokaler, som er brugbare til arkivformål, i Tønder er arkivet flyttet til gode og bedre lokaler på biblioteket, også arkivet i Christiansfeld har fået større og bedre lokaler, ligesom man er på vej til nyindrettede lokaler i Broager. I Varnæs er man flyttet en etage op og har fået sig indrettet meget fint oppe under taget, bl.a. med gode udstillingsfaciliteter. I Augustenborg udvider man de eksisterende lokaler i det gamle hospital, og også i Haderslev er der udsigt til væsentlige forbedringer.

Ingen af disse steder er de bygninger, man er i eller flytter ind i, bygget med det specielle formål at fungere som arkiv. Det betyder, at man de fleste steder må forsøge at tillempe eksisterende lokaler så godt som muligt. Det er ikke de store penge, der er afsat til indretning og evt. ombygning. Derfor er det særdeles vigtigt, at disse få midler bliver udnyttet så godt som muligt, og at man finder frem til en løsning, som vil kunne holde lang tid frem. Ikke mindst bør man overveje det sikkerhedsmæssige meget indgående.

Med hensyn til indsamlings af foreningsarkivalier er det i 1989 lykkedes ved forhandlinger med amtskommunen at fremskaffe en del af det økonomiske grundlag, som skal være til stede, for at der kan indgives ansøgning til Statens humanistiske Forskningsråd om at støtte projektet. Ligeledes er det lykkedes at opnå tilsagn fra en række kommuner i amtet om at stille arbejdsledige i jobtilbud til rådighed for projektet. Der er således lokal arbejdskraft til rådighed i tilstrækkeligt omfang, en del af de ekstramidler, der skal til til at køre kampagnen, er til stede, ligesom Institut for Sønderjysk Lokalhistorie går aktivt ind i projektet med en del af sine ressourcer. Det skulle gøre det muligt at sætte projektet igang engang i 1990.

Beretninger fra de lokalhistoriske arkiver og foreninger for året 1988 er indsamlet af konsulenten og publiceret i Sønderjyske Årbøger 1989.

Historiske Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Henrik Fangel.

Åbningstid: ma.-fr. kl. 9-14 eller efter aftale.

Samlingerne har i 1989 modtaget 68 afleveringer omfattende ca. 1700 billeder, hvortil kommer fotograf Clausens negatvsamling. Blandt afleveringerne er der grund til at nævne to omfattende samlinger med albums fra efterkommere af skibsbygmester Jacobsen i Aabenraa.

Den største erhvervelse var fotograf Clausens store negatvsamling, der dels omfatter glasnegativer fra Peter Clausens tid som fotograf i Aabenraa, heriblandt de originale glasnegativer til en lang række billeder fra genforeningen, endvidere mange motiver fra byen, hovedsagelig fra tiden før 1930. Den største samling er dog fotograf Holger Clausens negatvsamling (ca. 1950-1985), der omfatter ca. 70.000 numre; de fleste af disse negativer er på planfilm og ikke på glas. Til Holger Clausens samling er der bevaret bestillingsprotokoller, således at der kan søges på navn. Selvom langt de fleste af disse negativer er portrætter, er der dog også mange motiver fra byen og omegnen, ikke mindst fra firmaer i Aabenraa.

Svend Grabowsky var i 7 måneder beskæftiget med rensning af negativer og ordning af Clausens samling, ligesom Holger Clausen selv sammen med fru Skifter Andersen har identificeret en lang række af de ældre glasnegativer (gruppebilleder). Et tilskud fra Aabenraa byhistoriske Forenings bevaringsfond har medvirket til at begrænse instituttets egne udgifter i forbindelse med erhvervelse og ordning af denne samling.

Der er i det forløbne år anskaffet et EDB-anlæg med det af Sammenslutningen af Lokalkarkiver udviklede registreringsprogram Arkibas. Registrering af tilvækst af billeder sker fremtidig ad denne vej, og med tiden vil forhåbentlig også de ældre dele af samlingerne kunne indlægges. Med dette anlæg skulle søgemulighederne i den store billedsamling efterhånden forbedres.

Samlingernes dygtige fotograf gennem mange år, Jens Ravn Jensen, har ønsket at trappe ned, og derfor er det kun blevet til 170 affotograferinger og fremstilling af 185 kopier i 1989. Hertil kommer en del arbejde, som er udført ude i byen, bl.a. 89 kopier af Carl C. Biehls glasnegativer til de lokalhistoriske arkiver. Herudover er der leveret 216 kopier, 8 kopier af bånd samt udlånt 5 filmkopier fra samlingen, fordelt på 45 lånere. De billeder, som er leveret, er bl.a. brugt til illustration af bøger, til optagelser af videofilm og til udstillinger, bl.a. på Aabenraa Museum.

I anledning af fotografiets 150-års jubilæum afholdtes i samarbejde med Aabenraa Museum en udstilling på Aabenraa Museum om »Fotografer i Aabenraa«. Udstillingen løb fra den 29. september til den 11. november og blev mødt med en pæn interesse. På udstillingen vist originalbilleder af en lang række Aabenraa-fotografer, ligesom der fremvist et atelier med original skovbaggrund og forskellige ældre fotoapparater, venligst udlånt fra Lokalhistorisk Arkiv for Toftlund.

Fra efterårets udstilling om Aabenraa-fotografer på Aabenraa Museum, arrangeret i et samarbejde mellem museet og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Plancherne viser eksempler på Aabenraa-fotografers arbejde, i montren ses postkort og postkortalbum og i baggrunden et hjørne af et gammelt fotografatelier fra Toftlund med bl.a. skovparti-baggrund. Fot. Svend Geehrtsen/Aabenraa Museum.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Formand: Boye Andersen, Storegade 84, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 46 63.

Historisk Samfund for Als og Sundeved har 1300 medlemmer.

Der blev i marts holdt generalforsamling på vanlig vis og med god tilslutning på Sønderborg slot. Efter generalforsamlingen talte Inge Adriansen om danske og tyske nationale symboler. Heldagsudflugten i juni gik til Tåsinge og Langeland, og efterårets tur i september blev et besøg på museet i Gram. Efterårets foredragsserie blev tre gode aftener på Sønderborg slot i samarbejde med Folkeuniversitetet i Sønderborg. Emnet var Sønderjyllands historie. Talerne var Steen W. Andersen, Lennart S. Madsen, begge Haderslev, og Henrik Fangel, Aabenraa.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 33.

Efter generalforsamlingen sidste år talte arkivar, dr. phil. Lars N. Henningsen om: Reder- og storkøbmandsfamilien Otte i 1700-tallet, et interessant tidsbillede fra landsdelen. Foråret var iøvrigt præget af forberedelserne til og gennemførelsen af foreningens slægtshistoriske udstilling, der blev vist i samarbejde med Sønderborg bibliotek i dettes udstillingssal fredag den 24. og lørdag den 25. februar, samt i samarbejde med Landsarkivet i Aabenraa i dettes foredragssal fredag den 31. marts og lørdag den 1. april, og endelig, i samarbejde med Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, i dettes blaa sal i dagene 2.-6. maj. Udstillingen vakte glædelig interesse, blev besøgt af ca. 1.000 gæster, af hvilke nogle kom igen. Den er sandsynligvis stærkt medvirkende til, at foreningens medlemstal i årets løb er steget med $\frac{1}{3}$.

I september indledte K. Storm Johansen om: Private kilder til slægtens historie. Ved oktobermødet indledte Bodil Clausen om: Kirkelige kilder til slægtens historie.

I efteråret skaffede foreningen en lærer til et kursus i slægtshistorie i LOF i Løgumkloster, da reglerne vedrørende efterløn og vedrørende indtægter for folkepensionister i alderen 67-70 år ville gøre det til ren underskudsforretning for dem, der tidligere har undervist i oplysningsforbundene, blandt disse grupper. Det må håbes, at der er yngre, der fremover vil påtage sig at undervise lokalt, og derved imødekomme den store interesse, der er for lokale kurser, især blandt dem, der er afhængige af offentlige transportmidler.

Sognepræst. cand. polyt. D. Gautier talte ved novembermødet om emnet: Cirkusslægter og gav en spændende gennemgang af en slægtsundersøgelse, der strakte sig over det meste af Europa og omfattede de fleste kendte cirkusslægter samt en række danske dyrlæger!

Lokalhistoriske foreninger og arkiver**Augustenborg Kommune**

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 samt første mandag i måneden kl. 19-21 eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 11 20.

Et rigt arbejdsår har præget arkivet; man kan nu disponere over 100 m², og der er skabt gode arbejdsforhold også for arkivbesøgende. Der er modtaget 35 ejendomspapirer, to

brevsamlinger fra alsingere, som var med i første verdenskrig, en livsskildring på 100 sider om en alsisk slægts virke i hjembyen, en dagbog fra en alsinger udvandret i 1887 til USA, et nodehæfte komponeret af en københavner i 1850 til Augustenborgs pris, og som først fik premiere i 1989. Der er endvidere optaget to lydbånd, hvor to damer har fortalt om oplevelser fra 1910-30. En sølvmedalje præget i Leipzig i år 1900 er foræret en alsisk gårdejer af den augustenborgske hertug Ernst Gynther og nu i arkivets eje. I det forløbne år har der været rekordtilgang af fotos og billeder, ikke færre end 1100 stk., og fotosamlingen rummer nu 7000 stk.

Arkivbesøget og øvrige ekspeditioner er oppe på ca. 600; der har været besøgende fra Finland, Sverige og Tyskland med det ene formål: at søge efter slægtens spor, hvor forfædre var beskæftiget hos de augustenborgske hertuger. Arbejdet i arkivet har været på 1600 frivillige arbejdstimer. Foreningen, der står bag arkivet, har 375 medlemmer; en egnsvandring til Kobbermøllen samlede 70 medlemmer.

Bov kommune

Historisk forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Den selvejende institution *Bov Museum*

Bovvej 2, 6330 Padborg.

Åbningstid: 1/4-1/10 hver onsdag og lørdag kl. 15-17, 15/6-15/8 hver dag undtagen mandag; skoler og større selskaber efter aftale.

Ved en ekstraordinær generalforsamling den 11. sept. oprettedes »Den selvejende institution Bov Museum«.

Den 1. nov. 1989 var der grundstensnedlæggelse til den nye afdeling af museets landbrugssamling, som der bygges tre bygninger til. Byggeriet påregnes færdigt den 1. juli 1990.

Historisk forening har haft følgende arrangementer: Den 19. april afholdtes generalforsamling, hvor speditør Kjeld Michelsen viste historiske film optaget af den tidligere smalfilmsklub. Videoptagelser deraf blev skænket til museet. Den 8. juni var der byvandring i Flensborg med gymnasielærer P. Busk-Nielsen med 130 deltagere! og den 23. okt. lysbilledfordrag på Frøslev kro af landsarkivar H. Worsøe om slægtsforskning.

Foreningen har 430 medlemmer. Foreningen har udsendt 12. årgang af sit årsskrift.

Broager kommune

Broagerlands lokalhistoriske forening

Formand: Chresten Krogh, Brovej 108, Smøl Mark, 6310 Broager.

Broagerlands lokal arkiv

Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstid: Tirsdag kl. 16-18.

Leder: Lory Carstensen, Vemmingbundvej 26, 6310 Broager, tlf. 74 44 00 04.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Samling

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 74 12 31.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro.

Sammen med den fortsatte registrering af arkivalier er vi godt igang med registrering af fotografier, ligesom gamle ting og redskaber også er blevet registreret.

En medarbejder er igang med at skaffe mere oplysning om datidens største industri i kommunen. En anden tager sig specielt af kniplingernes historie i kommunen bl.a. ved interviews.

Etnolog Nina Fabricius' udstilling om Ballum med fotos og tegninger af museumsinspektør Peter Dragsbo har været godt besøgt. Dele af udstillingen får nu permanent plads i det lille museum i Ballum enge, nabo til de to bevandingsmøller, der er kopier af de i 1842 opsatte møller, som var i brug til 1964.

Vi har taget initiativ til registrering og bevaring af gravminder. Registreringen starter først i maj på Ballum Kirkegård under ledelse af museumsinspektør Inger Lauridsen, Tønder, med Niels Lorenzen som lokal medarbejder. Senere på året fortsættes på Skast kirkegård.

Christiansfeld kommune

Christiansfeld Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: Tirsdag kl. 17.30-18.30, fredag kl. 15-17, eller efter aftale.

Leder: Ole Laurits Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 31 88.

Arkivet er flyttet til Nørregade 1, hvor det gav bedre plads. Der har i løbet af året været 119 afleveringer af arkivalier. Der har som i de andre år været en del henvendelser fra ind- og udland.

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Karen Bjørnsen, Skovvænget 7, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 11 82.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30.

Arkivleder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 75 57 44 65.

1989 har været et godt og resultatrigt år for foreningen og arkivet. Foreningen har afholdt to foredrag og tre udstillinger. I januar holdt museumsinspektør Steen W.Andersen, Haderslev, lysbilledforedrag om Sønderjyllands historie i oldtiden, i marts viste foreningen sammen med arkivet den fjerde i en række af udstillinger i tekst og billeder om udviklingen i Hejls sogn fra 1788-1988, denne gang om den sydøstlige del af sognet. Dele af udstillingen vist på den lokalhistoriske messe i Haderslev i april.

Udstillingen i sin helhed vist igen i juli for sommergæsterne, så den ialt blev set af 300 mennesker.

I forbindelse med nedlæggelsen af plejehjemmet Engbo i Hejls fik arkivet tildelt et nyt og større lokale med tilhørende depotrum. En privat gave samt det årlige tilskud fra Christiansfeld kommune bevirkede, at arkivet fik råd til at købe to brandsikre arkivbokse samt en god skrivemaskine. Arkivet er således blevet en god og velindrettet arbejdsplads. Arbejdet går godt fremad, idet vi har fået uddannet to nye medlemmer til registreringsarbejdet. Arkivet har i det forløbne år haft en tilvækst på ca. 700 fotos af personer, ejendomme og gadepartier. Desuden har vi fået en stor mængde ejendoms-papirer og en del erindringer fra ældre Hejlsinge. Det arbejde, der især forestår, er registreringen af de mange fotos. To bestyrelsesmedlemmer har været på registreringskursus med tilskud fra kommunen.

Vejstrup Lokalhistorisk forening

Formand: Ove Strandby Lindskov, Gammellosevej 6, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 42 02.

Foreningen har i årets løb haft følgende arrangementer: i marts et foredrag af Thorvald Rudbech om »Besættelsen i Danmark«, set fra Kurkgård (Kurkgård ligger i Sjølund), i oktober »Hvad er det?« og »Hvornår var det nu det var?« med borgmester Bent Skrivers, i november et lysbilledforedrag om Fjællebroen af arkitekt Junggren Have. Til disse arrangementer samler vi hver gang ca. 100 personer, dvs. ca. 10% af Vejstrup sogns indbyggere. Foreningen har 105 medlemmer.

Arkivet fik ved årsskiftet 1989-90 nye lokaler i tidligere sognerådlokaler, som er opført i 1956 i forbindelse med plejehjemmet »Lærkebo« i Sjølund. Her har vi bl.a. til rådighed en stor brandsikker boks på ca. 6 m².

Gråsten kommune*Historisk forening for Gråsten By og Egn*

Formand: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten, tlf. 74 60 82 44.

Ved generalforsamlingen i april var der som sædvane et foredrag, denne gang om krigen 1864. Sommerudflugten gik i 1989 mod vest, hvor vi besøgte Trøjborg slotsruin, Emmerlev Klev, og derfra ad Kystvejen, forbi de mange bronzealderhøje til Ballum.

Vort efterårsmøde fandt sted på Den gamle kro, hvor læge Roesdahl fra Tandslet fortalte om sine oplevelser, da han med de hvide busser var med til at hente danske og norske fanger hjem fra KZ-lejre. Ved dette møde kunne vi udlevere vort årsskrift, nr. 15 i rækken. Foreningens bestyrelsesmedlemmer har ved forskellige lejligheder fungeret som guider i Graasten og i Sønderjylland.

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, Torsdag kl. 17-19.

Leder: Poul Andersen, (se ovenfor).

Arkivet har i årets løb haft mange besøg og både telefoniske og skriftlige henvendelser fra personer, der ønsker oplysninger om deres slægt, og i de fleste tilfælde har vi kunnet hjælpe. Afleveringer går jævnt ind året igennem, både billeder og arkivalier, så medarbejderne på arkivet altid har nok at se til med registrering. Dansk Turistforening kunne i 1989 fejre 100 års jubilæum, og vi blev i den anledning anmodet af Graastens Turistforening om at lave en udstilling om turismen i vort område. Vi fandt i arkivet bl.a. gamle turistbrochurer, og med billeder og kort viste vi Graastens udvikling i de 100 år. Foruden på biblioteket stod udstillingen i 14 dage i hver af byens tre pengeinstitutter.

Haderslev kommune*Haderslev byhistoriske arkiv*

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 55 33.

Åbningstid: Onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Jakob Røjskjær.

I 1988 og 1989 modtog byarkivet som sædvanlig en lang række afleveringer fra private personer, foreninger og firmaer. Hertil kom desuden en meget stor aflevering af kommu-

Der arbejdes på Haderslev byhistoriske Arkiv. I baggrunden arkivets leder, Jakob Røjskjær, ved skrivemaskinen Gisela Rossen og fra venstre tre af arkivets ulønnede medarbejdere, Karen Bagge Hansen, Alfred Thomsen og Christian Beck. Fot. Olav B. Hansen/Jyske Tidende.

nale arkivalier (ca. 80 m). Den bestod dels af materiale fra teknisk forvaltning dels af alle de sognekommunale arkivalier, der var tilgået Haderslev rådhus ved kommunesammenlægningen i 1970.

Blandt de mange andre værdifulde afleveringer skal blot to af stor betydning for fastholdelsen af byens historie nævnes, selskabet Harmoniens arkiv med arkivalier fra 1849 til ca. 1980 (ca. 4 m), og endelig vort hidtil eneste arkitektarkiv, stammende fra Peder og Hans Gram. Der er tale om firmaets komplette arkiv fra 1908-79 (ca. 12 m). Den store tilgang bevirkede, at arkivets magasinkapacitet blev totalt opbrugt. Fotosamlingen forøges årligt med ca. 1000 fotos, især i kraft af vor afleveringsordning med dags- og ugepressen.

Arkivet besøges årligt af ca. 500 personer fra ind- og udland. Højskolen, Teknisk skole og især folkeskolen besøger jævnligt arkivet (gymnasiet glimrer stort set fortsat

med sit fravær). Vi besvarede et stort antal brev- og telefonforespørgsler fra ind- og udland. Arkivet blev brugt af seks universitetsstuderende i forbindelse med specialeskrivning. Desuden afholdtes jævnligt aftenarkivfremvisning kombineret med foredrag for forskellige interessegrupper o.l. Arkivets leder tilrettelægger endvidere i samarbejde med Haderslev Museum en ugentlig entimes udsendelse »Haderslev og omegn i gamle dage« i Radio Haderslev.

Haderslev arkiv og museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 73 62.

I forbindelse med generalforsamlingen i 1989 afholdtes en sangaften med gennemgang af den nye højskolesangbog ved Erik Lindsø og Erik Sommer, Danebod Højskole.

Foreningens sommertur var en to-dages tur til Rügen og Vendernes land. Der meldte sig så mange, at turen måtte dubleres. Forud for turen holdt Michael Andersen, Roskilde, foredrag om Venderne.

Temaet for efterårets tre foredrag var industrien og dens udvikling, mens forårets foredrag handlede om Haderslev som postcentrum, som jernbaneby og garnisonsby. Foreningens forlag, Forlaget Gammelting, udsendte i efteråret Henrik Fangel: Fredede huse i Haderslev, i anledning af 25-året for stiftelsen af Selskabet til bevarelse af gamle bygninger i Haderslev.

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune

Formand: Krista Lyngby, Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 55 33.

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune har som medlemmer de lokalhistoriske arkiver i Halk, Hoptrup, Moltrup, Starup, Vilstrup, Vonsbæk og Øsby samt foreningerne Haderslev Arkiv- og Museumsforening og Slægtshistorisk Forening, Haderslev. Haderslev kommune giver et samlet tilskud til Lokalhistorisk Samvirke, som fordeler beløbet efter behov i de enkelte arkiver. De bevilgede midler bruges til arkivkasser, brandsikrede skabe, skrivemaskiner og andre inventardele, samt til andre nødvendige materialer til arkiverne. Desuden indeholder tilskuddet en bevilling til lokalhistoriske udgivelser. Der blev i 1989 ydet tilskud på 10.000 kr. til forlaget Gammeltings udgivelse af »Fredede huse i Haderslev«. Jakob Røjskjær, Haderslev Byhistoriske arkiv, er sekretær for samvirket.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningen deltog i »Historisk Messe« på Haderslev museum i april måned med en stand med bl.a. plancher med gamle fotografier fra Halk og Hejsager.

Sammen med Halk-Hejsager Beboerforening var foreningen i maj på udflugt til området omkring Bjerning Kirke, hvor militærhistorikeren, major Axel Lindvang, gennemgik træfningen ved Bjerning den 30. juni 1848. Ligeledes sammen med Beboerforeningen har foreningen i 1989 arrangeret »højskoleaftener« på Halk skole, for foreningens vedkommende med foredrag om lokalhistoriske emner. Arkivet, der har til huse på Halk skole, er under fortsat opbygning. Foreningen har godt 130 medlemmer.

Haderslev Slægtsforskningsforening

Formand: Lizzie Knoop, Braineparken 31, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 58.

På medlemsmøderne er gennemgået kirkebøger, ligesom der udarbejdes anetavler og slægtsregistre. Alle nye medlemmer hjælpes igang, bl.a. gennem et 30 timers kursus i

gotisk skriftlæsning. Foreningen var på tur langs Vesterhavet til bl.a. Tønder under Jens Grevsens ledelse.

Højer kommune

Højeregns lokalhistoriske arkiv

Kiersgaard, Højer.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Folmer Christiansen, Strandvej 40, 6280 Højer, tlf. 74 78 21 23.

Arkivets lokaler bliver udvidet i foråret 1990. Registreringen af samlingerne er ved at være tilendebragt. I september afholdtes en velbesøgt lysbilledaften. Et 100 timers kursus for medarbejderne i gotisk skriftlæsning er afsluttet.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Varnæs og Bovrup

Formand: Svend Agertoft, Vibevej 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 01 94.

Foreningens arkiv:

Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 18-21, eller efter aftale.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: Peter Petersen, Eskedalvej 8, Ny Skovbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 28.

Foreningens arkiv:

Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Grethe Beck, Grønbækvej 2, Grøngrøft, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 73.

Til generalforsamlingen i Felsted kro var der mødt 50 medlemmer. Svend Agertoft viste lysbilleder af gamle bygninger i Felsted sogn. I april afholdtes det årlige samarbejds møde for de historiske foreninger i Kliplev, Varnæs og Felsted i Aktivcentret i Bovrup. Mødet var godt besøgt med en god drøftelse af samarbejdet. I juni arrangeredes aftentur til Broagerland, og senere på måneden var magasinet med de mange gamle redskaber, maskiner, vogne m.m. åbent hos H.C. Staugaard i Tumbøl, hvor mange besøgte udstillingen. Historisk Årbog for Felsted Sogn, nr. 7 udsendtes i 350 eksemplarer.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn

Formand: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88.

Foreningens arkiv:

Kliplev Skole, Skolegade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jørgen J. Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

I april afholdtes generalforsamling, hvor Arne Buhrkal, Ø. Lindet, viste lysbilleder og fortalte om »Vore vilde planter, ukrudt eller kulturarv«, i maj var vi på aftentur til Gråsten Slot og park, hvor Poul Andersen fortalte om byens og slottets historie, og i juli var vi på heldagstur til »Den gamle by« i Århus. Foreningen har i år udgivet 7. årgang af Fra Kliplev Sogn, der er trykt i 350 ekspl. Foreningens medlemstal ligger ret konstant omkring 200.

Løgumkloster kommune

Historisk forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17A, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv:

Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 02.

Det lokalhistoriske arkiv er på flere måder det pendul, der holder urværket, foreningen, i gang. Kirkebøgerne fra kommunens fire sogne, dvs. Øster Højst, Bedsted, Nørre Løgum og Løgumkloster er blevet indbundet. Et årligt kommunalt tilskud på 5000 kr. er en god støtte. Et kursus i slægtsforskning er blevet afviklet i henhold til fritidsloven med orientering i bl.a. læsning af gotisk skrift. Den årlige aftenur gik til Trøjborg ruin og Lorenzens gård i Ballum. I forbindelse med den ordinære generalforsamling fortalte Henrik Fangel, Aabenraa, om vore landsbyer nu og fremover.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, mandage i vinterhalvåret desuden kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Igen i 1989 har arkivet haft en projektgruppe af langtidsledige, således at de omkring 175 afleveringer, vi har modtaget i løbet af året, hele tiden har været ajourført, samtidig med at arbejdet med øvrige registre er blevet videreført. Vi er også startet på en omregistrering af vores billedarkiv, og da dette er på ca. 10.000 billeder, vil det tage nogen tid fremover.

Årets udstillinger har bl.a. omhandlet gamle postkort fra Nordborg kommune, kroer og værtshuse igennem tiderne, møller i kommunen, Nordborg banegård, krigen 1864 og aftryk af billeder fra C.C. Biehls glaspladesamling.

Udover et jævnt, dagligt besøg, især i vinterhalvåret, hvor der bliver gjort flittigt brug af vore arkivalier, er der igen blevet afholdt en del arrangementer, f.eks. fire lokalhistoriske aftener i LOF, Folkeuniversitetet, Bevaringsforeningen, der har været besøg fra Guderup Plejecenter, bylaug, skoleklasser, spejdere m.m., og endelig kan nævnes, at vi også har givet lokaleplads til en arkæologisk gruppe fra »University of Cambridge«, der afsluttede med at vise en udstilling med deres arbejdsresultater fra Nordals. Vores samlede besøgstal ligger på imellem 1000 og 2000 personer.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Tage Mosby Larsen, Højbjergvej 5, Arrild, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 44 55.

Foreningens arkiv:

Skærbækvej 19, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: onsdag (nov.-april) kl. 19.30-22 eller efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningen har udover generalforsamlingen afholdt et åbenthus arrangement samt en anekdote-aften, der blev optaget på bånd. Desuden har der været udstillinger, dels ved landsbyfesten i Arrild, dels sammen med husholdningsforeningen, der fremviste ældre

håndarbejder i tekstil. Endelig har foreningen arrangeret en udflugt til Nørrevold i Arrild Sogn. Der er siden foreningens start i 1987 indsamlet en del gamle foreningsprotokoller, billeder samt privatarkiver, så at foreningens arkiv nu absolut er et besøg værd.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Kr.Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 74 83 52 75.

Foreningens arkiv:

Sandbjergvej 22, 6535 Branderup.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Marie Andersen, Gl. Toftlundsvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Ved generalforsamlingen i februar talte historikeren H.E.Sørensen, Skærbæk, om midtlandet, ledsaget af lysbilleder. Årets udflugt gik til Mejlbjby, hvor vi så, hvad Søren Velling har samlet af ting og sager.

I juni modtog vi så meget materiale, at vi kom i pladsnød. Vi fandt en nedlagt forretning, hvor vi har indrettet os. Vi har selv sørget for inventar, mens kommunen betaler huslejen.

Vi deltog igen i år i en hobbyudstilling, »Handel og Håndværk«, i vort sogn. Foreningen har ca. 100 medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget 18, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 17.

Foreningens arkiv:

Bevtoft Skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Dagny Rasmussen, Krügersvej 54, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 26.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og omegn

Formand: Einar K. Friis, Østergade 48, 6520 Toftlund.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv:

Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18 eller efter aftale.

Leder: Hilmer S.Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 14 58.

Arkivet har i 1989 modtaget 27 afleveringer. Den største i omfang var en samling pressebilleder fra avisen Vestkystens redaktion i Toftlund. Derudover har vi modtaget to afleveringer med avisartikler vedrørende H.P.Jensen. Fra forskellige har vi fået tidsskrifter, blade, bøger og billeder. Til deponering har arkivet modtaget 537 lysbilleder fra byggeriet af den første Toftlundhal, og lysbilleder fra da Toftlund fik fjernvarme. Af foreningsarkivalier har vi fået protokoller om det gamle Toftlund Elværk, regnskabsbilag fra foreningen Norden, og fra Turistforeningen papirer vedrørende opførelsen af »Vandkunsten« i Toftlund. Arkivet deltog i februar i Toftlund husholdningsforenings hobbyudstilling på Spar-To med lysbilleder og billeder; i efteråret havde vi udstilling på Den sønderjyske Højskole i anledning af modtagelse af nye elever.

Rødding kommune

Rødding lokalhistoriske arkiv

Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 13-16 eller efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

I perioden 15.10.1988-14.10.1989 har arkivet modtaget 42 afleveringer, heraf 17 rene billedafleveringer med ialt 111 billeder (heraf 17 pressefotos). Af indgåede materialer skal især nævnes kopier af udskiftningskort 1786-1792 fra Rigsarkivet, dækkende næsten hele kommunen. I det forløbne år har vi haft talrige henvendelser af forskellig karakter; vi har arbejdet med billedregistrering i Øster Lindet og Jels, og iøvrigt hjulpet kommunens lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg med råd og vejledning.

Arkivets avissamling omfatter indbundne årgange af Rødding Avis fra og med 1954, Dannevirke 1840-1863 (enkelte årgange mangler) og 1913-medio 1973 (enkelte kvartaler mangler). Fra 1971-73 har arkivet lokalsiderne fra Vestkysten og Jydske Tidende.

Brændstrup Hjemstavsförening

Formand: Anna Roos, Låslevvej 22, Brændstrup, 6510 Gram.

Foreningens arkiv: Brændstrup skole.

Åbningstid: Første mandag i hver måned kl. 15-17.

Foreningen holdt afstemningsfest, hvor Ejner Jensen, tidligere Kjærgaard Landbrugsskole, talte. Generalforsamlingen blev holdt i marts, hvor vi viste de gamle og nye billeder af huse og gårde, som er blevet ændret i årenes løb. Udflugten gik til Sønderborg Museum og Dybbøl Mølle. Arkivet har kun fået lidt materiale, deriblandt nogle gamle pengesedler.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding.

I efteråret 1988 uddelte vi spørgeskemaer i Hjerting sogn. Vi fik mange tilbagemeldinger, og har fået mange interessante ting, bl.a. gamle skøder og billeder.

Udflugten i år gik til Sønderskovgård, til »Friheden«, hvorfra vi kørte langs Kongeåen ad »Sorte vej« til Skodborghus og videre til Knagmøllen.

Foreningen har i årets løb i flere tilfælde været behjælpelig med oplysninger om personer og gamle bygninger i Hjerting sogn.

Hygum Hjemstavsförening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding.

Foreningens arkiv:

Ribevej 42, Sdr. Hygum.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17 eller efter aftale.

Traditionen tro startedes i januar et kursus i gotisk skrift med 18 deltagere, og ved et møde i marts fortalte Peter Holst om kendte, afdøde personer på Røddingegnen. Den 19. juni havde vi en aftentur med ca. 100 deltagere ad små veje sønderud over Fole til Fladså. Hjemstavnsarkivet har fået kopier af det meste af udskiftningsprotokollen. Der er endvidere i sommeren 1989 optaget luftfotografier af sognets ejendomme.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavsgård

Formand: Johannes Knudsen, Havmarkvej 3, Harreby, 6510 Gram.

Åbningstid: Medio maj-sept. kl. 14-17 og efter aftale, medio sept.-medio maj lørdag og søndag kl. 14-17.

Den 3. maj var en del af styrelsen samlet på Hjemstavsgården, hvor der blev gjort rent og kalket, så alt kunne præsenteres sig på bedste måde før den officielle åbning pinselørdag.

Den 25. maj var der årsmøde i forsamlingshuset. Efter generalforsamlingen, var der

et lysbilledforedrag om gamle brugsting ved skoleinspektør Poul Dannov, Bylderup Bov.

Der er modtaget en del mindre effekter. De større ting må vi på grund af pladsmangel for tiden sige nej tak til.

Besøgstallet har været lidt mindre end året før. Dog har der været lidt flere foreninger, ialt 26, strækkende sig fra børnehaver til plejehjemsbeboere. Indtil 5. oktober har der været ca. 1575 besøgende.

Fra 1. august til 15. september har to langtidslidende unge piger arbejdet med konservering af de udstillede genstande. De har gjort et godt stykke arbejde, som vi håber kan fortsætte til næste år.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Otsen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv:

Jels Skole, Krygersvej 2, Jels.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Margit Ottosen (se ovenfor).

Den 14. januar 1989 holdt Historisk Samfund for Haderslev amtskreds årsmøde i Jels og besøgte samtidig foreningens arkiv og samlinger. I forbindelse med generalforsamlingen den 13. marts var der arrangeret en udstilling med »ting fra hjemmet«, hvor museumsinspektør Birgitte Kragh, Aabenraa, fortalte om de udstillede ting. Foreningen er i gang med at fotografere alle huse og gårde i hele det gamle Jels sogn.

Der har været udfølgt til Sønderkov Hovedgård og Mejlbjby kunsthus. Der har været en aften med »Hvornår var det nu det var?« og »Hvad er det?«. Der hundertvis af hvert år en folder, med billeder og omtale af et bestemt emne; girokort vedlægges til indbetaling af medlemsbidrag. To registreringshold er i gang, bl.a. er 625 billeder nu registreret. Journaliseringen af arkivalier og genstande fortsætter. Renovering af genstande er påbegyndt.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Povl Hinge, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Udvalget har i årets løb modtaget enkelte afleveringer, og adskillige forespørgsler er blevet besvaret. Bladet »Lintrup sogn – et græsnesogn« nr. 17 udsendtes i december 1988 til alle husstande.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Helga Hørlück, Kirkevej 5, Skodborg, 6600 Vejen.

Foreningens arkiv:

Skodborg bibliotek, 6600 Skodborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 14-16 i vinterhalvåret, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6600 Vejen, tlf. 74 84 84 85. Et lokalhistorisk arkiv har sin store betydning ved at blive brugt. Ved Skodborg skoles 80 års jubilæum i efteråret, udlåntes fra arkivet forskellige arkivalier, skolebøger og billeder til udstilling på skolen. Iøvrigt har foreningen haft mange aktiviteter i årets løb, deriblandt foredrag med aktuelle emner. Det startede med Lorens Mathiesen, der fortalte om livegenskab i Sønderjylland, forstander Ejner Jensen, Riber Kjærgaard holdt foredraget »Trællekår og frimandsret«, museumsinspektør Lennart Madsens emne var »Adel og borge i Nordslesvig«, og ved lokale kræfter fortaltes og vistes lysbilleder om bjergbe-

stigning i Himalaya. Desuden har vi holdt afstemningsfest sammen med Husmoderforeningen, sognevandring samt udflugt til Sydslesvig. Endvidere har vi deltaget i møder og kurser på Landsarkivet.

Der er modtaget en del arkivalier i årets løb, og der er ydet hjælp med oplysninger fra kirkebøger og retsprotokoller. En registrering af samtlige huse i byen er i gang, ligesom de gamle huse bliver fotograferet.

Luftfotografering er foretaget af egnen før høst, for at udpege steder, hvor der kan have været bebyggelse i ældre tid. Der har endvidere været undervist i gotisk håndskrift ved lokale kræfter.

Bladet »Hjemstaven«, der udsendes til samtlige husstande, er udkommet med et nummer. Temaet var skolens 80 års jubilæum og diget mellem Skodborg og Skudstrup.

Skrave Hjemstavforening

Formand: Hans J. Matthiesen, Skravevej 17, Københoved, 6600 Vejen.

Ved de ugentlige møder på arkivet gennemgår vi forskelligt vedrørende arkivmaterialet. De skrivelser, der indgår til Hjemstavforeningen, bliver drøftet og eventuelt besvaret. Det sker også, vi får telefoniske henvendelser angående arkivmateriale, især slægtsforespørgelser.

Bikuben har stillet et stålskab til rådighed for os. Det vil blive brugt til opbevaring af gamle billeder. Udvalget har besøgt Sønderkov hovedgård, Skodborghus og udgravningen ved Vester Vedsted.

Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet sogn

Formand: Helge Holst, Kulsviervej 8, Terp, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 72.

Foreningens arkiv: Fælles med Skodborg.

Igen i 1989 har foreningen udsendt en husstandsomdelt folder »Glimt fra Øster-Lindet sogns historie«. Vi har med Rødding biblioteks hjælp fået vores billeder registreret efter moderne principper.

Ved generalforsamlingen i 1989 fortalte formanden for Antikvarisk Selskab i Ribe, Søren Muldvad, om »Slagsmål og retssager blandt bønder« og vi havde arrangeret en billedudstilling. Vores sommerudflugt gik til Hjemstavnsgården i Hygum.

Vi har i årets løb ydet hjælp til adskillige, som søgte oplysninger om deres familie eller ejendomme i Øster-Lindet sogn. Vi har i 1989 solgt 213 medlemskort.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv:

Skærbækegnens museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Museets åbningstid.

Ledere: H. E. Sørensen og H. Hofmand Nielsen.

Historisk forening har i 1989/90 afholdt tre offentlige foredrag om oldtiden på Skærbækegnen, ved museumsinspektørerne Steen W. Andersen, Haderslev, og Stig Jensen, Ribe, samt arkæolog Per Ethelberg, i forbindelse med en udstilling i sommeren 1990 på Skærbækegnens Museum.

Endvidere markeredes afstemningsdagen den 10. februar med et arrangement med højskolelærer Richard Andersen som taler, og Albert Stenger fortalte om sin barndoms Skærbæk. Arkivarbejdet har ligget stille i 1989/90 på grund af andre arbejdsopgaver.

Skærbæksegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Tirsdag-fredag kl. 10-12 og 14-17, lørdag-søndag kl. 14-17, mandag lukket.

Leder: H.E.Sørensen (se ovenfor).

Museet har i 1989 afholdt udstillinger med kunstnerne Knud Due, Herluf Bidstrup og Svend Wiig Hansen. – Dels som gave, dels ved køb har museet erhvervet arbejder af bl.a. A.Petersen-Røm, Knud Due, Svend Wiig Hansen og Herluf Bidstrup. Endvidere har vi modtaget et smedeværksted, en tandlægeklinik og en række landbrugs-redskaber m.m.

I den permanente udstilling er åbnet en tekstilstue, et smedeværksted og en samling vedr. hygiejne med bl.a. vaskehus, badeværelse og tandlægeklinik.

Hvalfangerudstillingen er udbygget bl.a. med nye fotostater og lån af hvalfanger-redskaber fra Nationalmuseet. Fra Tønder Museum er bl.a. lånt en Skærbæk-kiste fra o. 1580.

I 1989 havde museet ca. 1950 besøgende, vort hidtil laveste tal. I 1990 afholdes udstillingen »Glimt af oldtidsdage« om arkæologi i Vestsønderjylland.

Rødekro kommune*Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune*

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro.

Sundeved kommune*Nybøl hjemstavnsforening*

Formand: Peter Petersen, Tørvemose 5, Stenderup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 74 82.

Foreningens arkiv:

Nybøl gamle skole, Nybøl.

Åbningstid: Mandag fra kl. 19.30 og efter aftale.

Leder: Peter Petersen (se ovenfor).

Lokalhistorisk forening for Sottrup sogn

Formand: Johan Lyck, Nydamvej 50B, Ø. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 80.

Foreningens arkiv:

V. Sottrup gamle skole, Skolevej 21, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Første lørdag i hver måned kl. 10-12 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 11.

Foreningen har 539 medlemmer, og der er solgt 511 årsskrifter i 1989. I maj måned havde vi udflugt til Vibæk Vandmølle og Kegnæs kirke med 50-60 deltagere. I forbindelse med kulturugen i kommunen i efteråret havde vi åbent hus i arkivet med mange besøgende.

Historisk Forening for Ullerup

Formand: Knud Erik Sørensen, Rosenvej 1, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 16 82.

Foreningens arkiv:

Bakkensbro 12, Ullerup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Hveranden onsdag kl. 18.30-20 og efter aftale.

Leder: Ellen Margrethe Olsen, Bakkensbro 8, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

Der er i årets løb blevet indleveret en del materiale til arkivet og dette materiale er sammen med tidligere indleveret materiale nu foreløbigt registreret.

Arkivet deltog i september i en kommunal kulturuge med en udstilling af især billeder. De faste åbningstider og den udvidede åbningstid i Kulturugen har tilsammen givet stort besøg, og vi har nu mærket en interesse for at komme til at arbejde med materialet.

I foreningen har vi i 1989 udsendt en medlemsfolder, men af økonomiske årsager har vi ikke kunnet udsende Munin. Medlemstallet er derved svundet ind.

I forbindelse med generalforsamlingen holdt Alfred Hansen, Gråsten, foredrag om pottemagerværksteder i Sundeved. Foreningen har desuden sammen med de andre historiske foreninger i kommunen arrangeret en sommerudflugt til Kegnæs kirke og Vibæk vandmølle.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv:

Nydamsskolen, Skolevej 2, V. Sottrup.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: P.H.Lund, Sdr. Landevej 73, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 95.

Sydals kommune

Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn

Formand: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 10.

Foreningens arkiv:

Kegnæs skole.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-20.

Leder: Hans Bertelsen (se ovenfor).

Vor generalforsamling blev afholdt i forbindelse med en arkivudstilling, hvor man lod de forskellige arkivalier fortælle lokalhistorie. Ligeledes fortaltes om de mange lokale foreninger, som vi efterhånden havde registreret.

Den årlige egnsvandring foregik den 29. maj i Lillekobbøl, hvor der ved hver ejendom blev fortalt enten af ejeren eller af et bestyrelsesmedlem. Man sluttede i Kegnæs forsamlingshus, og formanden fortalte træk fra området. Ca. 75 deltog. Fælles med Ungdoms- og Idrætsforeningen og Kegnæs forsamlingshus har vi haft tre kulturelle aftener i årets løb. Foreningen har nu 315 medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chr. Wolf, Vesterbakken 11, Høruphav, 6470 Sydals.

Foreningens første arrangement i 1989 var den årlige generalforsamling, hvor der var mødt ca. 50 deltagere. Åge Schmidt, Miang, havde været så venlig at udstille sin flotte samling af antikke våben. Efter generalforsamlingen tog to mand fra den lokalhistoriske forening i Sønderborg os med på en interessant lysbilledtur gennem det gamle Sønderborg. En aftenur til Cathrinesminde Teglværk foregik den 6. juni.

Vandringen omkring Trillen ved Høruphav foregik i strålende sommervej, ca. 170 medlemmer mødte den 20. juni op ved Skovløberhuset i Høruphav. Efterårsmødet i oktober havde flintredskaber som emne. Foredragsholder var A.P.Hansen (Cormall), Dybbøl. Bestyrelsen har afholdt otte møder i årets løb. Foreningen har udsendt sit 8. årsskrift.

Foreningens arkiv:

Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

I 1989 er der arkiveret 18 nye arkiver og suppleret 19; desuden er der registreret ca. 100 billeder. For at udbrede kendskabet til, hvad vi har i arkivet, er vi i øjeblikket ved at få lavet seks monterer til brug ved udstillinger. Vi har i årets løb haft et par skoleklasser på besøg, de udviser stor interesse for det arkivet rummer. Vi har også hjulpet tilrejsende fra udlandet med oplysninger om slægtninge.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84.

Foreningens arkiv:

Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned kl. 18-20 og efter aftale.

Leder: Nic. Hansen, Mømmarkvej 395, 6470 Sydals, tlf. 74 40 79 95.

1989 blev for foreningen præget af opfyldelse af et ønske fra foreningens start – nemlig en bogudgivelse, som indeholder billeder fra sognet, sådan som vi har fået dem i arkivet, hvor de ligger – sikkert opbevaret (og det er i sig selv en stor værdi), men også set af de få. Nu udgav vi så bogen »Lysabild Sogn – sådan set. Et alsisk sogn i tekst og billeder«, hvoraf der nu kun er et restoplæg tilbage. En stor opgave for vort bogudvalg, hvis formand er Jacob Lind, Lysabild. I øvrigt prægedes året af solidt arbejde fra alle 11 bestyrelsesmedlemmer og fra øvrige udvalgsmedlemmer. Vi har nu 731 medlemmer. Arbejdet har i øvrigt omfattet udflugt til historiske egne (Tørring Mølle), foredragsaften, udstilling, besvarelse af mange henvendelser fra hele landet.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Sønderborg kommune*Lokalhistorisk forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg*

Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Formand: Peter L. Jacobsen, Sundsmarkvej 26, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 28 77.

Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ester Fick, B. S. Ingemannsvej 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 68 84.

Arkivafdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstid: Mandag kl. 9-12, og onsdag kl. 15-17 og efter aftale.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 70 31.

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, og onsdag kl. 19.30-21 og efter aftale.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

I 1989 fik foreningen på generalforsamlingen grønt lys for at lade arkiverne overgå til en selvejende institution. Efter at have fået vore nye vedtægter godkendt af Sammenslutningen af Lokalarkiver (SLA) og Sønderborg kommune, arbejdede styrelsen videre med forberedelsen til en opdeling af forening og arkiver. Foreningen fortsætter med en bestyrelse, hvor foreningen udpeger tre medlemmer, medarbejderne på de to afdelinger

Et kik ind i Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune, der har til huse i det tidligere Bylderup sognekontors solide boks. Fot. Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune.

vælger to repræsentanter, og fra kommunen udpeges der to medlemmer. Foreningen som støtter arkiverne økonomisk, tager sig af byvandringerne og udgiver Arkiv-nyt, som alle medlemmer og medarbejdere er velkomne til at sende stof til.

Arkiverne har haft over 2.000 besøgende, hvor især Ulkebølafdelingen har været flittigt brugt på skolen til at fortælle om dagliglivet i 1930'erne og krigens tid. På Kirkegade 8 har vi været del af en landsdækkende fotoudstilling, hvor vi udstillede foto benyttet til post- og prospektkort. Et af de ældste kort indeholdt den klare, men varme tekst »Ich liebe dich, dein Carl«. Årets vandringer gik til Sundsmark og Sundgade, i begge arrangementer deltog over 100 mennesker. Vi har besøgt den jubilerende Solofabrik og den katolske kirke. På biblioteket har vi forevist video omkring industriens udvikling i Danmark.

Tinglev Kommune*Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune*

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Til generalforsamlingen i Rebbølcentret havde vi besøg af forstander Lorenz Hansen, Højer, der fortalte om »Tøndermarsken, diger, afvanding og landbrug«. Det førte til, at sommerturen kom til at gå til digerne ved Højer, sluserne og Højer mølle under ledelse af fhv. skoleinspektør Folmer Christiansen, Højer. Efterårsmødet fandt også sted i Rebbølcentret. Her fortalte Ester Fick, Sønderborg, om slægtsforskning og viste senere billeder fra det gamle Sønderborg. Alle tre arrangementer var vel besøgt. Foreningen har fået en gave på 5.000 kr. til affotografering af billeder og andet materiale.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov.

Åbningstid: Onsdag kl. 17-19 og efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor).

Arbejdet med at få orden på arkivets negativer er nu stort set tilendebragt. Der er i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie lavet kontaktkopier af negativerne, og vi har i arkivet identificeret alle billeder. Samtidig fik vi revideret hele billedsamlingen. Derudover er registreret ca. 400 nye billeder. Registreringen af arkivfonds er blevet noget forsømt på grund af dette arbejde, men med to nye, frivillige medarbejdere får vi det indhentet. Arkivet deltog med to af seks plancher på dyrskuet, hvis emne var »Foreningsarkiver«.

Der er afholdt en arkivdag en lørdag eftermiddag i november med god tilslutning. Til den dag var der udarbejdet en udstilling af Misse Friis Madsens billeder af alle gårde og huse i Vollerup (taget 1980) suppleret med arkivets gamle billeder. Udstillingen blev senere vist på Tinglev bibliotek, ved Lokalhistorisk Forenings efterårsmøde og ved »Glantkomsammen« i Rebbølcentret. Der har desuden været lavet en udstilling: »Landbrug før mekanisering«, der blev vist i Sydbank i nov.-dec.

Arkivet lider under trænge pladsforhold. En bedre placering med bedre åbningstid ville ganske givet betyde, at de lokale beboere i større omfang ville benytte arkivet. Arkivet får jævnligt henvendelser udefra og kan meget ofte hjælpe. Ikke mindst billedsamlingen er meget benyttet.

Tønder kommune*Lokalhistorisk forening for Tønder kommune*

Formand: Thorbjørn Heick, Kirkepladsen 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 12 27.

Foreningen har i det forløbne år afholdt foredrag af Robert Huhle om hans tid som lokalredaktør i Tønder, museumsinspektør Inger Lauridsen om Emmerlev sogn, Knud Fanø om Flensborg, etnologen Nina Fabricius om Ballum samt pastor Paul Tappe, Læk, om oksevejen syd for Tønder. Den årlige ekskursion gik til Flensborg.

Det blev i årets løb desværre kun til en enkelt mindre bogudgivelse, nemlig bogen »Knipling« med tre artikler om Tønderkniplingens historie, produceret for »Kniplingsfestivalen i Tønder«. For samme forening opbyggede Lokalhistorisk Forening også en større fotomontage om kniplingens historie på vestereggen, til brug under Kniplingsfestivalen. Denne udstilling har siden ved flere lejligheder været udstillet på Nationalmuseet, i forbindelse med et af husets arrangementer med titlen »Børn og knipling«. Desuden er det blevet til to miniudstillinger på biblioteket med titlerne »Tønderpressen 1812-1989« og »Byrådsvalg i Tønder i gamle dage«.

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Lørdag kl. 10-12, tirsdage kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgade 28, 6270 Tønder, tlf. 74 73 85 69.

I begyndelsen af oktober kunne arkivet under festlige former fejre den officielle ibrugtagning af arkivets nye lokaler på Tønder Bibliotek. Flytningen har også betydet, at arkivet nu ud over den hidtidige lørdagsåbning også har åbent tirsdag eftermiddag. Dette er mulig gjort takket være et kommunalt tilskud til arkivet på seks ugentlige bibliotekar-timer.

Arkivet har også i årets løb, med støtte fra Hartmanns Fond, taget et vigtigt skridt ind i EDB-alderen, ved køb af EDB-udstyr. Anlægget vil i det første halvandet år alene blive brugt i forbindelse med to kommende anseelige bogudgivelser: »Acta Tunderensia« og en jubilæumsbog i anledningen af 400 året for Kristkirkens opførelse. Herefter vil anlæggets primære funktion blive et kærkomment arkiveringsværktøj, på basis af SLAs arkivprogram Arkibas, til hjælp i arkivets daglige arbejde.

Arkivets brugertal nåede i 1989 op på 382 mod 369 i 1988. Hvor der i tidligere år nærmest var balance mellem arkivets antal af besøgende og brevhenvendelserne, er sidstnævnte gruppe i årets løb faldet med næsten 30%, et fald der dog rigeligt er opvejet af et merbesøg på arkivet. Oven i disse tal skal der i år lægges et stort antal gæstebesøg fra især beslægtede foreninger nord og syd for grænsen.

Med det igangværende »kirkebogsprojekt« har arkivet nu kopier af alle eksisterende kirkebøger fra Sydtønder Provsti frem til ca. 1850-70.

Vojens kommune*Lokalhistorisk forening for Jegerup sogn*

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv:

Bygaden, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21 eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Foreningen har også i sit andet år fået mange spændende ting, som vi enten kan beholde eller have som kopi. Alle fotos affotograferes til dias, der bruges til fremvisning ved medlemsarrangementer. Vi har for første gang udgivet eget årsskrift, en spændende opgave, som vi vil fortsætte med.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K.Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv:

Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 46 07.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K.Svennesen. (se ovenfor).

Foreningen har i årets løb haft 11 arrangementer med ca. 45 deltagere pr. gang. Heri er medregnet deltagelse i Vojens kulturuge. Vi har fået et godt samarbejde med menighedsrådet og på det sidste også med idrætsforeningen og folkedanserne. Med en beskedne befolkning i området er det vigtigt ikke at få møder til at falde sammen.

I arkivarbejdet har vi taget EDB-anlæg i brug. Det forventer vi os meget af, når vi skal søge oplysninger til spørgere.

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 54 21 21.

Foreningen har haft følgende arrangementer i 1989: »Hvad er det?«, hvor fire udvalgte hold dystede mod hinanden, i forbindelse med generalforsamlingen fortalte tidl. skoleinspektør J. Pors, Vojens, om skolen i 1920'erne, Gerhard Schött førte os i ord og billeder rundt i det gamle Over Jerstal. Vi deltog med en udstilling om Haderslev Amtsbaner i Historisk Messe på Haderslev Museum; i forbindelse med kulturugen i Vojens blev udstillingen flyttet til Vojens Bibliotek; ved denne lejlighed viste vi desuden udstillingen »Landbruget gennem 200 år« og endvidere havde vores museumsgruppe på Stursbøl Kro en udstilling af forskelligt håndværktøj, samt på Bregnbjergskolen i Vojens en udstilling der viste brødmaskinens udvikling.

Foreningens arkiv:

Herredsfoged Holms Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 6, Hammelev, 6500 Vojens.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-21.30 (Lukket i skoleferier) eller efter aftale.

Leder: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 74 54 00 83.

I 1989 er der indkommet ca. 90 afleveringer. Der er i øjeblikket tilknyttet syv personer, som mødes hver tirsdag aften på arkivet. Det har været en god ide at holde fast åbningstid tirsdag aften, idet det mere er undtagelsen end reglen, at der ikke kommer besøg.

De mange afleveringer har tilført arkivet et variabelt udpluk af historisk materiale fra Vojens kommune, hvor vi har fået materiale ind fra næsten hver en krog. I afleveringerne har der været ca. 400 billeder samt en del foreningsarkivalier. Der er i forbindelse hermed også afleveret en del foreningsblade af nyere og ældre dato samt jubilæumsskrifter, både fra foreninger og virksomheder. Af øvrige materialer, der er indkommet på arkivet, kan nævnes slægtsbøger, poesibøger, erindringer, en konfirmationsbog fra 1895 samt sangbøger og en kogebog fra 1878.

Arkivets medarbejdere har deltaget i produktionen af de udstillinger, som foreningen i årets løb har holdt ude omkring, samt de udstillinger, som er blevet holdt på arkivet, herunder tænkes specielt på udstillingen i forbindelse med julemessen på Tørning Mølle, hvor vi havde åbent hus og viste supplerende materiale til de forskellige artikler i årsskriftet 1988, samt specialudstillingen »Spejderliv i Vojens gennem 70 år«, som blev afholdt i pinsen, og blev lavet i samarbejde med spejderne i Vojens.

I det forløbne år har arkivet endvidere fået udarbejdet »Arkivregler«, og er i slutningen af året blevet optaget som medlemmer i SLA – et medlemskab, vi forventer os meget inspiration og støtte fra i de kommende år.

Aabenraa kommune*Løjt Lokalhistoriske forening*

Formand: Karl Lildholdt, Stennevej 10, Stollig, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 51 47.

Foreningens fotoarkiv:

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jørgen Lundby, Løjt Søndervang 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 73 76.

Foreningen er gået i samarbejde med andre kulturelle foreninger i sognet omkring foredrag, dog således, at vi selv arrangerede en foredragsaften om Jes Jessen, holdt af Hanne Poulsen. I december udkom foreningens årbog »Det gamle Løjt« nr. 12.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 35 21.

Foreningens arkiv:

Skolegade 1, Stubbæk.

Leder: Walborg Jessen (se ovenfor).

Aabenraa Byhistoriske Forening

Formand: Tage Grodum, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 79 16.

I forbindelse med foreningens generalforsamling i april holdt museumsinspektør Birgitte Kragh et foredrag med lysbilleder om »Aabenraa Museums skibsportrætter«. I oktober holdt pastor emer. Martin Nørgaard, Flensborg foredrag om »Aabenraa set fra Flensborg«. Det var en interessant beretning om foredragsholderens barndom i Aabenraa, set i lyset af hans manddomsgerning som dansk præst i Sydslesvig.

Årets medlemsbog var forfattet af Svend Aage Faaborg og omhandlede »Havnen i Aabenraa«. Adskillige billeder i bogen var lånt i Byhistorisk Forenings billedarkiv.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver i Sønderjylland 1989/90

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

Nr. 14. 1989. Indhold: Sivkrovej, dengang og nu Domænegårde i Nordslesvig – Nationalitetsforhold i 1935 Søndergård i Terp Mejeriet Nordstjernen i Terp – Bebyggelsesnavne i Bedsted Sogn – Bedsted Sogn 1935 – Om kirkens rørlige ting 1860 – Mejeriejer dræbt af giftige syredampe – Mejeriejer Peter Thorndahls jordefærd – Bebyggelsesnavne i Bedsted Sogn 1936 – Stemmetal til folketinget siden 1924.

Ekspedition: Henning Haugaard, Enevold Sørensenvej 9, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39

Bov

Fra Bov Museum

Udgivet af Historisk forening for Vis Herred

Årgang 12. 1989. Indhold: H.H. Bang: Foreningen – N.P.Lund-Jensen: Om brugen af navnene Oldemorstof og Valdemarstof – Inger Jørgensen: Om Hokkerup skole 1837 – Peter Asmussen: Min fødeby og fødehjem – Max Rasch: Okseøerne – N.P.Lund-Jensen: Historien om en bortkommen og genfundne sognebeskrivelse – Arthur Petersen: Om tørvehandel i Holbøl 1880 – Inge Bodilsen: Genbrugt gravhøj – Mogens Kirkelund: Udvidelsen af Bov Museum – Carsten Gregersen: Æ Krog – Vedtægter for Historisk Forening for Vis Herred – Vedtægter for den selvejende institution Bov Museum – Fra redaktionen.

Ekspedition: Historisk Forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg

Ensted

Årsskrift

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening

1988-89. Indhold: Sdr. Hostrup Bys udvikling gennem 70 år – Oplevelser i en sønderjysk præstegård fra februar til oktober 1864. Efter dagbogsoptegnelser af provst E.M.I.Poulsen – Årsberetning.

Ekspedition: Caroline Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 66 35 21

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn

Nr. 7. 1989. Indhold: Peter Petersen: Jørgen Eskildsens dagbog – Johannes Kristiansen: 4 år som borgmester – Lorens P.Jacobsen: Landsbysmed i gamle dage – Peter Petersen: Tabliste fra krigen 1870-71 – Ib Andersen: En tragisk tildragelse i 1725 – Peter Petersen: Felsted kirkes inventar – Peter Petersen: Kosakkerne i Sønderjylland – Peter Petersen: På indkøbstur til Flensborg – Mette Lassen: Feldsted-Sangen – Peter Petersen: Historisk Forening for Felsted Sogn 1988-89.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Feldstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn.

Nr. 15. 1989. Indhold: Skæbneåret 1864 – Et sogn og dets præst gennem 44 år – Et hus og en familie i Graasten – Årets gang 1988 – Historisk Forening 1988.

Ekspedition: Poul Andersen, Munkemøllevej 6, Munkemølle, 6300 Gråsten

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Årsskrift nr. 7. 1989. Indhold: Året der gik – Andreas Linschau – Mit ophold i flygtningelejren – En væbner fra Tandsgård – Herregårdsliv på Majbølgård – Verdens korteste jernbane – E' Ringstok – En rakkers liv – Et kulturcentrum i sognet – Hørup Sogns Sangforening – En Mjængdreng spillede første violin – Det begyndte i Høruphav – Flyttestedag for 100 år siden – Til Knavgild o' »Bjørnmos« – En skoleudflugt i 1913 Varsler og synsk kone.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn

1989. Indhold: P.M.Petersen: Foreningen 1989 – Niels Møller Sørensen: Døbefonte i Kliplev og Bjerndrup – For 50 år siden – Hejmdal 1939 – Chr.Jørgensen: Erindringer fra første Verdenskrig – Jørgen Hansen: Bjerndrup gårde (fortsat).

Ekspedition: Peter M.Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88

Løjt

Det gamle Løjt

Udgiven af Løjt Sogns lokalhistoriske Forening.

Nr. 12. 1989. Indhold: Anna Augusta Gårvåg: Tolderen i Løjt-Sønderskov – Jørgen Lundby: Købmandsbutikker i Barsmark – Boni Ernst: Vorherr' o e Folk – Jens Bruun: Blade af Løjt kirkes krønike – Karl Lildholdt: Kaptajn Stabenows erindringer – Petrea Schmidt: En lejekontrakt – Karin Lindegren: Forskeren fra Stollig – Marcus Lauesen: To digte – Lars N.Henningsen: Fiskeriet på Løjt omkring 1800 – Carsten Porskrog Rasmussen: Små forskellige verdener – Petrea Schmidt: En gammel notesbog fortæller historier – Carsten Porskrog Rasmussen: En storbonde på stavnsbåndstiden – Petrea Schmidt: »Elektrisk« på Barsø – Julius Berg: Om bær og bly – Sophie Berg og Petrea Schmidt: Begyndelsen af Dorotheas dagbøger – VE information: En vandmøllehistorie – Christian Iversen: Løjt Sangforening – Overfaldet på Løjt Kirkeby.

Ekspedition: Ellen Fink, Løjt Kloster 8, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 74 63

Rødding

Historisk Årbog for Rødding kommune

Udgiven af Rødding Bibliotek.

1989. Indhold: Chr.Gundesen: Erindringer fra min skoletid i Rødding – Niels Aage Lund: Kapergasten på Røddinggård, myte eller virkelighed – Peter Lasthein: Livet på Ravngård ved Jels omkr. 1830 – Niels Gårdhus: Rids af Rødding kommunes posthistorie – Beretninger fra de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Ekspedition: Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88

Skærbæk

Fra Skærbækegnens fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn.

Nr. 3. 1989. Indhold: H.E.Sørensen: Skærbæk Andelsmejeri.

Ekspedition: Historisk forening, Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup Sogn 1989

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn

1989. Indhold: Jørgen Schmidt: Mindeord for Olav Jørgen Bonefeld – Chresten Carstensen: Beretning om en slagterslægt – N.P.Thuesen: Lidt om hestevogne – Inge Adriansen: Rendbjergfigurer – Jens Lampe: Møller i Sottrup Sogn – Anna-Elisabeth Jensen: Spor efter det middelalderlige Vester Sottrup – Olav J. Bonefeld: Hjulmager Jørgen Jørgensen – Ingeborg Poulsen: Minder fra min barndom og ungdom på en gård – Hjørdis Barandun: »Æ tenke tebach« – om løst og fast – Kirsten Dall: 1988 – Året der gik.

Ekspedition: Ellen Møller, Legbjergvej 9, V. Sottrup, 6400 Sønderborg

Vojens

Årbog 1989 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune.

Nr. 3. 1989. Indhold: H.P.Jensen: Huset i »hullet« i Hammelev – Chresten Madsen: Uddrag af beretningen om Skrydstrup og Omegns Brugsforening – Mette Jensen: Sol og drivende skyer. Uddrag af barndomserindringer fra Over Jerstal Mølle – Elva Hansen: Skolen i Neder Lerte – Lizzie Knoop: Sandhed eller skrøne om en henrettelse. Ersted smeden endnu engang – Solvej Olesen: Håndbog for husmødre i alle stænder – Elva Hansen: Løst og fast om Gabøl i »gamle dage« – Kurt Jespersen: Sådan gik 1989 – Elva Hansen: Arkivet – Asmus Schmidt: Egnsmuseet – Elva Hansen: Smånoter fra foreningen.

Ekspedition: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 74 54 00 83

Varnæs

Varnæs Birk

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 15. 1990. Indhold: Marius Mau: Købmandslærling i Varnæs – Ib Andersen: Varnæs birks ældste delingskontrakt – Peter Petersen: Barndomserindringer fra Bovrup – Peter Petersen: Seværdigheder i Varnæs Birk – Thomas Kaufmann: Afstemningstiden – Urban Schrøder: En gammel købmandsregning – Ib Andersen: Varnæs Birks tingsted – Hejmdal 1917-18 – Thomas Kaufmann: I krigens vold – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening – Mimi Jacobsen: En lille vise om Bovrup.

Ekspedition: Ib Andersen, Lindeallé 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 04 93.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland i perioden 1.1.1989 til 31.12.1989

ÅRBØGER

Indtægter:

Medlemskontingent	209.974,41	
Salg af ældre årbøger	13.155,46	
Tilskud til årbøger	<u>145.500,00</u>	
Indtægter i alt	368.629,87	

Udgifter:

Trykning	265.737,20	
Udbringning	60.779,97	
Honorarer	40.428,46	
Redaktionsomkostninger	<u>2.879,42</u>	
Udgifter i alt	369.825,05	- 1.195,18

SØNDERJYDSK MÅNEDSSKRIFT

Indtægter:

Abonnement	147.601,18	
Tilskud	95.000,00	
Lydbånd	6.138,80	
Annoncer	12.541,00	
Salg af ældre månedsskrifter	<u>4.227,89</u>	
Indtægter i alt	265.508,87	

Udgifter:

Trykning	170.122,50	
Lydbånd	9.566,18	
Forsendelse	25.331,58	
Honorarer	15.148,09	
Kontorhold	30.000,00	
Redaktionsomkostninger	6.809,96	
Diverse	<u>2.512,20</u>	
Udgifter i alt	259.490,51	6.018,36

SKRIFTER

Salg af udgivelser	113.072,45	
Tilskud	<u>119.909,00</u>	
Indtægter i alt	232.986,53	

Udgifter:

Årbogsregister	179.828,60	
Gram og Nybøl Godser	49.000,16	
Landsbyfællesskab i Rinkenæs	39.647,99	
På tur med Biehl	18.124,00	
Christine Plov	62.440,98	
Faneflugt	<u>51.432,99</u>	
	400.474,72	
Aktiveret til lager	<u>- 36.793,54</u>	
Udgifter i alt	363.681,18	- 130.699,73

Porto . . . . . - 39.612,80

Lønninger incl. feriepenge . . . . . - 105.839,73

MEDELEMSAKTIVITET

Indtægter:

Egnsvandring	22.795,00	
Slægtshistorisk kursus	<u>6.900,00</u>	
	29.695,00	

<i>Udgifter:</i>	
Egnsvandring	21.078,35
Foredrag	1.834,51
Slægtshistorisk kursus	7.495,71
Jubilæumsomkostninger	18.143,91
Årsmøde	4.224,50
Div. medlemsaktiviteter	<u>4.199,59</u>
	56.976,57
	-27.281,57
SEKRETARIATSUDGIFTER	
Køb af EDB-program samt etablering	34.285,43
Tilskud til samme	<u>30.000,00</u>
	-4.285,43
Forsikring	1.194,45
Telefon	3.012,30
Varmeandel	18.862,79
Kontorart., tryksager, kuverter	16.075,18
Fotokopieringsomkostninger	7.454,22
Foreningsservice	6.581,56
Reklameomkostninger	8.231,09
Arbejdsmedarbejderbidrag	<u>2.053,00</u>
	-63.464,59
TILSKUD TIL FORENINGEN	83.500,00
STYRELSE	
Møde og rejseomkostninger	1.208,95
Kørselsgodtgørelse	1.013,98
Vederlag	1.000,00
Repræsentation og gaver	5.004,75
SLF	<u>3.000,00</u>
	-11.227,68
RENTER	<u>26.092,93</u>
Årets underskud	267.995,42
Foreslås finansieret således:	
Henlæggelse til Årbogsregister	150.000,00
Henlæggelse til biografier	30.000,00
Henlæggelse til andre udgivelser	100.000,00
Henlæggelse til Egnsvandring	<u>13.000,00</u>
	<u>293.000,00</u>
Revideret resultat	25.004,58
Der foreslås overført til de frie reserver	
STATUS pr. 31.12.1990	
<i>Aktiver:</i>	
Lagerbeholdning	36.793,54
Debitorer	17.258,80
Beholdning i pengeinstitut	10.819,83
Kassebeholdning	2.525,39
Tilgodehavende ved toldvæsenet	<u>163.448,15</u>
Aktiver i alt	230.845,71
PASSIVER	
Skyld i pengeinstitut	73.670,16
Skyld på postgiro	17.128,34
Skyld til inst. for lokalhistorie	30.000,00
Skyld til SLF	3.000,00
Skyldig A-skat	<u>11.600,00</u>
Passiver i alt	<u>135.398,50</u>
Egenkapital pr. 31.12.1990	95.447,21

(sign.) Rasmus Callesen

Godkendt af forretningsudvalget. Aabenraa, den 8.5.1990

Foranstående regnskab og status er stikprøvevis gennemgået, og på baggrund heraf må regnskabet antages at være kompetent og korrekt bogført.

Af status er enkelte poster objektivt kontrolleret og øvrige poster er sandsynliggjort.

Aabenraa, den 16. maj 1990

Frede Rudolph

Sven Andresen

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland, indmeldt 1.1.1989-31.12.1989

Abteilung für Nordische Philologie, Zürich,
Schweiz
Amtscentralen for undervisningsmidler, v/
Gert Jensen, Vejle
Myrna Bjørn Andersen, Roost, Branderup
Ole Andersen, Sønderborg
Sten Andersen, Tønder
Birgitte André, Toflund
Antikvariatet, Haderslev
Lorenz Chr. Asmussen, Christiansfeld
Leo Balle, Padborg
Grethe Birkegaard, Tønder
Peer M. Bisgård, Bredsted
Peter Michael Boesen, Malling
Jørgen Boes-Hansen, Flensborg
Sonja Boisen, Rødekro
Arne Brink, Solrød Strand
Kresten Bøndergaard, Rinkenæs, Graasten
Otto Bøndergaard, Rinkenæs, Graasten
Knud Erik Christiansen, Vejle
Peder J. Christiansen, Ballum, Bredebro
Peter Clausen, Fløng, Hedehusene
Helene Dalgaard, Svendborg
John Dinesen, Ulkebøl, Sønderborg
Ib Doktor, Sdr. Stenderup, Varemærk
H. P. Drescher, Haderslev
Uwe Ehrich, Husum
Ove Ethelberg, Djernæs, Haderslev
Ada Fischer, Vojens
Kaare Fonnesberg, Kolding
Christian Frederiksen, Broager
Hans Frederiksen, Bevtoft
Ite Frellesen, Sønderborg
Horst Fries, Tønder
Henrik Gade, Augustenborg
Gads Boghandel, København K
Lars Boutrup Groth, Nordby, Fanø
Helge Grøhn, Vojens
Merete Langwadt Guld, København Ø
Nicolai Hahn, Hovslund, Rødekro
Jochen Hahne, Rendsborg
Hans Chr. Hansen, Nybøl, Sønderborg
Harry Hansen, Vester Sottrup, Sønderborg
Allan Honoré, Løgumkloster
Hjørdis Hou, Århus C
Jens Jacobsen, Rødding
Hans Buur Jensen, Haderslev
Helga M. Jensen, Graasten
Kathrine Johannsen, Lysabild, Sydals

Erik Johansen, Tønning
Leif Johansen, Tønder
Marianne Johansen, Sønderborg
Marianne Johnsen, Haderslev
Magne Juhl, Viborg
Hans H. Kammann, Sønderborg
Nico Kjærgaard, Ellund, Hanved
Harriet Kloppenborg-Skrumsager, Københø-
ved, Vejle
Karsten Dalsgaard Knudsen, Løsning
Elisabeth Kollander, Aabenraa
Annalise Kudsk, Haderslev
Magnus Lange, Skærbæk
I. A. Langelund, Esbjerg
Ragnhild Laumark, Toflund
Karl Selmer Lauritsen, Skærbæk
Jørgen Levinsen, Graasten
Falle Lildholdt, Nørby, Aabenraa
Lokalhistorisk forening for Jegerup Sogn, v/
Kaj Sandholt, Vojens
H. C. Lorenzen, Nordborg
Karin Lorenzen, Ribe
Peter Lyck, Aarøsund, Haderslev
Annelene Løbner, Aabenraa
Niels Kr. Madsen, Haslev
Laurids Gellert Mink, Haderslev
Alan Mortensen, Nordborg
Lene og Jire Murtinger, Aabenraa
Stig M. Møller, Ringkøbing
Aksel Nielsen, Agerskov
Bodil Nielsen, Augustenborg
Ester Schultz Nielsen, Humlebæk
Frede Nielsen, Sønderborg
Inger Nielsen, Skive
Mette Nielsen, Sommersted
Vagn Nielsen, Sønderborg
Johan Peter Noack, Aabenraa
Keld Nørgård, Starup, Haderslev
Solvej Olesen, Vojens
Aug. Olsens Boghandel, Hellerup
Ellen Martrethe Olsen, Ullerup, Sønderborg
Michael Juul Olsen, Bredsted
Emmy Pedersen, Aabenraa
John Pedersen, Rødding
Kr. Pedersen, Gram
Käthe Z. S. Pedersen, Rødding
Katrine Poulsen, Tønder
Edel Rasmussen, Aabenraa
Holger Rasmussen, Kollund, Kruså

Jens Rejerholm, Øster Lindet, Rødding
Ingrid Riese, Tinglev
Walther Risgård, Nørre Sundby
Gusta Rostgaard-Lydiksen, Københoved,
Vejen
Birthe Schlaikier, Nærum
Jørgen Schmidt, Lille Skensved
Louise Schulz, Avnbøl
Nis Severin, Agerskov
Else Simonsen, Tønder
Erik Efsen Simonen, Haderslev
Karen Krebs Simonsen, Ølgod
Peter Simonsen, Sønderborg
Sv. Erik Svensson, Tønder

Allan Søberg, Stubbæk
Valborg Sørensen, Rinkenæs
Bodil og Laura Thamsen, Tønder
Chr. Thamsen, Vojens
Ulla Ejdrup Thomassen, Tønder
Peter Thygesen, Göteborg
Hans Tage Truelsen, Bredebro
Tønder og Omegns Turistforening, Tønder
Stine Wiell, Flensborg
Knud Windberg, Harreslev
E. Ørkild, Sydals
Morten Øster, Tønder
Carl Ågård, Haderslev
Hans Erik Aamand, Sønderborg

Forfatterliste

- Eskild A. Bram, redaktør, Kalkovnsvej 17, 6100 Haderslev.
Verner Bruhn, studielektor, Tulipanvej 24, 6705 Esbjerg Ø.
Steen Ove Christensen, cand. phil., Classensgade 52, 2100 København Ø
Birgitte Dohm, adjunkt, cand. mag., Friesische Strasse 41, D 2390 Flensborg.
Hans Schultz Hansen, arkivar, mag. art., lic. phil., Landsarkivet, Haderslevvej
. 45, 6200 Aabenraa.
Inger Biehl Hansen, kontorassistent, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aa-
benraa.
Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks, 6340 Kruså.
Peter Kr. Iversen, fhv. landsarkivar, cand. mag., Dimen 2, 6200 Aabenraa.
Jørgen Kühl, museumsinspektør, cand. phil., Ochsenweg 5, D 2381 Danne-
werk.
Knud Madsen, bibliotekar, Klyden 1, 6270 Tønder.
Lennart S. Madsen, museumsinspektør, Haderslev Museum, Dalgade 7, 6100
Haderslev.
Hans Neerbek, fhv. studielektor, Frederik VI's Allé 5, 2000 Frederiksberg.
Henrik Gjøde Nielsen, cand. phil., Oddesundvej 4, 9220 Aalborg Øst.
Bjørn Poulsen, arkivar, dr. phil., Toosbüystr. 33, D 2390 Flensborg.
Carsten Porskrog Rasmussen, forskningsmedarbejder, cand. phil., Institut for
Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa.
Jørgen Nybo Rasmussen, fhv. arkivar, cand. mag., Margrethehåbsvænget 14,
4000 Roskilde.
Lorenz Rerup, professor, mag. art., Dronning Sofies vej 35 B, 4000 Roskilde.
Christian Skov, adjunkt, cand. mag., Schiffbrückenstrasse 6, D 2390 Flensborg.
Uwe Steen, lærer, Dannewerker Str. 20, D 2381 Busdorf.
Jens Ødegaard, stud. mag., Søndervangen 73, vær. 65, 8260 Viby J.

Historisk Samfund for Sønderjyllands amtsstyrelser

Haderslev amtskreds

Aksel Gyldenkærne, formand,
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup,
6070 Christiansfeld
74 56 17 33

Karl Erik Olesen, sekretær,
Starup Kirkevej 25, Starup,
6100 Haderslev
74 52 54 20

Helge Holst, kasserer,
Kulsviervej 8, Terp, 6630 Rødding
74 84 61 72

Hilmer S. Madsen
Rolighedsvej 14, 6520 Tøftlund
74 83 14 58

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum,
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over-Jerstal,
6500 Vojens
74 54 73 45

Kristian Holmgaard
Mølletofte 16, Skodborg,
6600 Vejen
74 84 84 85

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang, formand,
Padborgvej 27, 6330 Padborg
74 67 16 18

Peter M. Petersen, kasserer,
Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa
74 68 76 88

Jens Bruun, sekretær,
Nørregade 8, Løjt præstegård,
6200 Aabenraa
74 61 75 19

Ib Andersen,
Lindeallé 7, Varnæs, 6200 Aabenraa
74 68 04 93

Inger Jørgensen,
Nederbyvej 23, Hokkerup,
6340 Kruså
74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Henning Mathiesen, formand,
Rådyrvej 16, Sundsmark,
6400 Sønderborg
74 42 92 16

Paul Rathje, kasserer,
Midtkobbøl 22, 6440 Augustenborg
74 47 21 69

Briks Iversen, sekretær,
Snogbækvej 7, Baså,
6400 Sønderborg
74 48 76 51

Jørgen Wangel
Mosevang 29, Ulkebøl,
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Bent Bille
Brovej 91, 6310 Broager
74 44 26 90

Tønder amtskreds
Peter Madsen, formand,
Vænget, 6240 Løgumkloster
74 74 37 40

Ingolf Haase, næstformand,
Slotsgaden 28, Møgeltønder,
6270 Tønder
74 73 85 69

Bertel Steffensen, kasserer,
Nygade 20, 6780 Skærbæk
74 75 12 08

Christian Kromann, protokolfører,
Melbyvej 22, 6780 Skærbæk
74 75 21 27

Ellen Jepsen
Kærvej 6 b, Jejsing, 6270 Tønder
74 73 42 22

Iver Kristensen
Strandvej 27, 6280 Højer
74 78 23 25

Sydslesvigs amtskreds

Johann Runge
Dansk Centralbibliotek for
Sydslesvig, 6340 Kruså
Priv.: Schlossberg 9,
D 2398 Harreslev
0461-73246

Paul Tappe
Osterstr. 5, D 2251 Læk
04662-2443

Carsten Reyhé
Dansk Bibliotek, Lolfod 69,
D 2380 Slesvig
04621-24263

Redaktør Alex Herz
Dorfstr. 6, D 2381 Dannevirke
04621-32603

Lærer Marie Møller
Alter Kupfermühlenweg 37,
D 2390 Flensburg
0461-45811

Overlærer Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5, D 2251 Hatsted
04846-590